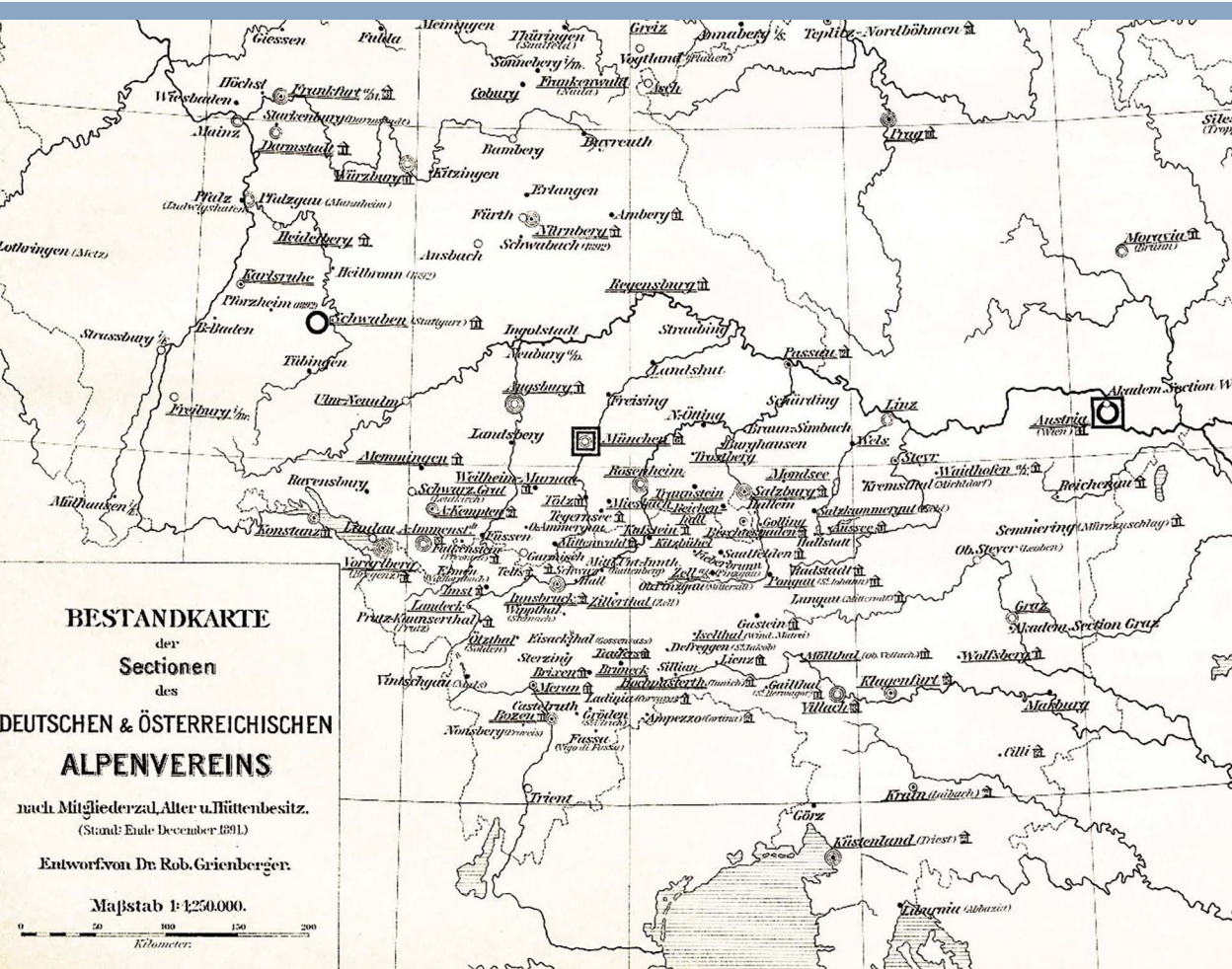

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC/UDK 94(497.4) "18/19 "
ISSN 0353-0329
DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.63.1>

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek,
dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz,
dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R, Mojca Šorn (prev. iz hrv.)

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Ana Cvek

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60,
e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike
Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus, Historical
Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory, EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

*Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors*

Fotografija na naslovnici:

Podružnice DuOeAV leta 1891.

Vir: *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins* (1891): 313.

Vsebina

Razprave – Articles

- Meta Remec**, Epidemija samomorov? Odmevi na naraščanje stopnje samomorilnosti na Slovenskem v 19. in 20. stoletju / A Suicide Epidemic? Responses to the Increasing Suicide Rate in the Slovenian Territory in the 19th and 20th Centuries..... 8
- Ivan Smiljanić**, »Konkurzi, samomor, žalosten je pogled na trgovsko polje.« Gospodarski polom kot vzrok za samomor na Slovenskem pod Avstro-Ogrsko in prvo Jugoslavijo / “Bankruptcies, Suicide – The Situation in the Commercial Sector is Dire.” Economic Failure as a Reason for Suicide in the Slovenian Territory under Austria-Hungary and during the First Yugoslavia.....42
- Jaroš Krivec**, Oblike slovenskega oblastnega diskurza o Bosni in Hercegovini za časa habsburške monarhije / Forms of the Slovenian Discourse of Power on Bosnia and Herzegovina during the Habsburg Monarchy67
- Marija Mojca Peternel**, Kratka predstavitev planinskega društva *Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein* / A Brief Presentation of the *Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein* Alpine Club86
- Filip Čuček**, »Že v naprej je natančno preračunana vsaka možnost, kjer bi se dal v zadnjem hipu ujeti še kak košček slovenske zemlje.« Delovanje mednarodne razmejitvene komisije na Štajerskem v letih 1920–23 / “Every Possibility for Securing Any Remaining Piece of Slovenian Land at the Last Moment Has Been Calculated in Advance.” The Activities of the International Delimitation Commission in Styria Between 1920 and 1923 105
- Mojca Šorn in Dunja Dobaja**, Reševanje prostorskega vprašanja Zavoda za slepe otroke in mladino v Kočevju / Resolving the Question of the Location of the Institute for Blind Children and Youth in Kočevje..... 127
- Danijel Vojak**, Uoči genocida nad Romima na sisačko – banovinskem področju ili iz povijesti Roma na sisačko – banovinskem področju, 1918.–1941. / On the Eve of the Roma Genocide in Sisak - Banovina Area or from the History of the Roma in Sisak - Banovina Area, 1918–1941 140
- Ondřej Fišer**, The Passing of Stalin Is Not the End, or the Unstoppable Integration of the Socialist Market / Stalinova smrt ne pomeni konca ali nezadržna integracija socialističnega trga 162
- Marta Rendla**, Urban Street Architecture, the K67 KIOSK: a Single Solution for All Problems / Urbana ulična arhitektura, KIOSK K67: ena rešitev za vse težave..... 178

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Peter Verč, Za vse, ne zase. Življenje Romana Pahorja v pismih, dokumentih, pričevanjih in spominih hčerke Sonje (Ivan Vogrič)	203
Jernej Komac, »Srce se mi trga od žalosti«: vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem med veliko vojno (Ivan Smiljanić)	206
Mateja Jeraj in Matevž Košir, ur., Dr. Albin Šmajd, dnevnik in dosje 1941–1946 (Zdenko Čepič)	210
Boštjan Guček, »Nosi le zakrpano obuvalo«: oris družbenega položaja duhovščine na Slovenskem (1918–1941) (Jurij Perovšek)	219
Jugoslavija: poslednje poglavje 1980–1991. Okrogla miza. Središče za javno zgodovino in Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Tjaša Konovšek).....	229

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejše zgodovine (19., 20. in 21. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th, 20th and 21st century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled Contributions to the History of the Workers' Movement.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Razprave – Articles

Meta Remec*

Epidemija samomorov? Odmevi na naraščanje stopnje samomorilnosti na Slovenskem v 19. in 20. stoletju**

IZVLEČEK

Članek analizira problematiko samomora na Slovenskem od prvih statističnih analiz, ki so zajele tudi slovenski prostor v drugi polovici 19. stoletja, do konca šestdesetih let 20. stoletja, ko so statistični podatki in pritisk javnosti, ki se je ustvaril tudi zaradi napačnih in izkrivljenih interpretacij teh podatkov, takratno socialistično oblast spodbudili k aktivnemu reševanju problematike. Članek na podlagi statističnih podatkov in njihovih interpretacij, poročil policije in Službe državne varnosti ter časopisja prikaže diskurze oblasti, stroke in medijev. Predstavi dožemanje fenomena samomorilnosti v različnih delih družbe in različne interpretacije vzrokov za porast stopnje samomorilnosti v vsakem od obravnavanih obdobj ter pojasni, kako so podatki o samomorilnosti postali sredstvo manipulacije in obračunavanja z nasprotniki in orodje za iskanje krivcev za domnevne stranpoti v družbi.

Ključne besede: samomor, samomor med mladimi, samomorilni količnik, Émile Durkheim, Tomáš Garrigue Masaryk, Ivo Pirc, Bojan Pirc, socializem, diskurzivna analiza

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; meta.remec@inz.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-3123 *Greh, sramota, simptom: samomor in njegove percepcije na Slovenskem (1850–2000)*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

A SUICIDE EPIDEMIC? RESPONSES TO THE INCREASING SUICIDE RATE IN THE SLOVENIAN TERRITORY IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

The following article analyses the issue of suicide in Slovenia from the first statistical analyses that also covered the territory inhabited by Slovenians in the second half of the 19th century until the end of the 1960s, when the relevant statistical data and public pressure, also resulting from the incorrect and distorted interpretations of these data, prompted the contemporaneous socialist authorities to actively address the problem. Based on statistical data and their interpretations as well as on the reports from the police, the State Security Service, and the press, the article outlines the discourses of the authorities, the profession, and the media. It shows how the phenomenon of suicide was perceived by the different segments of society and reveals the various interpretations of the reasons for the increasing suicide rates in each of the periods under consideration. It also describes how suicide data became a means of manipulation and retaliation against political opponents as well as a tool for pointing out the culprits for the alleged blunders of society.

Keywords: suicide, suicide among youth, suicide quotient, Émile Durkheim, Tomáš Garrigue Masaryk, Ivo Pirc, Bojan Pirc, socialism, discourse analysis

Samomor na Slovenskem

Samomor je na Slovenskem pereča problematika, zato so teme samomora, poskusa samomora in samomorilnosti nasploh v slovenski znanosti prisotne že več desetletij, pri čemer pa med študijami ni mogoče zaslediti take, ki bi samomor obravnavala s historičnega vidika. Prve statistične analize o razširjenosti samomora na Slovenskem so nastale že konec 19. stoletja, do obsežnejših suicioloških analiz, iz katerih je bilo poleg podatkov o starosti, spolu in socialnem statusu mogoče sklepati tudi o širšem odnosu do samomora v družbi, pa je prišlo šele v desetletjih po drugi svetovni vojni. V večini lahko zasledimo zaskrbljujoč podatek, da je količnik samomorilnosti na Slovenskem v dobi enega stoletja narasel s 3 samomorov na 100.000 prebivalcev v letu 1873 na 34 v letu 1980, v nekaterih delih države pa celo na 60 samomorov na 100.000 prebivalcev.¹ Kljub potencialnim napakam v statističnih prikazih gre za porast, ki je vzbujal in še vzbuja veliko pozornosti različnih strok, v zadnjem času pa tudi zgodovinopisja, ki je prepoznalo, da slovensko ozemlje omogoča dobro študijo primera, saj

1 Gl. npr. Lev Milčinski, *Samomor in Slovenci* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1985). Anton Dolenc, ur., *Samomor na Slovenskem. Medicinsko izvedenstvo* (Ljubljana: Medicinski razgledi, 1990). Andrej Marušič in Saška Roškar, *Slovenija s samomorom ali brez* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2004).

gre za periferni prostor na stičišču kultur in ver z močnim vplivom katoliške morale, ki je v obdobju stoletja in pol doživel velike spremembe v državnih in ideoloških okvirih.

Zgodovinopisje je pod vplivom Jacka Douglasa in njegovega dela *The Social Meanings of Suicide* v zadnjih desetletjih preseglo pristop raziskav, ki bi temeljil zgolj na statistikah. Douglas je namreč odkrito problematiziral točnost uradnih statistik, ki naj bi jih vedno znova spodkopavali subjektivnost poročevalcev, tendenca po prikrivanju samomora ter preveliko omejevanje na urbana področja in zanemarjanje dogajanja na podeželju.² Raziskovalce je vse bolj vodilo prepričanje, da morajo analize sicer temeljiti na statističnih podatkih, da pa fenomena samomora ni mogoče zreducirati na statistični pojav in prav tako ne zgolj na psihiatrično diagnozo. Sodobni raziskovalci samomora v zgodovinski perspektivi tako upoštevajo tudi psihosocialne, kulturne, antropološke in celo psihoanalitske teze, ki v ospredje postavljajo razumevanje diskurzov – religijskega, medicinskega, laičnega, medijskega, znanstvenega, poljudnoznanstvenega, političnega itd. V skladu s Foucaultovo tezo, da je diskurz praksa, ki v določenem času in prostoru oblikuje objekte in fenomene, o katerih govori,³ se proučuje, kako so se po različnih besedilnih kanalih v družbi uveljavljali in reproducirali predsodki, kako se je preko analiziranih besedil izvrševala oblast, kako so se izvajale zlorabe in kakšna je bila njihova vloga pri vzpostavljanju marginalnih družbenih skupin, med katere zagotovo spadajo tudi duševni bolniki in ljudje, ki so poskušali izvršiti ali so izvršili dejanje samomora.⁴ Takšne raziskave se prav tako osredotočajo na analizo vključevalnih in izključevalnih diskurzov⁵ ter tega, kaj se je o tej problematiki smelo misliti in zapisati in kaj ne. V središču pozornosti so zlasti medijski pa tudi znanstveni, poljudnoznanstveni in psevdoznanstveni diskurz, ki so vsak na svoj način, s svojimi metodami in svojo terminologijo poskušali zarisati jasno in nedvoumno ločnico med normalnim in nenormalnim, sprejemljivim in nesprejemljivim ter zdravim in bolnim ter jasno določiti vzroke in posledice deviantnosti, ki naj bi bila podlaga za samomorilne težnje in so v obdobju zadnjega stoletja in pol pomembno prispevali k oblikovanju modernega človeka in kulturnih vrednot. Samomor je tako že zdavnaj prerastel medicinsko-statistične okvire in postaja študija primera za širše socialnozgodovinske analize premikov na področju vrednot, mišljenja, vedenja, saj odslikava vrednote, strahove in predsodke vsakokratne družbe.

Proučevanje samomora kot historičnega fenomena je v središče raziskav postavilo socialni pomen (in breme) samomora, sekularizacijo samomora in posledično spreminjajočo se vlogo samomora v družbi, podobo duševnega bolnika in samomorilca, različne diskurze, ki so spremljali fenomen samomora, vse pogostejše pa so tudi mikrozgodovinske študije in analize tega, kako so se posamezne socialne, ekonomske in politične razmere odražale v življenju posameznega samomorilca. Vse naštetu kljub

2 Olive Anderson, *Suicide in Victorian and Edwardian England* (Oxford: Clarendon Press, 1987). Jack Douglas, *The Social Meanings of Suicide* (Princeton: Princeton University Press, 1967).

3 Michel Foucault, *Arheologija vednosti* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2001), 54, 55.

4 Teun A. Van Dijk, »The Study of Discourse,« v: Teun A. Van Dijk, ur., *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. Volume 1* (London: Sage Publication, 1997), 1–34.

5 Karmen Erjavec in Melita Poler Kovačič, *Kritična diskurzivna analiza novinarskih prispevkov* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2007).

vsemu ne pomeni, da je statistične podatke mogoče ali treba popolnoma prezreti. Ti ostajajo upoštevanja vreden vir, vendar ne zgolj v golem pozitivističnem smislu. Kljub temu, da se analize še vedno ukvarjajo z obravnavo posameznih dejavnikov (starost, spol, poklic, kraj bivanja itd.), ki naj bi vplivali na stopnjo samomorilnosti, v ospredje stopa proučevanje statističnih podatkov kot sredstva manipulacije in obračunavanja z nasprotniki oziroma orodja za iskanje krivcev za domnevne stranpoti v družbi in domnevno naraščajoče fenomene socialne patologije. Statistika, ki je omogočala spremljanje gibanja količnika samomorilnosti v posameznih obdobjih, je namreč pogosto postala podlaga za psevdoolizacije, zakaj je v posameznih obdobjih prihajalo do naraščanja stopnje samomorilnosti. Statistične podatke in analize iz preteklosti velja torej poznati in razmeti, čeprav se bolj kot z analizo statističnih podatkov in ugotavljanjem domnevnih vzrokov za poraste, ki jih je statistika v določenih obdobjih zaznala, zgodovino opisje ukvarja z analizo diskurzov, agende, ki se je skrivala za tezami vsakega od avtorjev, in tako ponuja nov pristop k proučevanju fenomena samomora v preteklosti.

Začetki statističnega spremljanja stopenj samomorilnosti

Fenomen samomora je star kot človeštvo samo, prisoten je bil v različnih obdobjih človeške civilizacije, ki so do njega zavzemala različna stališča in mu pripisovala različne moralne predznake.⁶ Zaradi neobstojećih statističnih podatkov znanost ne more odgovoriti na vprašanje o številu samomorov v obdobju od srednjega veka do 18. stoletja, lahko pa na podlagi števila del, ki so se s to problematiko ukvarjala, in analize diskurza jasno pokaže na naraščanje tematiziranja fenomena samomora.⁷ V obravnavanem obdobju je spolnost izgubila vlogo glavnega družbenega tabuja, njeno vlogo pa je prevzela smrt, ki preide v izrazito intimo in se nazadnje institucionalizira.⁸

Avstrijska država je v drugi polovici 19. stoletja vzpostavila sofisticiran in natančen birokratski aparat, ki je obsegal tudi beleženje vzrokov smrti, zaradi česar tudi za slovensko ozemlje oziroma za dežele, kjer so Slovenci prebivali, obstajajo precej natančni podatki, ki jih je mogoče analizirati, primerjati in ovrednotiti. Durkheim je zapisal celo, da je Avstrija »popoln laboratorij« za proučevanje fenomena samomora zaradi svoje nacionalne, verske in socialne raznolikosti, ki se je v vsaki od dežel pokazala na čisto specifičen način, vsem pa je bila skupna metodična in zanesljiva statistika. Z naraščanjem strahu pred padcem natalitete in usihanjem življenjske moči narodov je namreč tudi smrt, v vseh svojih oblikah, postala predmet statističnega proučevanja. Smrtno primere so začeli beležiti na uniformiranih obrazcih, proučevati in analizirati. Prvi statistični pregled o številu samomorov za obdobje 1819–1872 je v letu 1876 pripravil

6 Anton Dolenc in Peter Borisov, »Zgodovinski pogled na samomor in ovrednotenje samomora skozi prostor in čas,« v: Dolenc, ur., *Samomor na Slovenskem*, 7–17.

7 Carlos Watzka, »Modernisierung und Selbsttötung in Österreich. Einige Daten zur Sozialgeschichte und Thesen zur Sozialtheorie des Suizids,« *Virus: Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin* 7 (2008): 147–67.

8 Michel Foucault, *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975–1976* (New York: Picador, 2003).

Julius Platter. Podatke za Koroško in Kranjsko je združil, dolgo časovno obdobje, ki ga je zajel, pa že nakazuje na konstanten značaj stopenj samomorilnosti na nekem področju, kar je kasneje dokazal tudi Durkheim, čigar analize so temeljile na teh statističnih podatkih.⁹

Tabela 1: Pogostost samomorov v avstrijskih deželah v obdobju 1819–1872

Dežela/Leto	1819– 1827	1828– 1836	1837– 1845	1846– 1854	1855– 1863	1864– 1872
Štajerska	20	27	28	32	45	56
Koroška in Kranjska	12	18	21	23	28	41
Dalmacija	16	24	21	14	16	14
Primorje	23	21	19	15	25	34

Vir: Julius Platter, »Ueber den Selbstmord in Oesterreich,« *Statistische Monatsschrift* 2 (1876): 100.

Po statističnih podatkih za obdobje med letoma 1819 in 1872 sta bili med vsemi deželami v avstrijskem delu monarhije Kranjska in Koroška na sedmem od desetih mest po pogostosti samomora, območje Trsta, Istre in Gorice pa celo na predzadnjem mestu. Podobno nizke številke naj bi bile značilne tudi za ogrski del monarhije, kjer pa natančne statistike sicer še niso vodili.¹⁰ Masaryk je o tem sklepal na podlagi dejstva, da je bilo med letoma 1873 in 1877 v povprečju več kot 10.000 obtoženih zaradi umora, uboja ali povzročitve hudih telesnih poškodb ter še približno 2600 zaradi poskusa umora, kar je predstavljalo kar 44 odstotkov vseh kaznivih dejanj v ogrskem delu monarhije, medtem ko je bilo v Avstriji teh zgolj 26 odstotkov. Veljalo naj bi namreč pravilo, da višji ko je bil delež umorov in nasilnih zločinov, nižji naj bi bil delež samomorov.¹¹

Začetke sociološkega pristopa k proučevanju samomora sta zaznamovala zlasti Tomáš Masaryk, ki je med drugim analiziral tudi podatke za dežele na ozemlju današnje Slovenije, v svetovnem merilu pa je najbolj odmevalo delo Émila Durkheima, ki je prav s sociološko-statistično orientirano raziskavo želel dokazati, da »samomor variira obratno sorazmerno z integracijo družbene skupine, katere del je posameznik«.

9 Émile Durkheim, *Suicide: A Study in Sociology* (London, New York: Routledge, Taylor&Francis e-Library, 2005), 35. Julius Platter, »Ueber den Selbstmord in Oesterreich,« *Statistische Monatsschrift* 2 (1876): 97–107.

10 To dejstvo navaja tudi Enrico Morselli (Henry (Enrico) Morselli, *Suicide: An Essay on Comparative Moral Statistics* (New York: Arno Press, 1975), 82, 83, 101). Načrtno zbiranje podatkov je bilo v ogrskem delu monarhije povezano z vzpostavitev mrliško ogledniške službe po letu 1876. Prvi podatki, ki segajo v leto 1887, kažejo na 95 samomorov na milijon prebivalcev, statistične študije iz let 1910–1911 pa kažejo, da je prišlo bodisi do izjemno hitrega porasta samomorilnosti, ki je na prelomu iz 19. v 20. stoletje bila že višja, kot v avstrijskem delu monarhije, bodisi do razvoja na področju uprave in statističnega raziskovanja, ki je tik pred izbruhom prve svetovne vojne znal učinkovito beležiti fenomen, ki je bil v družbi sicer prisoten že pred tem. Gl. Maurice Halbwachs, *The Causes of Suicide* (New York: Free Press, 1978), 72. Lajos Bálint, »Suicide in the Hungarian Kingdom,« v: *Working Papers on Population, Family and Welfare*, 25 (Budapest: Hungarian Demographic Research Institute, 2016), 5.

11 Tomáš G. Masaryk, *Suicide and the Meaning of Civilization* (Chicago, London: The University of Chicago Press, 1970), 47, 48, 84. Platter, »Ueber den Selbstmord in Oesterreich,« 100, 101.

Prepričan je bil, da je pojave, ki se dotikajo človeka, njegovega bivanja, čustvovanja in vedenja, mogoče opazovati povsem enako kot fizikalne, če jih le opazujemo na dovolj velikem vzorcu. Ko se individualne posebnosti in skrajni primeri izravnajo, naj bi bilo mogoče izluščiti splošne družbene zakonitosti, ki jih je mogoče popisati, analizirati in proučevati. Izhajal je iz prepričanja, da se pri samomoru ne ubije posameznik, ampak da se zgodi umor, ki ga zgreši družba. Zdravljenja je bila torej potrebna družba, ne posameznik. S svojimi tezami je posredno zavrnil takrat zelo razširjene ideje o progresivni degeneraciji, ki so vzroke za samomor pripisovale biološkim dejavnikom.¹² Začetkov suicidogenih tokov ni iskal pri posamezniku in njegovih stiskah, temveč v objektivnih dejavnikih, kot so bili podnebje, geografske značilnosti, religija ter predvsem kolektivna zavest oziroma nekakšne skupne značilnosti in značaj, ki naj bi bili viri individualnih nagnjenj, zato je za Durkheima dejstvo, da so stopnje samomorilnosti znotraj posameznih skupnosti imele konstanten značaj, pomenilo, da je problematiko treba proučevati na ravni družbe. S proučevanjem stopenj samomorilnosti znotraj posameznih družbenih skupin je postavil temelje sodobni suicidologiji.¹³

Natančnejše statistike lahko sicer spremljamo po letu 1873, ko je nastala tudi prva mednarodna primerjalna študija, ki je razmere v avstrijskih deželah primerjala z razmerami v Prusiji, Angliji, Franciji, Rusiji in Italiji.¹⁴ Podatek, ki ga je Eduard Bratassevič navedel za Kranjsko, in sicer tri samomore na 100.000 prebivalcev za leto 1873, je pri avtorjih v 20. stoletju vzbudil izjemno zanimanje, saj so podatke za Kranjsko preprosto prenesli na Slovence ter spregledali Masarykovo opozorilo, da podatkov za posamezne avstrijske dežele ne smemo enačiti z nacionalnostjo, saj je prebivalstvo preveč mešano, da bi na podlagi podatkov lahko denimo sklepali, kakšen je bil delež samomorov med Nemci in Slovani na Češkem in Moravskem, nacionalni značaji pa naj bi bili tudi sicer preveč izmuzljiva kategorija za resno znanstveno proučevanje.¹⁵ Skok stopnje samomorilnosti v obdobju enega stoletja s 3/100.000 na 35–40/100.000, v nekaterih delih Slovenije pa celo na 60/100.000, je veljal za izjemno zgovornega in naj bi nakazoval, da se je v dobrem stoletju v slovenski družbi zgodil popoln prelom, na katerega so začeli intenzivneje opozarjati v šestdesetih letih 20. stoletja ter posledično analizirati vzroke in iskati krivce za take razmere.¹⁶

Ob dvomu v absolutne številke, ki so nezanesljive predvsem zaradi težav z rekonstrukcijo dogodkov, saj je mogoče sklepati, da je bilo precej prikrivanja zlasti s strani sorodnikov, pa tudi duhovnikov in zdravnikov, pa je naraščanje zaznavane stopnje samomorilnosti nedvoumno in relativno konstantno. Masaryk je ocenjeval, da so statistike prikazale približno polovico vseh smrti zaradi samomorov, vse ostale pa naj bi se skrivale v številnih smrtih zaradi nesrečnih slučajev. Smrt so namreč, če je bilo le

12 Durkheim, *Suicide*, 101. Victor Bailey, »This Rash Act«. *Suicide Across the Life Cycle in the Victorian City* (Stanford: Stanford University Press, 1998), 16–18. Mike Hawkins, »Durkheim's Sociology and Theories of Degeneration«, *Economy and Society* 28, št. 1 (1999): 128–32. Milčinski, *Samomor in Slovenci*, 19–25.

13 Durkheim, *Suicide*, XV–XVI, 18, 263, 264. Masaryk, *Suicide*, 10–20.

14 Eduard Bratassevič, »Die Selbstmorde in Oesterreich 1873–1877 in Vergleichung zu jenen in Preussen, England, Russland und Italien«, *Statistische Monatschrift* 4 (1878): 429–33.

15 Masaryk, *Suicide*, 48–50.

16 Milčinski, *Samomor in Slovenci*, 141–44.

mogoče in če volja samomorilca res ni bila eksplicitno jasno izražena, prikazali kot nesrečo. Analitiki so že zgodaj opozarjali, da bolj ko je skupnost strnjena in notranje povezana, večja je tendenca po zaroti molka, predvsem iz usmiljenja do umrlega in njegove družine. Zlasti so opozarjali na večje število smrti kot posledic tveganega vedenja z eventualnim smrtnim izidom, t. i. »prikritega samomora«, ki ga statistike niso vključevale.¹⁷

Primerjava statističnih podatkov pokaže, da je imela Kranjska ob koncu 19. stoletja eno najnižjih stopenj samomorilnosti, presenetljivo celo nižjo od Goriške in Gradiščanske in povsem primerljivo s podatki za Istro, ki so bile vse izrazito katoliške dežele. Štajerska in Koroška sta imeli v istem obdobju vsaj dva- ali celo trikratno stopnjo samomorilnosti, ki je tudi hitreje naraščala, medtem ko je na Kranjskem ohranjala približno enako vrednost.¹⁸ Durkheim in Masaryk v svojih analizah primerjata podatke o razmerah na Kranjskem, Hrvaškem in v Dalmaciji, ki naj bi imele samo 46, 30 in 14 samomorov na milijon prebivalcev, kar je Durkheim pripisoval dejstvu, da naj bi slovanski narodi imeli manjše nagnjenje k samouničevanju (kot izjemi je navedel Češko in Moravsko: prva je imela 158 samomorov na milijon prebivalcev, druga pa 136), pri germanskih narodih naj bi bilo povprečje kar 100 samomorov na milijon prebivalcev, pri romanskih 80, pri slovanskih pa le 34, kar naj bi se ujemalo tudi s pogostostjo duševnih bolezni, ki naj bi jih bilo največ med germanskimi in najmanj med slovanskimi narodi, ki naj bi bili še najbolj prvobitni in zato tudi bolj zdravi.¹⁹

Po Masaryku naj bi bil samomor bolj razširjen v bolj industrializiranih in urbaniziranih okoljih, od koder se je nato kot nalezljiva bolezen širil naprej na periferijo in nato še na podeželje, opozarjal pa je, da tega pravila ne gre posploševati, saj naj bi bilo število samomorov odvisno tudi od socialne strukture mest. Samomor naj bi bil pogostejši med priseljenci prve generacije kot med avtohtonimi prebivalci, sploh če so prihajali kot pomožna delovna sila iz povsem drugih kulturnih in jezikovnih okolij ter bili pri tem pogosto izkoriščani in prisiljeni v življenje v nečloveških bivanjskih razmerah.²⁰ Dokaz za to naj bi bile stopnje samomora, ki so bile najvišje v najgosteje poseljenih predelih avstro-ogrske monarhije, v Spodnji Avstriji, Moravski, Šleziji in na Češkem.²¹ Dejstvo, da je bil med avstrijskimi deželami samomor najbolj razširjen v Spodnji Avstriji, najmanj pa na Kranjskem in v Dalmaciji, je Durkheim pojasnjeval z »obratom agresije«, saj je bilo v Dalmaciji zabeleženih kar 79 umorov na milijon prebivalcev, na Kranjskem pa 57,4, medtem ko je bilo v Spodnji Avstriji, Češki in Moravski le 14, 11 oziroma 15 umorov na milijon prebivalcev. To naj bi bil dokaz za razliko v agresiji, ki naj bi bila obrnjena navzven, in avtoagresiji, ki naj bi bila značilnejša za bolj kultivirana, urbanizirana, industrializirana in civilizirana področja, kjer so bili ljudje manj nagnjeni k izražanju svoje agresije. Poznejše analize so sicer zavrnilo

17 Watzka, *Sozialstruktur und Suizid in Österreich. Ergebnisse einer epidemiologischen Studie für da Land Steiermark* (Wiesbaden: VS Verlag, 2008), 149, 150. Masaryk, *Suicide*, 3. Durkheim, *Suicide*, XVIII-XIX.

18 Bratassevič, »Die Selbstmorde in Oesterreich 1873–1877,« 429–33.

19 Masaryk, *Suicide*, 45, 107. Durkheim, *Suicide*, 34.

20 Masaryk, *Suicide*, 17, 18, 31.

21 *Ibidem*, 31.

tezo, da je razvoj civilizacije prinesel tudi množično nevrotizacijo, melanholičnost in prej nepoznane duševne stiske. Študije, ki so zajele razvoj v mednarodnem kontekstu in s tem presegle evropocentričnost, so dokazale, da ni skupnosti, ki samomora v svoji zgodovini ne bi poznala, ne glede na njeno »primitivnost«. ²² Ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja pa se je vsekakor še vedno pojavljala teza, v katero je Durkheim sicer dvomil, da manj razviti posamezniki, med katere so prištevali »divje narode« pa tudi ženske, večinoma niso sposobni tako kompleksnega uvida v lastno bivanje, da bi ga bili sposobni z razumskim premislekom končati, ki je izjemno naraščanje samomora in poskusov pripisovala zlasti najrazvitejšim državam in okoljem. ²³ Razlika naj bi bila tudi odraz prisotnosti in odsotnosti državnih struktur in avtoritet ter zaupanja vanje ter posledično manjše nagnjenosti k jemanju zakona v svoje roke v razvitejših in bolj kultiviranih okoljih v primerjavi z bolj prvobitnimi skupnostmi. ²⁴ Ta teza je vzbudila veliko pozornosti med raziskovalci v drugi polovici 20. stoletja – porajalo se je vprašanje, kaj se je zgodilo s Slovenci, zakaj so agresijo, ki je bila prej usmerjena proti drugemu, tako potlačili, po drugi strani pa naj bi bil ob koncu 20. stoletja to tudi dokaz slovenske superiornosti v primerjavi z divjim balkanskim jugom in dejstva, da so Slovenci v 20. stoletju naredili pomemben korak naprej ter se kulturno torej bolj približali severu in zahodu kot pa jugu. ²⁵ Masarykovi podatki, ki so nakazovali ujemanje med siceršnjo stopnjo kultiviranosti, izobrazbe in pismenosti ter stopnjo samomorilnosti (v Spodnji Avstriji je bilo med letoma 1872 in 1874 pismenih kar 94,2 odstotka vseh poklicanih v vojsko, na Kranjskem in v Dalmaciji pa zgolj 7,3 in 1,6 odstotka), so to tezo navidezno potrjevali. ²⁶ Slovenska rast deleža samomora naj bi bila torej dokaz o razvojnem preskoku, ki ga je slovenski narod dosegel, pri čemer se je po navadi spregledalo Masarykovo kritično mnenje o novem znanju, ki naj bi ga bili deležni Slovenci in naj bi jim omogočilo ta isti razvojni preskok. Nespametno oblikovan izobraževalni sistem naj bi ljudem dajal predvsem znanje, ki ga ni bilo mogoče uporabiti, kar jih je spremenilo v žrtve fantazije in hiperkritičnega nesmisla, bili naj bi brez želje po koristnem delu. Izobraževalne ustanove so ustvarjale potrebe, ki jih ni bilo mogoče zadovoljiti, kar je na koncu vodilo v dolgočasje in razočaranje nad življenjem. ²⁷ Izobražen človek naj bi bil bolj nagnjen k pretiranemu razmišljanju in individualizmu, krhanje tradicionalnih vezi v družbi pa naj bi neposredno vodilo v višanje stopnje samomorilnosti. ²⁸

Po Masaryku naj bi tradicionalno veljalo, da je stopnja samomorilnosti odvisna tudi od starostne strukture naroda: narodi z višjo stopnjo rodnosti in nižjo povprečno

22 John Weaver in David Wright, ur., *Histories of Suicide. International Perspectives on Self-destruction in the Modern World* (Toronto: University of Toronto Press, 2009).

23 Durkheim, *Suicide*, 177. Masaryk, *Suicide*, 20, 110, 116–21.

24 Masaryk, *Suicide*, 110.

25 Masaryk je ločeval med južnimi in severnimi Slovani. Južni Slovani naj bi bili tradicionalni ljubitelji orožja, vroče-krvni, zato naj bi kot način samomora tudi pogosteje izbirali strelno orožje kot drugi Slovani. – Ibid., 121, 122.

26 Ibid., 69.

27 Ibid., 68–71, 110, 114. Durkheim, *Suicide*, 117. Niko Grafenauer, »Oblike slovenskega samomora,« v: Dolenc, ur., *Samomor na Slovenskem*, 276–78.

28 Morselli, *Suicide*, 138.

starostjo naj bi imeli manjšo stopnjo samomorilnosti, saj naj bi bil samomor tradicionalno najbolj razširjen med starejšo populacijo. Narodi z več vitalne moči naj bi torej imeli statistično manj primerov samomora,²⁹ vendar je opazal, da se stopnja samomorilnosti povečuje povsod, čeprav z drugačno dinamiko, in da te tendence nikjer ne znajo zares ustaviti. Zlasti zaskrbljujoče naj bi bilo dejstvo, da je samomor pomembno naraščal med otroki in mladino, kar naj bi bilo še nekaj desetletij prej povsem nepoznan fenomen. Razlogi za te samomore naj bi bili odsev novih časov in modernizacije – mladi naj bi smrt izbirali ne samo zaradi eksistencialnih težav in ekstremne revščine, temveč tudi zaradi zanemarjanja in nasilja v družini, neuresničenih ambicij ter občutka svetobolja.³⁰

Tabela 2: Pogostost samomorov v avstrijskih deželah med letoma 1873 in 1877

Dežela/ Leto	1873		1874		1875		1876		1877	
	Število	Na 100 000 prebivalcev	Št.	Na 100 000	Št.	Na 100 000	Št.	100 000	Št.	100 000
Spodnja Avstrija	436	24	542	25	544	25	557	25	615	28
Šlezija	103	20	75	13	94	17	130	23	123	22
Češka	790	15	770	14	846	15	943	17	969	18
Bukovina	69	13	74	13	53	9	70	12	94	17
Trst in okolica	19	15	16	11	23	17	18	13	22	15
Moravska	252	12	271	13	260	12	337	16	325	15
Solnograška	22	14	24	15	13	8	15	9	23	14
Zgornja Avstrija	70	9	85	11	88	12	78	10	87	11
Štajerska	87	7	104	9	96	8	150	12	139	11
Tirolska	72	9	53	7	66	8	84	10	84	10
Koroška	35	9	31	9	32	9	36	10	36	9
Galicija	472	8	513	8	558	9	476	7	564	9
Predarlška	4	3	6	5	9	8	7	6	10	9
Goriška in Gradiščanska	14	6	11	5	16	7	15	7	18	8
Kranjska	14	3	34	7	22	4	17	4	26	5
Istra	4	2	8	3	21	7	5	2	16	5

Vir: Eduard Bratassevič, »Die Selbstmorde in Oesterreich 1873–1877 in Vergleichung zu jenen in Preussen, England, Russland und Italien,« *Statistische Monatschrift* 4 (1878): 429, 430.

29 Masaryk, *Suicide*, 30. Jože Javoršek, *Kako je mogoče* (Maribor: Založba Obzorja, 1978), 15, 16.

30 Masaryk, *Suicide*, 29.

Statistični podatki so dokazovali, da stopnja samomorilnosti ni naraščala enakomerno hitro, da je bilo naraščanje linearno zlasti v letih 1851–1870 in 1873–1894 ter da se je okrog leta 1890 naraščanje začasno umirilo.³¹ Na Slovenskem je samomor do prve svetovne vojne naraščal počasi, ne glede na družbene, politične in gospodarske razmere v tem obdobju. Poznejši analitiki so ta trend pripisovali dejstvu, da naj bi bila večinoma kmečka populacija vezana na tradicionalni sistem vrednot, ki so predstavljale »temeljno kulturno izkustvo« v urejenih vaških skupnostih, kjer je nad vrednotami prvenstveno bdela cerkev s svojimi moralnimi nauki in usmeritvami.³²

»Epidemija samomorov« po prvi svetovni vojni

Obdobje po prvi svetovni vojni je Srečko Kosovel v svojem eseju *Kriza* opisal takole: »Po vojni: kaos, anarhija, nihilizem; posledice vojne: moralna depresija, ponižanje etosa.«³³ Njegovo občutenje so delili tudi časopisi, ki so ugotavljali, da je ravno v času, ko »bi nam moral biti dragocen vsak narodni ud«, prišlo do izjemnega porasta stopnje samomorilnosti. To naj sicer ne bi bil slovenski unikum. V prvih desetletjih 20. stoletja lahko naraščanje samomorilnosti (razen v Franciji) zaznamo v skorajda vseh državah, zdi pa se, da so države naslednice habsburškega cesarstva (Avstrija, Madžarska, Češkoslovaška, Slovenija v okviru Jugoslavije) izstopale po pogostosti samomora, zaradi česar je časopisje, verjetno še pod močnim vplivom smrtonosnega pohoda španske gripe, poročalo o »samomorilski epidemiji«.³⁴ Razmere po prvi svetovni vojni so bile dejansko kompleksne: vojna ni prinesla zmagoslavja, temveč predvsem boleč poraz, negotovost, vseprisotno nasilje.³⁵ Negotovost zaradi odsotnosti stabilnega družbenega reda ter istočasno obdobje izjemne ekonomske krize in stagnacije sta krepila občutek brezizhodnosti, ko posameznik ni imel resnične možnosti vplivanja na lastno usodo, zato naj bi se samomor bolj izrazil kot v obdobju neposrednih spopadov.³⁶

Dejstvo pa je, da za dvajseta leta 20. stoletja za slovensko ozemlje znotraj Kraljevine SHS ne razpolagamo z natančnimi statističnimi pregledi, kot obstajajo denimo za ozemlja, ki so bila priključena h Kraljevini Italiji.³⁷ Obstajajo zgolj izolirani podatki, ki so bili zbrani v posameznih študijah in se nanašajo na Zagreb³⁸ in Beograd,³⁹ ki pa jih ni

31 Watzka, *Sozialstruktur und Suizid in Österreich*, 149, 150.

32 Grafenauer, »Oblike slovenskega samomora«, 277.

33 Srečko Kosovel, *Izbrane pesmi*. Izbral in spremno besedo napisal Matevž Kos (Knjižnica Kondor, zv. 280) (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997), 103, 104.

34 Hannes Leidinger, »Die Selbstmordepidemie. Zur Zunahme von Suizidfällen in der Zwischenkriegszeit«, v: *Kampf um die Stadt* (Wien: Wien Museum und Czernin Verlags, 2010), 215–19.

35 Meta Remec, »»Vojak naj bo!': nastanek in razkroj podobe popolnega vojaka v času prve svetovne vojne«, *Zgodovina za vse* 27, št. 2 (2020): 5–24. Bojan Pirc in Ivo Pirc, *Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935* (Ljubljana: Higijenski zavod, 1937), 5.

36 Marzio Barbagli, *Congedarsi dal mondo. Il suicidio in Occidente e in Oriente* (Bologna: Il Mulino, 2009), 216, 217.

37 Milan Radošević, »»Umorni od života': samoubojstva u Istarskoj provinciji između dva svjetska rata«, *Problemi sjevernog Jadrana* 16 (2017): 83–87.

38 Ivo Glavan, »Problem samoubojstva«, *Liječnički vjestnik* 51, št. 9 (1929): 442–52.

39 Milovan Milovanović, *Samoubistvo* (Beograd: Scientia, 1929).

mogoče neposredno prenesti na slovenske razmere. Trditve o velikem porastu samomorilnosti slonijo bolj kot ne na predpostavkah in so nepreverljive, saj jugoslovanska statistika samomorov ni navajala kot samostojno kategorijo, temveč jih je skupaj z umori prištevala v skupno kategorijo nasilnih smrti.⁴⁰ Za nekatera leta statistični letopisi sicer podajajo podatke o številu samomorov med člani Centralnega urada za zavarovanje delavcev (Središnjeg ureda za osiguranje radnika), ki pa nikakor niso reprezentativni do te mere, da bi jih bilo mogoče posplošiti na celotno populacijo. Pravi statistični podatki so tako na voljo šele po letu 1937 in iz njih sledi, da je bila Dravska banovina izrazito vodilna po stopnji samomorilnosti.⁴¹ Za leta 1937, 1938 in 1939 tako že razpolagamo s podatki o številu samomorov za vsako banovino. Za Dravsko banovino je za leto 1939 naveden podatek 310 samomorov, kar ob podatku o številu prebivalstva na 31. december 1938 pomeni približno 26 samomorov na 100.000 prebivalcev, kar zagotovo je pomemben porast primerov oziroma stopnje samomorilnosti.⁴²

Tabela 3: Število samomorov in približne stopnje samomorilnosti po banovinah v Kraljevini Jugoslaviji (1937–1938)

Banovina	1937		1938			
	Število prebivalstva 31. 12. 1937	Število samomorov	Število samomorov/100 000 prebivalcev	Število prebivalstva 31. 12. 1938	Število samomorov	Število samomorov/100 000 prebivalcev
Dravska	1191000	291	24,4	1198000	273	22,9
Drinska	1781000	86	4,8	1821000	94	5,1
Donavska	2513000	406	16,1	2532000	409	16,1
Moravska	1604000	92	5,7	1683000	88	5,2
Primorska	965000	54	5,6	974000	45	4,6
Savska	2883000	475	16,5	2911000	427	14,7
Vardarska	1752000	82	4,6	1780000	90	5
Vrbarska	1174000	55	4,7	1195000	52	4,3
Zetska	1024000	80	7,8	1040000	68	6,5
Beograd	393000	113	28,9	409000	102	25,5
Jugoslavija	15280000	1795	11,6	15490000	1651	10,7

Vir: *Statistički godišnjak* 9, št. 1 (1938–1939): 111, 124. *Statistički godišnjak* 10, št. 1 (1940): 95.

40 *Statistički godišnjak* 1, št. 1 (1929): 119. *Statistički godišnjak* 2, št. 1 (1930): 67. *Statistički godišnjak* 3, št. 1 (1931): 66. *Statistički godišnjak* 4, št. 1 (1932): 58. *Statistički godišnjak* 5, št. 1 (1933): 56. *Statistički godišnjak*, 6, št. 1 (1934–1935): 64. *Statistički godišnjak* 7, št. 1 (1936): 76. *Statistički godišnjak*, 8, št. 1 (1937): 88.

41 *Statistički godišnjak* 9, št. 1 (1938–1939): 124. *Statistički godišnjak* 10, št. 1 (1940): 95.

42 *Statistični godišnjak* ne navaja vseh podatkov, ki bi omogočali natančen izračun stopnje samomorilnosti za leto 1939, saj zaradi sprememb meja med banovinami ni navedenega števila prebivalstva po banovinah na dan 31. 12. 1939. – *Statistički godišnjak* 10, št. 1 (1940): 95.

Ivo in Bojan Pirc, ki sta bila zaradi svojega dela *Življenjska bilanca Slovenije 1921–1935* označena za začetnika slovenske suicidiologije,⁴³ sta prav zaradi neustreznega vodenja statistike na ravni Jugoslavije že leta 1923 v okviru Higijenskega zavoda v Ljubljani začela z zbiranjem natančnejših statističnih podatkov za posamezne okraje, med letoma 1931 in 1935 pa sta spremljala tudi gibanje samomorilnosti. Avtorja navajata, da se je v povprečju zgodilo 870 nasilnih smrti letno, od tega naj bi bilo v povprečju 107 umorov oziroma ubojev ter 225 samomorov.⁴⁴ Njun podatek, da je med letoma 1931 in 1935 povprečje znašalo 19,4 samomora/100.000 prebivalcev, nato povzema večina avtorjev, ki je pisala o izrazitem porastu stopnje samomorilnosti po drugi svetovni vojni,⁴⁵ spregledano pa je dejstvo, da se je porast zgodil že prej in da je med letoma 1937 in 1939 stopnja samomorilnosti že znašala 26 samomorov na 100.000 prebivalcev.⁴⁶

Pirc sta se zavedala pomanjkljivosti statističnih podatkov, ki sta jih zbrala – najprej zato, ker jih nista imela s čim primerjati, saj je bila primerjava z drugimi deli države mogoča le na ravni skupnega števila nasilnih smrti, pri čemer je bilo nemogoče sklepati, kolikšen je bil v tem številu nasilnih smrti delež samomorov. Še veliko bolj problematično pa je bilo dejstvo, da za kar 56 odstotkov smrtnih primerov v Dravski banovini vzroka smrti ni ugotovil »strokovnjak – zdravnik«, da so vzroki smrti navedeni nejasno in da bi se za splošnimi navedbami lahko skrivalo več različnih diagnoz in stanj.⁴⁷

43 Marušič in Roškar, ur., *Slovenija s samomorom ali brez*, 11.

44 B. Pirc in I. Pirc, *Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935*, 62.

45 Milčinski, *Samomor in Slovenci*, 143.

46 *Statistički godišnjak*, 10, št. 1 (1940): 95.

47 Red o ogledovanju mrličev je sicer določal, da mrliške ogledе opravljajo mestni, občinski oz. okrajni zdravniki, če pa na nekem področju medicinskega strokovnjaka ni bilo na razpolago, tudi »sposobni, neoporečni in zaupanja vredni neveščaki«. Zares natančnega pregleda so bili najpogosteje deležni tisti, ki so umrli v deželni bolnici, na terenu pa so »neveščaki« svoje delo pogosto opravili tako, da so zgolj odkrili pokrov krste in površno pogledali mrliča. – *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko* 53, št. 25, 28. 12. 1901, 103–31. B. Pirc in I. Pirc, *Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935*, 6. Peter Borisov in Anton Dolenc, »Razvoj sodnomedicinskega izvedenstva v Evropi in na nekdanjem Kranjskem«, v: *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike* 11 (Ljubljana: Slovenska matica, 1991), 72–75. Anton Dolenc, »Mrliško pregledna služba na Slovenskem nekoč in danes«, v: *Mrliškopregledna služba v Republiki Sloveniji. Spominsko srečanje akademika Janeza Milčinskega* (8, 1998) (Ljubljana: Inštitut za sodno medicino, 1999), 13, 14.

Tabela 4: Podatki o številu samomorov ter umorov in ubojev po posameznih okrajih Dravske banovine. Obarvani so po trije okraji z najvišjimi stopnjami.

Okraji	Samomori 1931–1935	Povprečno število samomorov na leto	Povprečno število prebivalcev	Število samomorov na 100 000 prebivalcev	Povprečno število letno ubitih ali umorjenih	
					absolutno	Na 100 000
Brežice	27	5,4	33 828	16	7,6	22,47
Celje -okolica	65	13	60 383	21,5	3,4	5,63
Črnomelj in Metlika	10	2	27 340	7,3	3,2	11,7
Dolnja Lendava	12	2,4	37 988	6,3	4,2	11,6
Gornji grad	9	1,8	17 903	10	1	5,58
Kamnik	18	3,6	40 271	8,9	2,6	6,46
Kočevje	24	4,8	37 962	12,6	1,2	3,16
Konjice	22	4,4	21 568	20,4	3,2	14,84
Kranj	44	8,8	60 873	14,4	4,8	7,88
Krško	43	8,6	55 675	15,4	7,2	12,93
Laško	31	6,2	35 006	17,7	1,4	4
Litija	15	3,0	40 397	7,4	2,0	4,95
Ljubljana -okolice	73	14,6	82 220	17,7	4	4,86
Ljutomer	40	8	41 803	19,1	5,2	12,44
Logatec	19	3,8	27 743	13,7	1	3,60
Maribor- desni breg	91	18,2	56 457	27,6	6,2	10,98
Maribor- levi breg	68	13,6	56 022	24,3	7,6	13,57
Murska Sobota	44	8,8	52 341	16,8	5	9,55
Novo mesto	20	4	51 415	7,8	4	7,78
Prevalje	33	6,6	33 121	19,9	2,6	7,85
Ptuj (okolica)	102	20,4	71 443	28,5	12,2	17,08
Radovljica	41	8,2	37 077	22,1	1,4	3,77

Okraji	Samomori 1931–1935	Povprečno število samomorov na leto	Povprečno število prebivalcev	Število samomorov na 100 000 prebivalcev	Povprečno število letno ubitih ali umorjenih	
					absolutno	Na 100 000
Slovenj Gradec	18	3,6	30 886	11,6	1,2	3,88
Šmarje pri Jelšah	40	8	45 668	17,5	6,6	14,45
OKRAJI SKUPAJ	909	181,8	1 055 390	17,2	-	-
Celje mesto	22	4,5	7 568	59,5	-	8,6
Ljubljana mesto	106	21,2	61 202	34,6	1,6	
Maribor mesto	80	16	33 700	47,5	2,4	
Ptuj mesto	10	2	4 221	47,4	4,6	
MESTA SKUPAJ	218	43,6	106 691	40,9		
Slovenija	1127	225,4	1 162 081	19,4	107,4	9,24

Vir: Bojan Pirc in Ivo Pirc, *Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935* (Ljubljana: Higijenski zavod, 1937), 62.

Podatke sta Ivo in Bojan Pirc črpala iz župnijskih matičnih knjig, za kar sta vzpostavila precizen in metodološko natančen postopek, ki je slonel na avstrijskem vzoru, saj sta sledila Odloku c. kr. Notranjega ministrstva iz 8. februarja 1895, Z 18632 ex 1894, pri čemer pa sta morala razmere in izračune prilagoditi novi stvarnosti v okviru Dravske banovine.⁴⁸ K sodelovanju jima je uspelo pritegniti uradne politične in tudi cerkvene oblasti. Po preteku vsakega četrletja je bil narejen izpisek iz matičnih knjig na zato določenih obrazcih, točno po posameznih rubrikah, zadnjo rubriko pa je nato izpolnil sanitetni referent. Tako se je ustvaril razpored po posameznih občinah, saj so bili župnijski uradi dolžni poročati nadrejeni oblasti oziroma okrajnemu sanitetnemu referentu, ki je podatke pregledal in jih, če so bili primerno izpolnjeni, presnel v ovojni spisek politične oblasti I. stopnje, in sicer v skupinah po sodnih okrajih. Zdravstvene statistične tablice in druge podatke, kot so število mrtvorojenih, število nezakonskih rojstev, starost umrlih ter vzroki smrti, je na zadnji stopnji zbrala banska uprava Dravske banovine v Ljubljani, Higijenski zavod pa jih nato dokončno analiziral in oblikoval ter predlagal ustrezne ukrepe, ki naj bi prinesli izboljšanje stanja.⁴⁹

⁴⁸ B. Pirc in I. Pirc, *Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935*, 29.

⁴⁹ Ibid., 25–30.

V medijskem in poljudnoznanstvenem oziroma »kvaziznanstvenem« povzemanju njihovih podatkov za razmere na Slovenskem med obema vojnama in pri iskanju razlogov za prvi občuten porast stopnje samomorov je bilo pogosto spregledano dejstvo, da se podatki ne nanašajo na popolnoma ujemajoče ozemeljske enote in da torej v svoji osnovi niso neposredno primerljivi. Navajanje statističnih podatkov se je pogosto uporabljalo za vzbujanje občutka strahu in vseobsegajoče krize, ki naj bi se takrat zažrla v slovenskega človeka. Tako kot je bilo v navadi, da so se podatki za Kranjsko posplošili na celotno slovensko ozemlje, je tudi glede tega obdobja prihajalo do poenostavljanega navajanja, saj bi bilo treba upoštevati, da podatki iz tridesetih let ne vsebujejo podatkov za ozemlje, ki je bilo priključeno Kraljevini Italiji, kjer je bila stopnja samomorov tradicionalno nižja, in da vsebujejo podatke tudi za Štajersko, ki je vedno imela občutno višje stopnje samomorilnosti od Kranjske. Poleg tega je bilo v statistiko iz tridesetih let vključeno tudi Prekmurje, zato je bil podatek o izjemnem porastu samomorov zavajajoč.⁵⁰ Podatki, ki jih navajata Ivo in Bojan Pirc, sicer kažejo, da okraja Murska Sobota in Dolnja Lendava v tridesetih letih nista spadala med najbolj s samomorom obremenjene okraje, ravno nasprotno. Izjemno visoke stopnje samomorilnosti so bile zaznane zlasti na območju Maribora, v okolici Ptuja in Celja ter zlasti v mestnih središčih, kar se je skladalo tako z Masarykovimi kot Durkheimovimi tezami. Interpretacij o vzrokih za te pojave Pirca ne ponujata, kažejo pa na popolno diskrepanco med podeželjem in mestom.⁵¹

Analitiki so domnevno povečevanje stopnje samomorilnosti pripisovali zmanjševanju družbene stigme, naraščajoči sekularizaciji in zmanjševanju tendence po prikrivanju.⁵² Že Durkheim je ob koncu 19. stoletja opozarjal, da samomor, ne glede na zakonske predpise in moralne nauke, ni bil predmet javnega obsojanja do te mere, da bi okolje zaradi majhne mere krivde, ki se je pripisovala izvrševalcu, in sramote za družino za vsako ceno poskušalo dejanje prikriti in vplivati na njegovo beleženje. To je dejanje, ki ne škodi drugim, zato naj bi se že zgodaj oblikoval benevolenten in razumevajoč odnos, saj je bil samomor obsojan na ravni ideje, manj pa na ravni posameznika.⁵³

Na povečanje stopnje samomorilnosti naj bi vplivali številni in raznoliki dejavniki. Pirca sta med pomembne dejavnike, ki naj bi bili tipično slovenski, prištevala zlasti alkoholizem, saj naj bi tako po številu samomorov kot številu umorov izstopali vinorodni okraji, za katere naj bi bilo dejansko nemogoče sklepati, kolikšna je sploh bila poraba alkohola. Obstajala pa je še cela vrsta okoliščin, ki so vplivale na spremembe v zaznavani stopnji samomorilnosti. Glede na njune podatke bi bilo treba natančneje ovrednotiti vlogo izseljevanja iz podeželja v mesta, stiske, v katerih so se ljudje ob tem znašli, in vpliv teh novih priseljencev na statistično prikazane stopnje samomorilnosti v urbanih okoljih, predvsem pa bi bilo treba raziskati vpliv množičnega izseljevanja v tujino, ki je od zadnjih desetletij 19. stoletja do obdobja med obema vojnama zajelo skoraj 400.000 ljudi in je zagotovo učinkovalo na starostno strukturo slovenskega

50 Ibid., 31.

51 Ibid., 64.

52 Watzka, »Modernisierung und Selbsttötung in Österreich,« 156, 157.

53 Durkheim, *Suicide*, 110.

podeželja in s tem, v skladu z Masarykovimi tezami, tudi na zaznano stopnjo samomorilnosti. Novejše historiografske raziskave potrjujejo pravilnost idej bratov Pirc o nujnosti preučevanja vpliva različnih družbenih fenomenov in demografskih dejavnikov na stopnjo samomorilnosti saj dokazujejo, da je bilo njeno naraščanje odvisno tudi od tega, kateri segment prebivalstva se je iz določenega območja izseljeval in kateri je ostajal doma. Zlasti za ruralna območja, kjer naraščajočih stopenj samomorilnosti ni bilo mogoče pripisati vplivom urbanizacije in industrializacije, je bilo dokazano, da večja kot je bila na določenem področju izguba prebivalstva zaradi izseljevanja, bolj je narasla stopnja samomorilnosti med tistimi, ki so ostali v teh nerazvitih in vse bolj marginaliziranih okoljih, pri čemer je bilo seveda odločilno da so se v tujino izseljevali predvsem mlajši in ambicioznejši posamezniki z več »vitalne energije«, medtem ko so doma, ujeti v izjemno neugodnih ekonomskih razmerah, ostajali pripadniki starejše generacije, pri katerih je bila že sicer opažena višja stopnja samomorilnosti.⁵⁴ Vsekakor pa je bilo izseljevanje zgolj eden od zunanjih dejavnikov, ki so vplivali na naraščanje števila samomorov sredi tridesetih let. Zagotovo bi bilo potrebno ovrednotiti, v kolikšni meri bi bilo naraščajoče stopnje samomorilnosti mogoče pripisati zamaknjenemu odzivu na gospodarsko krizo, medtem ko naj bi ob koncu tridesetih let imel pomemben vpliv tudi že strah pred novim svetovnim spopadom.⁵⁵

Samomori po letu 1945

V analizah samomorilnosti po drugi svetovni vojni zasledimo enotno mnenje, da je po prvem povojnem obdobju, ko je še vladala evforija, sledil drastičen porast stopnje samomorilnosti. Podatki tega ne potrjujejo, saj avtorji večinoma spregledajo zgoraj omenjene podatke iz obdobja med letoma 1937 in 1939,⁵⁶ ki nakazujejo, da v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni le ni prišlo do takega porasta, kot so verjeli analitiki v osemdesetih. Ti so stopnjo 26,2 samomora na 100.000 prebivalcev, ki jo je slovenski prostor dosegel leta 1964, pripisali dejstvu, da sta se v šestdesetih letih zgodila »individualistično treznjenje iz kolektivistične evforije in hkraten odpor do represije«.⁵⁷ Dejansko pa je v skladu z dognanji suicidiologije porast samomorilnosti v povojnih obdobjih pričakovan fenomen, ne glede na družbeno ureditev, saj ga praviloma najdemo povsod. Sklada se s suicidiološkimi ugotovitvami, da med vojnami

54 B. Pirc in I. Pirc, *Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935*, 35, 62. Marjan Drnovšek, »Vzroki za izseljevanje Slovencev v zadnjih dveh stoletjih«, *Drevesa* 8, št. 3 (2002): 10–13. Masaryk, *Suicide*, 30. Ferenc Moksony, »Victims of Change or Victims of Backwardness? Suicide in Rural Hungary«, v: György Lengyel in Zsolt Rostoványi, ur., *The Small Transformation. Society, Economy and Politics in Hungary and the New European Architecture* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2001), 366–76.

55 Julie V. Gottlieb, »Munich and the Masses: Emotional Inflammation, Mental Health and Shame in Britain During the September Crisis«, v: Julie V. Gottlieb, Daniel Hucker in Richard Toye, ur., *The Munich Crisis, Politics and the People. International, Transnational and Comparative Perspectives* (Manchester: Manchester University Press, 2021), 192–212.

56 *Statistički godišnjak* 10, št. 1 (1940): 95.

57 Grafenauer, »Oblike slovenskega samomora«, 276–78.

in družbenimi pretresi stopnja samomorilnosti začasno pade, ker se okrepi občutek socialne integracije, ker obstaja skupni zunanji sovražnik, ter se nato, po vsaj navidezni stabilizaciji razmer, ponovno povzpne, ne glede na to, ali je bila vojna zmagovita ali pa se je skupnost morala soočiti s porazom, saj se stopnja samomorov spremeni vsakič, ko pride do nenadne strukturne spremembe v družbi.⁵⁸

Tabela 5: Količnik samomorilnosti na Slovenskem v letih 1873–1980 po izračunu dr. Leva Milčinskega

Leto	Količnik samomora
1873	3,0
1881–1890	6,8
1931–1935	19,4
1955–1959	23,3
1960–1964	26,2
1965	25,5
1966	25,5
1967	28,5
1968	28,3
1969	29,4
1970	29,6
1971	28,5
1972	27,4
1973	27,1
1974	29,9
1975	29,3
1976	30,6
1977	31,7
1978	31,3
1979	32,4
1980	34,0

Vir: Lev Milčinski, *Samomor in Slovenci* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1985), 142, 143.

Vsaj do določenem mere je torej mogoče govoriti o umetnem napihovanju občutka krize, dejstvo pa je, da je stopnja samomorilnosti rasla še naprej. Statistični podatki in še zlasti njihova primerjava z mednarodnimi razmerami so ponujali različne možnosti interpretacije, vsekakor pa so jih instrumentalizirali nosilci oblasti in strokovnjaki, s katerimi je oblast sodelovala, pa tudi nasprotniki režima. Analiza diskurza, ki ga je

58 Barbagli, *Congedarsi dal mondo*, 188–198. Masaryk, *Suicide*, 51. Durkheim, *Suicide*, 89.

statistika povzročila, in motivov, ki naj bi bili vzrok za porast samomorov, kaže, da je fenomen samomora postal sredstvo obračuna med komunisti stare in nove generacije ter domneven dokaz, da je nova generacija družbo zapeljala v napačno smer, da je nujno storiti korak nazaj in se vrniti na prvotno načrtano pot. Zlasti iz stališč intelektualcev »starejše generacije«, kot je bil Jože Javoršek, je očitno, da so samomori pogosto razumeli kot napad na ideje, za katere so se borili in žrtvovali. Dve desetletji po vojni je bil njihov monopolni položaj v kulturni sferi ogrožen in ti samomori so jih prisilili v samorefleksijo, ki pa je niso bili sposobni in so pogosto raje zavzeli močno obrambno držo.⁵⁹

V mednarodnih študijah, ki so ponujale primerjalne analize razmer v različnih evropskih državah, so bile razmere na Slovenskem ponavadi spregledane, saj so bili slovenski podatki vključeni v jugoslovansko statistiko, ki nikakor ni spadala med najvišje v Evropi. Zgolj primerjava stopenj samomorilnosti med posameznimi jugoslovanskimi republikami pa je dokazovala alarmantnost razmer v Sloveniji in je spodbudila nujno po ukrepanju na različnih ravneh.⁶⁰

Tabela 6: Koeficient samomora v letih 1961–1963 (na 100.000 prebivalcev)

Država	Ženske	Moški
Madžarska	33,9	48,9
Finska	29,0	47,7
Avstrija	28,3	42
Českoslovaška	28,2	40,9
Slovenija	26,7	43,9

Vir: SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 205–08.

Tabela 7: Koeficient samomora v Jugoslaviji v letih 1955–1964

YU	Bih	Črna gora	HR	Mak	Srbija	Vojvodina	Kosovo	Slovenija
14,6	8,9	17,1	16,8	4,4	11,8	25,2	4,2	30,2

Vir: SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 206.

Položaj Slovenije je izrazito odstopal – najrazvitejša in najbolj industrializirana od republik je imela tudi občutno najvišji delež samomorilnosti, vendar so analitiki sprva poudarjali, da ni nikakršne potrebe po dramatiziranju. Statistični podatki naj bi pričali o razmerah, ki so bile ostanek preteklih časov in posledica starega, zatohlega, predvojnega

⁵⁹ Javoršek, *Kako je mogoče*, 169, 234. Marci Shore, »(The End of) Communism as a Generational History: Some Thoughts on Czechoslovakia and Poland«, *Contemporary European History* 18, št. 3 (2009): 307.

⁶⁰ SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 169–85. Milčinski, *Samomor in Slovenci*, 142, 219, 220. Ilkka Henrik Mäkinen, *On Suicide in European Countries. Some Theoretical Legal and Historical Views on Suicide Mortality and Its Concomitants* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1997). *Prevention of suicide*. WHO: Public Health Papers, 35 (Geneva: WHO, 1968), 69. Vojin Milić, »Samoubistva u Jugoslaviji«, *Anali pravnog fakulteta u Beogradu* 7, št. 3/4 (1959): 387–408.

sveta. Teza, da je razlog za porast pravzaprav tičal v času pred drugo svetovno vojno, je bila izgovor, da se jim ni bilo treba soočiti s povojno realnostjo, rešitev pa naj bi prinesel obračun z ostanki ideologije, ki so bili še prisotni v družbi. Stroka in oblast sta bili prepričani, da bo uresničitev socialističnega sna že sama po sebi prinesla preobrat in rešitev problema: delavci, ki so delali z lastnimi rokami in so ob koncu dneva videli rezultat svojega dela, so bili nagrajeni in zadovoljni ter hkrati preveč utrujeni, da bi si postavljali absurdna vprašanja o smislu življenja. Težave naj bi povzročali le intelektualci, ki niso videli pravih sadov svojega dela, saj je bilo to pogosto samo sebi namen.⁶¹

Po Durkheimovem mnenju samomor ni bil sam po sebi indikator nemoralnosti, kot so ga dojemali zagovorniki ideje o progresivni degeneraciji,⁶² saj naj bi bilo določeno število samomorov mogoče pričakovati v vsakem primeru, vendar pa so ga po drugi svetovni vojni proučevali ravno v okviru socialne patologije, ki je poleg samomorilnosti vključevala tudi alkoholizem, brezdelništvo, mladoletniške nemire in nekatere seksualne deviacije.⁶³ Kljub popolnemu družbenemu prevratu po letu 1945 ni prišlo do popolnega preloma v miselnosti in temeljnih vrednotah, ki so narekovale pravila vedenja v družbi. Socialistična miselnost je, kljub navidezno liberalnejšim nazorom, podobno kot meščanska morala v ospredje postavljala vrednote odgovornosti, delavnosti, moralne in duševne trdnosti ter žrtvovanja za skupnost, zaradi česar je bil samomorilec dojet kot narodni izdajalec, saj je izgubil vero v socialistično prihodnost. Spremenil se je podton propagandnih zapisov in govorov, še vedno pa so zahtevali požrtvovalnost in poudarjali, da velike zgodovinske naloge zahtevajo velike napore in popolno predanost »stvari našega delovnega ljudstva« in »stvari naše domovine«.⁶⁴ Novost, ki jo je prinesla nova oblast, je bilo zavestno podrejanje velikim skupnim ideološkim ciljem. Poudarjali so pomen skupnosti proti sebičnemu individualizmu ter opevali fizično delo. S poudarjanjem, da morajo junaki borbe postati junaki dela, so spodbujali militaristično vzdušje boja proti skupnemu sovražniku.⁶⁵ Samomor se s to podobo realnosti in novega človeka nikakor ni skladal. V vseh družbenih ureditvah, še posebej pa v totalitarnih režimih, samomor nikoli ni bil dojet kot zgolj individualna odločitev, temveč je bil vedno razumljen kot odraz strukturnih problemov v družbi. Tudi v socialistični Jugoslaviji je bil samomor več kot nezaželen družbeni fenomen, človekov obup je bil kritika, tudi če so bili razlogi zanj izrazito intimna odločitev. Doživljali so ga kot napad in kot odtegnitev dolžnosti.⁶⁶

Pričakovanja o upadu samomorov se niso uresničila, in namesto da bi se Slovenija približala stopnji samomorilnosti, ki je bila značilna za preostali del države, se je od nje

61 SIAS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 168, 204–13.

62 Hawkins, »Durkheim's Sociology and Theories of Degeneration,« 118–37.

63 Ljubo Bavcon, Miloš Kobal, Lev Milčinski, Katja Vodopivec in Boris Uderman, ur., *Socialna patologija* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969). Durkheim, *Suicide*, XVII.

64 Boris Kidrič, »O formiranju naših novih tehničnih in gospodarskih kadrov iz delavskega razreda,« v: Boris Kidrič, *Zbrano delo III* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1978), 120–33. Javoršek, *Kako je mogoče*, 7–9. Meta Remec, *Bakh, tobak in Venera: grehi in skušnjave v dolgem 19. stoletju* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016), 19–25.

65 Boris Kidrič, »Junakom borbe naj slede junaki dela,« v: Boris Kidrič, *Zbrano delo II* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1978), 307–10.

66 Radošević, »Umorni od života,« 100. Moritz Föllmer, »Suicide and Crisis in Weimar Berlin,« *Central European History* 42, št. 2 (2009): 199. Durkheim, *Suicide*, X. Javoršek, *Kako je mogoče*, 7–9.

le še bolj oddaljevala. Dejstvo, da samomorilnost ni bil vsejugoslovanski, temveč navidezno zgolj slovenski problem, je služilo kot dokaz, da razlogov za porast ne gre iskati v socializmu in povojni družbeni realnosti, temveč v slovenskih specifikah – v s katolištvom prežeti vzgoji, ki je ljudi vzgajala v ponižnosti in ubogljivosti, ter v habsburški dediščini. V šestdesetih letih se je ustvarilo mnenje, ki ga je nato mogoče zaslediti vse do konca osemdesetih let, da je samomor del slovenskega značaja in posledica nagnjenja k melanholičnosti in samouničevanju, da je torej habsburški, srednjeevropski in malodušen.⁶⁷

Strokovnjaki so ugotavljali, da je v slovenski družbi še vedno obstajala »tendenco po begu in izmikljanju«, čeprav ni bilo čisto jasno, čemu so se ljudje izmikali in pred čim so bežali. Samomor je bil namreč razumljen kot beg, beg pa naj bi obstajal takrat, ko obstajata strah in bojazen, saj »bežimo pred nečim, kar nam je neljubo in česar nas je strah, umikamo pa se nekam, kjer nam je ugodneje in prijetneje«. Je mogoče, da so po vseh žrtvah za osvoboditev države in naroda ljudje bili tako nezadovoljni in nesrečni, da so se umikali v smrt? Že pri analizah, ki so nastajale v šestdesetih letih, je bilo opaziti kritične zapise, da se vse negativne tendence prehitro in prelahkotno pripišejo mračnim vplivom z zahoda, dejansko pa naj bi primanjkovalo samokritičnosti. Tudi v socialistični družbi so ljudje iskali nove, intenzivnejše občutke, želeli so se počutiti žive, lastnike svojega življenja, zato so »prireja[li] orgije, divje zabave, krad[li], pijanč[evali], poč[eli] samomora«. Postavljalo se je vprašanje, kakšna je temeljna pomanjkljivost stvarnosti, ki očitno ni bila kompletna, dobra in zadostna, saj sicer ne bi bežali od nje. Človek si bivanja ni znal več osmisлити sam – če je to sploh kdaj znal, saj je to zanj vedno naredila avtoriteta, še najpogosteje religija. Socialistični človek, ki bi moral biti aktiven in propulziven, je pogosto samo čakal, da bo to naredil nekdo namesto njega – religije ni bilo več, ideologija pa te vloge ni mogla prevzeti, saj prevzgoja očitno ni bila uspešna. Priznati naj bi si bilo treba, da so ljudje imeli nerealna pričakovanja od socialističnega raja, da je po koncu evforije zavlada rutina in da sta se tudi v socializmu ustvarila dva sveta: »tostranstvo, ki nas tlači, in (namišljeni in idealizirani) svet zunaj, ki nam daje peroti«. ⁶⁸

Še bolj kritični so bili intelektualci iz osemdesetih let, ki so fenomen samomora in statistične podatke prvih desetletij po drugi svetovni vojni proučevali s časovno distanco in jih izrabili za obračun s socialistično oblastjo in njeno dediščino. Poudarjali so, da je povojna oblast ljudem obljubljala brezrazredno družbo, da pa je industrializacija dejansko prinesla razslojevanje. Ljudem, ki so se počutili izrazito izkoreninjeni iz tradicionalne arhaične ruralne skupnosti, nova ideologija praznine ni znala nadomestiti, ker je bila sama po sebi prazna. Če je bil človek prej le zrcalna slika drugih v skupnosti, je bil novi urbani človek kot individuum prepuščen samemu sebi ter sam odgovoren za iskanje smisla lastnega obstoja.⁶⁹ V ozadju naj bi bila razdvojenost družbe, razpetost

67 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 189–201. SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 168–86, 27. 11. 1969. Marko Kerševan, »Razmišljanje o sociološkem ozadju samomorilnosti na Slovenskem,« v: Dolenc, ur., *Samomor na Slovenskem*, 185, 186.

68 Dimitrij Rupel, »Samomor naš vsakdanji,« *Sodobnost* (1963) 14, št. 4 (1966): 386–92.

69 Grafenauer, »Oblike slovenskega samomora,« 276–78.

med gospodarskim razvojem in zaprtostjo družbe, ki je v svojem jedru ostala tradicionalna. Ker država ni uresničila svojih obljub o gospodarskem napredku in dvigu življenjskega standarda, so Slovenci ohranjali oziroma bili prisiljeni ohranjati malomeščansko-vaški tip naselitve, biti istočasno delavci-proletarci in kmetje ter zato dvojno zgarani, utrujeni in naveličani, obenem pa nikoli niso pretrgali močnih sorodstvenih vezi in so bili stalno podvrženi tradicionalnemu socialnemu nadzoru in pritisku nad posameznikom, ki je občasno postal neznosen. Ljudje naj bi v Sloveniji le s težavo začeli znova – že prvi propad in prvi neuspeh sta bila pogosto usodna. Slovenska stopnja samomorilnosti naj bi bila neločljivo povezana s tem, da je družba »kmečka v razkroju in moderna v nastajanju, vendar bolj v željah, kot dejanskih možnostih«. ⁷⁰ Zdelo se je, da je družbena podrejenost preteklih obdobij služila kot zaščita pred samomorom: bolj ko so zahteve in pričakovanja drugih nadzorovali vedenje in obstoj posameznika, manjša je bila njegova odgovornost za posledice njegovih odločitev. Ko je vse postalo odvisno le od človeka samega, je posameznik prevzel tudi popolno odgovornost za lasten neuspeh in propad. Pojavilo se je vprašanje, ali se je to zgodilo le Slovencem. So bili prvič v zgodovini odgovorni zase in se v tej vlogi niso znašli? Naraščanje samomorov po letu 1960, ko je bila vojna že zdavnaj končana in ko so se končala tudi leta najostreje represije, je bilo dokaz za kritike režima, da nova ideologija ni mogla osmisлити človeškega življenja, kot je to pred tem zmogla religija in vera v onostranstvo. ⁷¹

Odziv na naraščajoče številkke

Poskusi razprave na ravni stroke so se sredi šestdesetih let končali, ko je problematika odjeknila v javnosti po predstavitvi filma Maka Sajka *Samomorivci, pozor!*. Ta med razlogi za samomor navaja težke ekonomske razmere, neurejeno družinsko okolje, duševne in telesne motnje, alkohol in razočaranja v ljubezni, v nasprotju s sociologi pa ne pripisuje večje vloge razlikam med mestom in podeželjem. Kljub temu, da ne kritizira neposredno oblasti in da samomor ni prikazan kot sredstvo upora, je realnost, ki jo je prikazal ta film, bila tako pereča, da se je oblast čutila napadeno in osramočeno pred svetovno javnostjo. Odziv je bil takojšen, saj je problematiko povzelo italijansko, nemško in francosko časopisje, v katerem je bilo veliko netočnosti in manipuliranja s številkami. Številke, ki so jih navajali, so bile namreč absolutno prenapihnjene in niso imele podlage v statističnih podatkih, preiskovalcem pa ni bilo jasno, ali je prišlo do napak zaradi netočnih prevodov ali do namernih zavajanj. Očitno je, da je časopisje te podatke nekritično povzemalo drugo od drugega, čeprav je oblast zanikala pravilnost teh števil. Italijanski časopis *L'Espresso* je ponujal podatek o 117 samomorih v starostni skupini med 12. in 25. letom starosti na območju Slovenije v letu 1968, *Der Spiegel* je navajal podatek, da

⁷⁰ Kerševan, »Razmišljanje o sociološkem ozadju,« 185, 186.

⁷¹ Masaryk, *Suicide*, 69. Rupel, »Samomor naš vsakdanji,« 386–92. Lev Milčinski, »Samomor in samomorilni poskus,« v: Ljubo Bavcon, Miloš Kobal, Lev Milčinski, Katja Vodopivec in Boris Uderman, ur., *Socialna patologija* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969), 187.

je bilo na območju Ljubljane v letu 1968 117 samomorov in 42 poskusov samomorov, francoski *L'Express* pa je pisal o 117 samomorih in 725 poskusih samomora med mladimi.⁷² Bolnišnice naj bi odpirale celo posebne »paviljone za samomorilce«, ki so bili opremljeni za reanimacijo in zdravljenje samomorilcev.⁷³

Italijanski novinar Francesco Russo, ki je pod vtisom teh informacij obiskal Ljubljano, je iskal zgodbo in senzacijo. V nepodpisanem strokovnem poročilu, za katerega je mogoče domnevati, da ga je napisal Lev Milčinski, lahko preberemo, da so uradne institucije in strokovnjaki zavrnilo pogovor z njim. V skladu z znanstvenimi načeli niso želeli špekulirati s podatki in razpravljati o posameznih primerih samomora, ne glede na prominentnost osebe, ki ga je izvršila, njihov molk pa je bil razumljen kot poskus prikrivanja in zarote molka. Prijatelji žrtev, novinarji, intelektualci in Mako Sajko so bili, nasprotno, zelo zgovorni. Odprli so mu svoje domove, mu prikazali zbirališča mladih in mu naslikali izjemno temačno podobo Ljubljane, ki je bila za oblast izjemno žaljiva.⁷⁴ Odziv na pritiske javnega mnenja je bil dvotiren – oblast se je odločila za tajno policijsko preiskavo vpletenih in izvajanje tajnega nadzora nad problematičnimi posamezniki, istočasno pa naj bi bilo nujno tudi oblikovanje strokovne skupine, ki bi se s samomorom ukvarjala z medicinskega, sociološkega in pravnega vidika. V tem času je bilo po mnenju preiskovalcev storjenih več nepopravljivih napak, od tega, da so Maku Sajku sploh odprli policijske arhive in mu omogočili brskanje po dosjelih 174 mladih samomorilcev, na katerih je potem osnoval svoj dokumentarec in povzročil mednarodno sramoto, do tega, da so dovolili, da so javno mnenje oblikovali predvsem novinarji, ki strokovnih argumentov sploh niso slišali in upoštevali ter so iz statističnih podatkov jemali le tisto, ker jim je v danem trenutku ustrezalo. Za hudo malomarnost je veljalo tudi dejstvo, da policijska preiskava očitno ni ohranila tajnosti in da so novice o njenem obstoju pricurljale v javnost. V medijih se je tako pojavil podatek, da je problematiko preiskovalo kar sedem kriminalistov, kar naj bi bilo že samo po sebi zgovoren dokaz, da se je za »zidom molka nekaj skrivalo«, o preiskavi pa so bili obveščeni tudi tuji novinarji, ki so vedeli celo to, da jo je vodil Vlado Furlan.⁷⁵

Skupina strokovnjakov, ki se je oblikovala okrog psihiatra dr. Leva Milčinskega, je o samomorih in poskusih samomora želela razpravljati v ozkem krogu predstavnikov organizacij in institucij, ki jih je ta pojav zanimal glede na njihovo družbeno vlogo in ki so čutili dolžnost po ukrepanju. Zoprno jim je bilo dajati kakršnakoli pojasnila, sploh če so morali popravljati napake domačih novinarjev, ki so si naredili vlogo »Vergila« in vodili svoje italijanske kolege »Danteje« po Ljubljani – »Peklu«, kot nekakšni izvedenci, razlagajoči »znamenja propada Slovenije in našega socializma«. Nosilce oblasti in stanovske kolege teh »vodnikov« so pozivali, naj jim pokažejo, da njihovo početje ni znak državljanske lojalnosti in novinarske etike. Za utišanje je bilo vsekakor prepozno, saj je bila škoda že storjena. Priznavali pa so dejstvo, da je bila Slovenija v šestdesetih

72 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 154.

73 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 198, »Klub samomorilcev v Ljubljani?«, *Kleine Zeitung*, 8. 2. 1969, 5.

74 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 189, 203–08.

75 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 194, 195. »Brei des Hasses«, *Der Spiegel*, 3. 3. 1969, št. 10, 132. SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 189–93. »Kljub prerezanih žil«, *L'Espresso* 15, 23. 2. 1969, št. 8.

letih po pogostosti samomora zelo visoko, da je bilo število samomorov visoko zlasti med moškimi in da je na Slovenskem samomor dejansko storilo več mladih oseb kot v drugih delih države. Hkrati pa je obstajalo tudi dejstvo, da so bile številke samomorov, ki so se pripisovale slovenski študentski mladini, napačne, kar je bilo vsaj zavajajoče, če ne naravnost protidržavno dejanje. V letu 1968 naj bi bilo na slovenskem trinajst samomorov med dijaki in en med študenti, od tega dva dijaka in en študent v Ljubljani, vseh samomorov v Ljubljani pa je bilo 41 (količnik samomora 23, kar je pod slovenskim povprečjem), v letu 1967 pa so samomor storili štiri dijaki in dva študenta, kar naj bi očitno dokazovalo, da Ljubljana ni v ničemer odstopala in da ni bilo mogoče govoriti o nikakršnem zloveščem ozračju. Člani ekspertne skupine so poudarjali, da so bili podatki vključeni v statistiko in jih nihče ni prikrival. Pri pisanju o študentski populaciji naj bi se venomer delala ista napaka, ko se je v isti koš metalo uspele samomore in samomorilne poskuse, ki jih je bilo med mladimi bistveno več kot v drugih starostnih kategorijah. Poskusi samomora naj bi se povsem napačno interpretirali, saj še zdaleč niso bili zgolj odraz želje po smrti, temveč pogosto le klic na pomoč in sredstvo pritiska na okolico. Samomor in samomorilni poskus ter njegove korelacije s starostjo, socialnim okoljem, alkoholom in še čim bi morali temeljito proučiti, so pozivali strokovnjaki. Menili so, da tega ne more narediti »filmski režiser, še manj pa italijanski novinarji ob dezinformacijah, ki jih širijo njihovi zagrebški in beograjski kolegi«. Kdor je režiserju omogočil dostop do podatkov in ni preprečil zlorabe te tematike v javnosti, je po mnenju članov ekspertne skupine nosil veliko odgovornost, spraševali so se tudi, zakaj je to storil. Izražali pa so tudi razočaranje nad novinarji, ki so senzacionalistično izhajali zgolj iz aktualnih konfliktnih situacij, ki jim je samomor sledil, poenostavljali in vse prikrojili svojim potrebam, brez kakršnegakoli občutka odgovornosti. Vse to je strokovnjake prisililo, da so se namesto ukvarjanja s centrom za proučevanje in prevencijo samomorov, ukvarjali z nadležnimi novinarji, ki so želeli intervjuje in so se jih morali otepati. Strokovnjaki niso želeli dati izjav, pa ne zaradi »zidu molka okoli samomorov«, kakor so radi »napletali« novinarji, temveč zato, ker naj bi bile izjave pred zaključkom resne analize zgolj improvizirane, špekulativne, odraz občutkov in osebnih stališč. Poudarjali so, da bo še po koncu raziskave od strokovnjakov mogoče pričakovati le izjave o pojavu in njegovih značilnostih, ne pa o posameznikih, predvsem pa ne ničesar, kar ne bo slonelo na trdnih dejstvih. Zavračali so poročanje o samomorih, ker naj bi novice o tej problematiki služile kot sugestija tistim z labilnim značajem, prepričani so bili tudi, da je problematiko treba analizirati interno, da ne bi povzročili nepotrebnega preplaha v javnosti. Odločno so poudarili, da so bili podatki o samomoru v Jugoslaviji javno objavljeni v publikacijah zveznega in republiških zavodov za statistiko, da so bili vsem dostopni in da jih je lahko vsakdo kadarkoli zahteval in uporabil. Vsak, ki je pisal o samomoru, ne da bi te številke preveril in se tako izognil netočnostim, naj bi to počel namenoma in ni imel izgovora za svoja pretiravanja in tendencioznosti. Če je bil samomor znak nečesa, kar se je dogajalo v temeljih družbe, bi se politika, še bolj kot s samomorom samim, morala ukvarjati z zaskrbljujočim dejstvom, da so na delu sile, ki želijo s takim načinom pisanja uničiti družbo.⁷⁶

76 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 204–13.

Kar je bila za strokovnjake profesionalna drža, je javnost dojemala kot poskuse prikrievanja problemov in zaroto molka, ki je podžgala teorije zarote in konstrukcije o obstoju samomorilskih klubov ter v družbo vnesla še več nemira. Vsekakor pa so bili statistični podatki jasen namig oblastnikom, da je ukrepanje potrebno, in to preden so številke pricurjale v javnost in postale del medijskega diskurza. Člani ekspertne skupine, ki so želeli pridobiti posebna finančna sredstva od Sklada Borisa Kidriča za izvedbo raziskovalnega projekta na temo samomorov in poskusov samomora med mladimi, so v ta namen uporabili nadvse primeren diskurz. Vlogo so opremili s statistično študijo in na podlagi predstavljenih številk opozarjali, da je samomor seizmograf, ki kaže na različne motnje v medčloveških in družbenih odnosih, ter da je treba ukrepati, preden pride do uničujočega šoka. Spretno so uporabili Durkheimove teze o povezavi med samomorom in razmerami v družbi ter njegova opozorila, da je hiter porast stopnje samomorilnosti simptom razpada kolektivne zavesti in hudih napak v družbenem tkivu. Če je samomor veljal za pokazatelja dogajanja v temeljih družbe, je bilo očitno, da je nekaj ali nekdo rušil in spodkopaval temelje, postavljene po drugi svetovni vojni, in da je bila nujna formalna preiskava, s čimer so uspešno izbrabili strahove politikov, ki so bili ves čas na preži pred zunanji pa tudi notranji sovražniki.⁷⁷ Oblasti so se bale, da so te pojave spodbujale sile, ki so si prizadevale za strmoglavljenje jugoslovanske državne vlade, in da bodo te sile te podatke izkoristile, da Jugoslavijo in njeno oblast očrnijo v mednarodnem prostoru ter obrnejo ljudske množice proti oblasti.⁷⁸ Poleg tega pa je visoko število samomorov družbo zavezovalo, da poskuša omejiti ta pojav, saj je očitno, da je odraz določenih nenormalnih razmer, še posebej ko se je za samomor odločalo vedno več mladih. Naloga družbe, še posebej socialistične, je bila, da poskuša najti ustrezne rešitve v vseh smereh družbenega življenja, prav tako pa najti za slovenske razmere čim boljše vzgojne koncepte od najnežnejših otroških let pa vse do konca formiranja človekove osebnosti. Strokovnjaki so nameravali sistematično proučevati to problematiko, pripraviti ustrezne ukrepe in ugotoviti morebitno povezanost med stopnjo samomorilnosti in stanjem v družbi. Odločili so se raziskati neugodno »psihohigiensko družinsko okolje« in si še naprej prizadevali za ustanovitev centra za proučevanje samomora, ki bi zbiral podatke tudi o poskusih samomora ter osnoval sistem preventive. Poleg tega naj bi tak center ugotavljal, kaj se dogaja v najbolj obremenjenih okoljih, imel pristojnosti za aktivno ukrepanje na terenu ter omogočal tudi spremljanje in vrednotenje učinkov izvedenih aktivnosti.⁷⁹

Samomor med mladimi in medijski diskurz

Iz analiziranega arhivskega gradiva je mogoče razbrati, da je obstajal ambivalenten odnos do samomora: če je bil samomor po eni strani razumljen kot protidržavno

77 SIAS 1931, t. e. 1728/226, a. e. 24/2-2-69. Durkheim, *Suicide*, XVII.

78 SIAS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 4-6, 96-111.

79 SIAS 1931, t. e. 1728, Dokončani samomori, Poročanje centru za prevencijo suicidov.

dejanje in je javnost samomorilce obsojala kot dezertarje, ki so se izneverili družbi v boju za boljši jutri, je družba po drugi strani izražala veliko stopnjo razumevanja in tolerance do samomora v določenih okoliščinah, ko je samomor veljal za sprejemljivo in razumljivo, v določenih primerih pa celo herojsko dejanje.⁸⁰ Številni samomori med starejšimi, zlasti v starostni kategoriji med 60 in 64 let, kjer je samomorilni količnik že v šestdesetih letih dosegal celo 116 samomorov na 100.000 prebivalcev, so vzbujali pozornost med stroko, ne pa tudi v javnosti in pri nosilcih oblasti, nad čimer so bili strokovnjaki zelo presenečeni. Milčinski je opozarjal, da se je družba zdela na fenomen navajena, da se je samomor zdel sprejemljiva izbira predvsem ob težkih diagnozah, družinskih tragedijah, ekonomskem propadu in bil pogosta posledica izjemno razširjenega alkoholizma, ob katerem se družba tudi ni pretirano vznemirjala.⁸¹ Nasprotno pa je družba kazala skoraj predimenzionirano skrb za samomor med mladimi, verjetno tudi zato, ker se seveda ni skladal s podobami zdrave, zanosa polne mladine, ki v mladinskih brigadah gradijo porušeno domovino, kot so si jo želeli povojni veljaki.⁸²

Oblast je s pomočjo Službe državne varnosti spremljala negativne tendence med mladimi že od zgodnjih šestdesetih let, ko so začela nastajati študentska društva in alternativne kulturne skupine. Iz obveščevalnih skupin je zaznati strah, da se bodo te skupine, zaenkrat še razmeroma nenevarne, začele vmešavati v politično areno, skrb pa je vzbujalo tudi njihovo vedno bolj tvegano in (samo)destruktivno vedenje. Če so sprva predvsem organizirali divje zasebne zabave, poslušali rokenrol, dekleta pa so poleg tega nosila tudi črno spodnje perilo, se je nadaljevalo z vedno bolj agresivnimi in »psihopatskimi izpadi« in poseganjem po drogah. V izzivanju usode z vožnjo po nasprotnem pasu in igranjem ruske rulete so preiskovalci prepoznali znake samomorilnega vedenja, niso pa še videli potrebe po dramatiziranju.⁸³ Agenti SDV so v svojih poročilih razloge iskali v »mračnih vplivih z zahoda«, ki naj bi jim bili Slovenci bolj podvrženi. Vesti o številu samomorov med adolescenti so bile problematične, ker bi utegnile povzročiti neutemeljen preplah. V poročilih so opozarjali, da samomor mladih pusti globlji vtis, da se javnost odzove s paniko, zato bi bilo treba te podatke analizirati in pravilno interpretirati ter ne vznemirjati javnosti, saj lahko že en sam samomor ustvari učinek snežne kepe in plazuz, porine v malodušje še druge, jih opogumi, da tudi sami poskusijo.⁸⁴

Podatki, ki so jih zbrali na Inštitutu za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani so kazali, da je bila stopnja samomorilnosti med mladimi v Sloveniji najvišja, ne samo če so jo primerjali s podatki iz drugih jugoslovanskih republik, temveč tudi če so jo

80 Gl. npr. Lev Milčinski, »Smrt Ivana Hribarja,« v: Mira Virant-Jaklič in Tamara Jeraj, *Samomor in samomorilni poskus v Sloveniji v letu 1996* (Ljubljana: Psihiatrična klinika, Center za izvenbolnišnično psihiatrijo, 1998), 18–20.

81 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 209.

82 Javoršek, *Kako je mogoče*, 8, 9.

83 SI AS 1931, A-22-18, Inv. 659, Specialne informacije DV, Podatki o dijaški organizaciji »Črne mačke«, 20. 4. 1961, št. 25, 178–84.

84 Po Masaryku naj bi bili k posnemanju samomorilcev nagnjeni zlasti otroci in drugi manj razviti posamezniki. Masaryk, *Suicide*, 117–19. Gl. tudi Milčinski, »Samomor in samomorilni poskus,« 183. To dokazuje primer mladeniča Vladimira Koviča, ki je odkrito občudoval samomora, o njih govoril in bral ter jih imel za znak poguma, preden je sam naredil samomor. – SI AS 1931, t. e. 1417/Kovič Vladimir – samomor.

primerjali z državami, ki so sicer imele najvišje stopnje samomorilnosti. Preplah je sprožila zlasti primerjava med podatki, ki dokazujejo, da je stopnja samomorilnosti izjemno hitro naraščala med mlajšimi generacijami. Med letoma 1964 in 1967 so občuten porast opazili v starostni skupini moških med 20. in 24. letom, še izrazitejši pa je bil v starostni skupini med 30. in 34. letom, kjer je znašal že 70,8 samomora na 100.000 prebivalcev.⁸⁵ Dokaz o porastu samomorilnosti med mladimi naj bi bilo tudi dejstvo, da se je znižala povprečna starost samomorilca, ki se je premaknila v starostno skupino med 40. in 49. letom, kar naj bi dokazovalo, da so smrt izbirali mlajši, aktivnejši pripadniki družbe.⁸⁶

Tabela 8: Starostna struktura samomora v letu 1964

Starost	Slovenija		Avstrija		Češkoslovaška		Finska		Madžarska	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
10–14	5,3	-	2,4	1,7	2,4	0,5	2,1	-	5,0	12,7
15–19	20,4	14,5	16,9	6,5	17,3	7	8,3	2,3	21,1	15,4
20–24	40,4	12,6	27,2	8,0	29,8	9,3	23,2	4,9	40,9	12,3
25–29	46,5	7,9	26,8	13,3	30,7	8,6	21,1	9,0	35,2	14,7
30–34	44,6	13,2	32,5	10	35,5	10,7	42,0	7,4	44,3	13,5

Vir: SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 207.

Tabela 9: Samomorilni količnik med mladimi v Sloveniji v letu 1967

Starost	Moški	Ženske
Do 14	3,4	-
15–19	17,8	5,6
20–24	53	14,9
25–29	36,5	8,2
30–34	70,8	12,5

Vir: SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 208.

Uporaba statističnih podatkov v razpravah o samomoru med mladimi je bila delno zavajajoča. Strokovnjaki so mirili, da stanja ni treba dramtizirati, saj naj bi bilo del problematike mogoče pripisati že dejstvu, da se je spremenil delež populacije, ki so ga uvrščali med mlade in dojemali kot mladega, kar sta tisk in javno mnenje povsem spregledala. Trditve, da je bil samomor med mladimi na prelomu iz 19. v 20. stoletje in nato na začetku 20. stoletja dejansko nepoznan fenomen, po drugi svetovni vojni pa naj bi sledil njegov izbruh kot posledica specifičnih frustracij, ki so jih čutili mladi, ki jih je sistem dušil in zatiral, so bile dejansko zavajajoče zaradi preprostega dejstva. Slonele so

⁸⁵ SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 169, 203–208. SI AS 1931, t. e. 1728, a. e. 226, 24/2-2-69.

⁸⁶ Grafenauer, »Oblike slovenskega samomora,« 276–78.

na Masarykovih in Durkheimovih ugotovitvah o samomoru med mladimi, spregledale pa so, da sta Masaryk in Durkheim v to kategorijo prištevala zgolj osebe do petnajstega leta starosti in da v svojih statistikah nista sledila določilom Občega državljanskega zakonika, ki je poznal kategorije *otrok* do sedmega leta, *nedoraslecev* do štirinajstega leta in *nedoletnikov* do štirindvajsetega leta, ko je državljan postal polnoleten. Namesto uradnih kategorij sta kot ločnico namreč očitno uporabila konec obveznega šolanja in potencialen vstop na trg dela.⁸⁷ Bolj kot samo število samomorov naj bi se torej spreminjala kategorija prebivalstva, ki jo je javnost dojemala kot »mlado« – najprej se je raztegnila na celo obdobje do polnoletnosti, po drugi svetovni vojni na mlade do dvajsetega leta starosti, v šestdesetih letih pa je zajela mlade do petindvajsetega leta oziroma do konca izobraževanja. Pred drugo svetovno vojno nihče ni pomislil, da bi samomore v starostnem obdobju od 30. do 35. leta prišteval med »mlade«, kakor jih je javnost začela dojemati v šestdesetih letih, sprememba pa naj bi bila logična posledica dejstva, da so tudi po opažanjih strokovnjakov mladi dejansko postajali vse bolj nezreli: v starosti, ko so prejšnje generacije že delale, gradile ali pa se aktivno borile proti nacizmu, so bili ti mladi ne samo ekonomsko, temveč tudi čustveno povsem odvisni od staršev. V obdobju, ko se je pričakovalo, da bodo mladi zapuščali domove, so ostajali pri starših, družine so si ustvarjali vse pozneje, težko so prevzemali odgovornost, v poznejših analizah pa je bilo poudarjeno, da je ta generacija imela hude občutke manjvrednosti, saj naj bi bila obsojena na življenje v izraziti senci svojih herojskih staršev.⁸⁸

Sredi šestdesetih let je bila problematika že tako izrazita, da je prevladalo prepričanje, da je treba aktivno ukrepati, a še vedno na način, ki ne bi vznemirjal javnosti. Na podlagi zaskrbljujočih statistik je Zveza socialistične mladine Slovenije pozvala k »strokovnemu in družbenopolitičnemu« raziskovanju ozadja samomorov mladih, poskusov samomora in umiranja zaradi tveganih dejavnosti, kot je alpinizem, ki naj bi bil izrazita slovenska značilnost v primerjavi z drugimi jugoslovanskimi narodi. Jugoslovansko povprečje 35,2 smrti zaradi nezgod na 100.000 prebivalcev je Slovenija namreč konkretno presegala, saj je količnik znašal kar 60,3, razliko pa so pripisovali »prikritim samomorom« in slovenski nagnjenosti k izzivanju smrti. Ugotavljali so, da naj bi bili razlogi naslednji: vpliv alkoholizma, nagnjenja k samokaznovanju, manjvrednostni kompleksi in krivda, ki so bili globoko zakoreninjeni v slovenski družbi in sestavni del vzgoje. Pogoj za razvoj preventive je bilo natančno statistično spremljanje, pri dejavnosti pa naj bi sodelovale policija, pravna in medicinska stroka, kot najpomembnejšo ciljno skupino so določili otroke in mladino, poudarili pa so tudi potrebo po popolni prenovi šolskega sistema ter prevladujočega in trdno zakoreninjenega tradicionalnega sloga vzgoje, ki je bil dediščina preteklih časov in je Slovincem privzgal občutke krivde ter jih navajal na poslušnost in ponižnost.⁸⁹

87 *Obči državljanski zakonik z dne 1. junija 1811 št. 946 zb. p. z. v besedilu treh delnih novel* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1928), 9. Masaryk, *Suicide*, 29, 30. »Kaj pišejo. Iz pisma iz domovine,« *Svobodna Slovenija*, 27, 29. 8. 1968, št. 35, 2. »Noče umreti,« *Svobodna Slovenija*, 27, 25. 4. 1968, št. 17, 1. Durkheim, *Suicide*, 49.

88 SIAS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 168–85, 27. 11. 1969. Shore, »(The End of) Communism,« 313. Meta Kušar, »Med arhetipom in kompleksom,« v: Gašper Troha, ur., *Literarni modernizem v »svinčenih letih«* (Ljubljana: Študentska založba: Društvo Slovenska matica, 2008), 26, 27.

89 SIAS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 168–85, 27. 11. 1969, 189–201.

Strokovnjaki so glede samomora mladih na načelni ravni večinoma ohranjali nevtralnno besedišče o obremenilnem družinskem okolju, neugodnem nacionalnem značaju in vzgojnih vzorcih ter sistemu norm in vrednot, ki pomembno vplivajo na razvoj samomorilnih misli, medtem ko so v konkretnih primerih, pri katerih so sodelovali s policijskimi preiskovalci, izražali večinoma kritična mnenja o mladih, razvjenih in nevhvaležnih brezdelnežih in lahkomišelnežih, ki izhajajo iz okolja brez trdnih moralnih in socialističnih temeljev.⁹⁰ Kritična podoba mladih v Sloveniji se je pojavljala tudi v medijih – bili naj bi dobro situirani mladi avanturisti iz univerzitetnega okolja, ki se »obhajajo z lastno naveličanostjo«. Skupen naj bi jim bil občutek odtujenosti od družbe, ki ni bila tista, o kateri so sanjali po borbi prejšnje generacije. Njihovi samomori naj bi bili upor proti resničnosti sveta in slovenski realnosti.⁹¹ Zadnje je bilo del diskurza, ki je razloge za samomor iskal v aktualnih družbenih razmerah: Slovenci naj bi bili narod, ki je bil v zgodovini vedno podrejen in se tudi v jugoslovanski federaciji ni počutil doma, saj je ostal le manjšina pod varuštvo, ne pa samostojen subjekt.⁹² Slovenija je zapustila zemljo in staro vero, ki je ni nadomestila s komunistično ideologijo, kot se je zgodilo drugje. Slovenci, drugače kot drugi narodi Jugoslavije, niso verjeli v bratstvo, partijo in JLA, niso verjeli v nič. Ljudje, ki naj bi bili verniki novega sistema, naj bi bili pravzaprav pragmatiki – oblast od ljudi niti ni pričakovala, da bi verjeli, zadoščalo ji je pretvarjanje.⁹³ Ustvarili so družbo, ki je imela obrise potrošniške in hkrati komunistične družbe, prednost pa so dajali ekonomski ekspanziji. Nagla industrializacija Slovenije, ki je bila nekoč zelo verna in pretežno agrarna, naj bi ustvarjala visok odstotek osebnih problemov, katerih teža je presenetila oblast. Namesto dela za boljši jutri so se mnogi, nepričakovano in presenetljivo, zatekali k boleznim sanjarjam. Hrepenenje po smrti naj bi bilo mogoče tako rekoč čutiti v zraku.⁹⁴

Novice o statističnih podatkih so nasprotniki socialističnega sistema v medijih spretno uporabili za obračun z režimom, ki naj bi s svojim eksperimentiranjem na področju gospodarstva in vsesplošnim ustrahovanjem ustvaril ozračje naveličanosti in brezupa. Mladina, ki so jo komunisti vzgojili, po mnenju izseljenskega tiska ni sledila naukom oblasti, saj je bila vzgojena tako, da nima nobenih idealov, ne kulturnih, ne narodnih, ne socialnih, prav tako pa ni bilo mogoče pričakovati, da bo nosilka teženj po demokratizaciji in borbe za človekove pravice. Imela naj ne bi spoštovanja ne do naroda, ne do države, ne do oblasti, prav tako ne do staršev in starejših.⁹⁵ Zlasti izseljenski tisk je v naraščajočem številu samomorov iskal znamenja propada Slovenije in socializma kot takega. Samomor naj bi bil oblika upora proti omejevanju človeških pravic in svoboščin, zato so naraščajoče statistike samomora interpretirali kot znake

90 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 168, 204-13, Kovač Vojin - Chubby. SI AS 1931, t. e. 1417, Smasek Alenka – samomor, 8–12, 18. 6. 1968. SI AS 1931, t. e. 1681, a. e. 24/G2-63. SI AS 1931, t. e. 1417, mapa Hašiš, Batista Boris – podhladitev, Kogovšek Peter – nesreča, Grimm Vincenc – samomor?.

91 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 196. »Zakaj se ubijajo doraščajoči? Zlovešči rekord Ljubljane,« *L'Express*, 24. 2. – 2. 3. 1969, št. 920.

92 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 194, 195. *Der Spiegel*, Brei des Hasses, 3. 3. 1969, št. 10, 132.

93 Shore, »(The End of) Communism,« 315.

94 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 189–193. *L'Espresso*, Klub prerezanih žil, 23. 2. 1969.

95 *Svobodna Slovenija* 27, 29. 8. 1968, št. 35, Kaj pišejo. Iz pisma iz domovine, 2.

prihajajoče vstaje, ko naj bi se ljudje uprli in jasno rekli, da imajo zatiranja dovolj. Predvsem tuji tisk je opazal, da do tega preloma ni prišlo, nasprotno, da je pri Slovencih prišlo do obrata navznoter v avtoagresijo, da svojega nestrinjanja in razočaranja niso bili sposobni izraziti, namesto borbe so izbrali umik. *L'Espresso* je celo zapisal, da je samomor oblika protesta, tipična za slovanski značaj.⁹⁶

Statistični podatki in pritisk javnosti, ki se je ustvaril tudi zaradi napačnih in izkripljenih interpretacij teh podatkov, so takratno oblast spodbudili k aktivnemu reševanju problematike. Leta 1970 so vzpostavili Register samomora in samomorilnega poskusa v Sloveniji na Psihiatrični kliniki v Ljubljani ter tesno sodelovanje med psihiatrično stroko in Upravo javne varnosti, ki je v register javljala vsak primer, ki so ga zaznali na terenu, skupaj z najpomembnejšimi demografskimi podatki, podatki o poklicu, oceni duševnega zdravja ter osnovnimi izsledki policijskega poizvedovanja, kot so motiv, opitost pred dejanjem, kraj dejanja, način izvedbe samomora oziroma poskusa samomora, morebitne prejšnje samomorilne poskuse, osnovne izjave prič in sorodnikov, na katerih so slonele laične ocene o duševnem zdravju in motivu za izvedbo dejanja.⁹⁷ Kljub napredku, ki je bil očitno storjen, pa je podpora politike ostala zgolj na deklarativni ravni, saj družba očitno še vedno ni dosegla razvojne stopnje, da bi prepoznala nujnost po ustanovitvi posebne institucije v obliki centra za proučevanje samomora in bila pripravljena vanjo vlagati proračunska sredstva.⁹⁸ Delo je tako še naprej potekalo razdrobljeno med posameznimi oddelki in dispanzerji, prav tako ni prišlo do prave sinergije med predstavniki različnih strok. V sedemdesetih letih se je politično in medijsko ozračje spremenilo – s prevlado konservativnejše struje znotraj Komunistične partije se je znova začel tesnejši nadzor nad mediji in njihovim poročanjem, pa tudi sicer se zdi, da so mediji izgubili zanimanje za problematiko in je pritisk javnosti ponehal. Samomor je izginil z naslovnice, in to kljub temu, da se je stopnja samomorilnosti še naprej povečevala in višek dosegla sredi osemdesetih let 20. stoletja. To je znova razvnelo diskusijo in samomor je spet postal orožje za medsebojno obračunavanje ter dokaz, da je Jugoslavija Slovence dušila do te mere, da so brez upanja na svobodo raje izbrali smrt.⁹⁹

Zaključek

Skozi celo obdobje razprav o samomoru lahko opazimo prepletanje znanstvenega pristopa k proučevanju samomora in samomorilnosti ter poskusov po izrabi te problematike za obračunavanje z vsakokratnimi ideološkimi in političnimi nasprotniki.

96 *Svobodna Slovenija* 27, 25. 4. 1968, št. 17, Noče umreti, 1. SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 189–93. »Klub prere-zanih žil,« *L'Espresso*, 23. 2. 1969.

97 Onja Tekavčič Grad, »Zgodovina suicidiologije na Slovenskem,« v: Saška Roškar in Alja Videtič Paska, ur., *Samomor v Sloveniji in po svetu. Opredelitev, raziskovanje, preprečevanje in obravnava* (Ljubljana: Nacionalni inštitut za javno zdravje, 2021), 39. SI AS 1931, t. e. 1728, Dokončani samomori, Poročanje centru za prevencijo suicidov.

98 Center za preprečevanje samomora, ki je vključeval ambulantno dejavnost, vodil register samomora in samomorilnega poskusa, klicni center za pomoč v duševni stiski ter oddelek za psihiatrično hitro pomoč. – SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 212. Tekavčič Grad, »Zgodovina suicidiologije,« 43.

99 Grafenauer, »Oblike slovenskega samomora,« 271–90.

Med vzponom nacionalizma, ko so statistiki začeli preštrevati resurse naroda, problematizirati padec rodnosti in plodnosti ter razmišljati o njegovi pojemajoči vitalni energiji in (ne)pripravljenosti na spopad, je samomor postal simbol izdaje in propada. Obsojanje ni več temeljilo na moralni, temveč predvsem na nacionalni osnovi, samomor pa se je vsakič znova izkazal za hvaležno orodje za dramatiziranje, širjenje strahu in tesnobe ter podžiganje občutka nemira in tesnobe v javnosti, posledično pa tudi za iskanje domnevnih krivcev za nastale razmere. Statistični podatki so v tem boju odigrali pomembno vlogo – navidezno nepristranski in kredibilni so bili vedno predmet interpretacij, ki so odsevale vsakokratni duh časa, obračuni pa so se pogosto odvijali prek medijskega diskurza, ki je statistične podatke pogosto prikrojeval svojim potrebam. Resničnost statističnih podatkov in objektivnost njihove interpretacije sta stopali v ozadje, bolj kot suhoparne naraščajoče številke samomorov pa so na javnost pogosto naredili vtis posamezni samomori, ki so odmevali v javnosti in povzročali nelagodje, če ne celo paniko. Vprašanje, ali je »epidemija samomorov« v vsakem od obravnavanih obdobjih realno obstajala, je manj pomembno, pomembneje je, ali so jo ljudje *dojemali* kot realno, tudi če mogoče ni bila. Ob dejanskem številu samomorov velja torej upoštevati tudi, kakšna občutja so te samomorilne statistike vzbujale, kako so sodobniki doživljali fenomen samomora in do kakšne mere so se strinjali, da samomor odraža duh časa, v katerem so živeli.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS.

Časopisni viri

- *Ameriška domovina* 74, št. 31, 14. 2. 1972, 2. »Vesti iz Slovenije. Kardeljev sin napravil samomor«.
- *Der Spiegel* 22, št. 10, 3. 3. 1969, 132. »Brei des Hasses«.
- *Svobodna Slovenija* 27, št. 17, 25. 4. 1968, 1. »Noče umreti«.
- *Svobodna Slovenija* 27, št. 35, 29. 8. 1968, 2. »Kaj pišejo. Iz pisma iz domovine«.

Literatura

- Anderson, Olive. *Suicide in Victorian and Edwardian England*. Oxford: Clarendon Press, 1987.
- Bailey, Victor. »*This Rash Act*«. *Suicide Across the Life Cycle in the Victorian City*. Stanford: Stanford University Press, 1998.
- Bálint, Lajos. »Suicide in the Hungarian Kingdom.« *Working Papers on Population, Family and Welfare*, 25. Budapest: Hungarian Demographic Research Institute, 2016.
- Barbagli, Marzio. *Congedarsi dal mondo. Il suicidio in Occidente e in Oriente*. Bologna: Il Mulino, 2009.

- Bavcon, Ljubo, Miloš Kobal, Lev Milčinski, Katja Vodopivec in Boris Uderman. *Socialna patologija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
- Borisov, Peter in Anton Dolenc. »Razvoj sodnomedicinskega izvedenstva v Evropi in na nekdanjem Kranjskem.« V: *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*. 11-90. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Bratassevič, Eduard. »Die Selbstmorde in Oesterreich 1873–1877 in Vergleichung zu jenen in Preussen, England, Frankreich, Russland und Italien.« *Statistische Monatsschrift* 4 (1878): 429–33.
- Dolenc, Anton in Peter Borisov. »Zgodovinski pogled na samomor in ovrednotenje samomora skozi prostor in čas.« V: Anton Dolenc (ur.). *Samomor na Slovenskem. Medicinsko izvedenstvo*, 7–18. Ljubljana: Medicinski razgledi, 1990.
- Dolenc, Anton. »Mrliškopregledna služba na Slovenskem nekoč in danes.« *Mrliškopregledna služba v Republiki Sloveniji. Spominsko srečanje akademika Janeza Milčinskega* (8; 1998; Ljubljana), 11–21. Ljubljana: Inštitut za sodno medicino, 1999.
- Douglas, Jack. *The Social Meanings of Suicide*. Princeton: Princeton university Press, 1967.
- Drnovšek, Marjan. »Vzroki za izseljevanje Slovencev v zadnjih dveh stoletjih.« *Drevesa* 8, št. 3 (2002): 10–13.
- Durkheim, Émile. *Suicide: A Study in Sociology*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2005.
- Erjavec, Karmen in Melita Poler Kovačič. *Kritična diskurzivna analiza novinarskih prispevkov*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2007.
- Föllmer, Moritz. »Suicide and Crisis in Weimar Berlin.« *Central European History* 42, št. 2 (2009): 195–221.
- Foucault, Michel. *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.
- Foucault, Michel. *Society Must Be Defended: Lectures at the College de France, 1975–1976*. New York: Picador, 2003.
- Glavan, Ivo. »Problem samoubijstva.« *Liječniški vjestnik* 51, št. 9 (1929): 442–52.
- Gottlieb, Julie V. »Munich and the Masses: Emotional Inflammation, Mental Health and Shame in Britain During the September Crisis.« V: Julie Gottlieb, Julie Hucker, Daniel in Toyne, Richard (ur.) *The Munich Crisis, Politics and the People. International, Transnational and Comparative Perspectives*. 192–212. Manchester: Manchester University Press, 2021.
- Grafenauer, Niko. »Oblike slovenskega samomora.« V: Anton Dolenc (ur.) *Samomor na Slovenskem. Medicinsko izvedenstvo*, 271–90. Ljubljana: Medicinski razgledi, 1990.
- Halbwachs, Maurice. *The Causes of Suicide*. New York: Free Press, 1978.
- Hawkins, Mike. »Durkheim's Sociology and Theories of Degeneration.« *Economy and Society* 28, št. 1 (1999): 118–37.
- Javoršek, Jože. *Kako je mogoče*. Maribor: Založba Obzorja, 1978.
- Kerševan, Marko. »Razmišljanje o sociološkem ozadju samomorilnosti na Slovenskem.« V: Anton Dolenc (ur.). *Samomor na Slovenskem. Medicinsko izvedenstvo*, 183–87. Ljubljana: Medicinski razgledi, 1990.
- Kidrič, Boris. »Junakom borbe naj slede junaki dela.« V: Boris Kidrič, *Zbrano delo, II*, 307–10. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1978.
- Kidrič, Boris. »O formiranju naših novih tehničnih in gospodarskih kadrov iz delavskega razreda.« V: Boris Kidrič, *Zbrano delo, III*, 120–33. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1978.
- Kosovel, Srečko. *Izbrane pesmi*. Izbral in spremno besedo napisal Matevž Kos. (Knjižnica Kondor; zv. 280). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.
- Kušar, Meta. »Med arhetipom in kompleksom.« V: Gašper Troha (ur.). *Literarni modernizem v »svinčenih letih*, 17–44. Ljubljana: Študentska založba: Društvo Slovenska matica, 2008.
- Leidinger, Hannes. »Die Selbstmordepidemie. Zur Zunahme von Suizidfällen in der Zwischenkriegszeit.« V: *Kampf um die Stadt*, 215–19. Wien: Wien Museum und Czernin Verlags, 2010.
- Mäkinen, Ilkka Henrik. *On Suicide in European Countries. Some Theoretical, Legal and Historical Views on Suicide Mortality and Its Concomitants*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1997.

- Marušič, Andrej in Saška Roškar (ur.). *Slovenija s samomorom ali brez*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2004.
- Masaryk, Tomáš G. *Suicide and the Meaning of Civilization*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1970.
- Milčinski, Lev. »Samomor in samomorilni poskus.« V: Ljubo Bavcon, Miloš Kobal, Lev Milčinski, Katja Vodopivec in Boris Uderman (ur.). *Socialna patologija*, 180–213. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
- Milčinski, Lev. »Smrt Ivana Hribarja.« V: Mira Virant-Jaklič in Tamara Jeraj. *Samomor in samomorilni poskus v Sloveniji v letu 1996*, 18–20. Ljubljana: Psihiatrična klinika, Center za izvenbolnišnično psihiatrijo, 1998.
- Milčinski, Lev. *Samomor in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1985.
- Milić, Vojin. »Samoubistva u Jugoslaviji.« *Anali pravne fakulteta u Beogradu* 7, št. 3/4 (1959): 387–408.
- Milovanović, Milovan. *Samoubistvo*. Beograd: Scientia, 1929.
- Moksony, Ferenc. »Victims of Change or Victims Backwardness? Suicide in Rural Hungary.« V: György Lengyel in Zsolt Rostoványi (ur.). *The Small Transformation. Society, Economy and Politics in Hungary and the New European architecture*, 366–76. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2001.
- Morselli, Henry (Enrico). *Suicide: An Essay on Comparative Moral Statistics*. New York: Arno Press, 1975.
- Pirc, Bojan in Ivo Pirc. *Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935*. Ljubljana: Higijenski zavod, 1937.
- Platter, Julius. »Ueber den Selbstmord in Oesterreich in den Jahren 1819–1872.« *Statistische Monatsschrift* 2 (1876): 97–107.
- *Prevention of Suicide*. WHO: Public Health Papers, 35. Geneva: WHO, 1968.
- Radošević, Milan. »"Umorni od života": samoubojstva u Istarskoj provinciji između dva svjetska rata.« *Problemi sjevernog Jadrana* 16 (2017): 79–102.
- Remec, Meta. »"Vojak naj bo!": nastanek in razkroj podobe popolnega vojaka v času prve svetovne vojne.« *Zgodovina za vse* 27, št. 2 (2020): 5–24.
- Remec, Meta. *Bakh, tobak in Venera: grehi in skušnjave v dolgem 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- Rupel, Dimitrij. »Samomor naš vsakdanji.« *Sodobnost* (1963) 14, št. 4 (1966): 386–92.
- Shore, Marci. »(The End of) Communism as a Generational History: Some Thoughts on Czechoslovakia and Poland.« *Contemporary European History* 18, št. 3 (2009): 303–29.
- Tekavčič Grad, Onja. »Zgodovina suicidologije na Slovenskem.« V: Saška Roškar in Alja Videtič Paska. *Samomor v Sloveniji in po svetu. Opredelitev, raziskovanje, preprečevanje in obravnava*, 37–51. Ljubljana: Nacionalni inštitut za javno zdravje, 2021.
- Van Dijk, Teun A. »The Study of Discourse.« V: Teun A. Van Dijk (ur.). *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction* 1. 1–34. London: Sage Publication, 1997.
- Watzka, Carlos. »Modernisierung und Selbsttötung in Österreich. Einige Daten zur Sozialgeschichte und Thesen zur Sozialtheorie des Suizids.« *Virus: Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin* 7 (2008): 147–67.
- Watzka, Carlos. *Sozialstruktur und Suizid in Österreich. Ergebnisse einer epidemiologischen Studie für das Land Steiermark*. Wiesbaden: VS Verlag, 2008.
- Weaver, John in David Wright (ur.). *Histories of Suicide. International Perspectives on Self-destruction in the Modern World*. Toronto: University of Toronto Press, 2009.

Objavljeni viri

- *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko* 53, št. 25, 28. 12. 1901.
- *Obči državljanski zakonik z dne 1. junija 1811 št. 946 zb. p. z. v besedilu treh delnih novel*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1928.
- *Statistički godišnjak*, 1929–40.

Meta Remec

A SUICIDE EPIDEMIC? RESPONSES TO THE INCREASING SUICIDE RATE IN THE SLOVENIAN TERRITORY IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

SUMMARY

In Slovenia, suicide represents a pressing issue with a long history of research by various branches of science. The first statistical analyses of the prevalence of suicide in the Slovenian territory date back as far as the end of the 19th century, while valuable information on the local suicide rate can also be found in the works of the two pioneers of sociological suicidology, Émil Durkheim and Thomas Masaryk. The provinces inhabited by Slovenians were part of the Austrian state, which Durkheim described as “the perfect laboratory” for studying the phenomenon of suicide because of its national, religious, and social diversity that made each of the provinces a very specific case while all of them shared a sophisticated and meticulous bureaucratic apparatus, which included recording the causes of death. Quite precise data on the number of suicides, which can be analysed, compared and evaluated, therefore exist for the Slovenian territory or the provinces inhabited by Slovenians.

A review of statistical data – from the first studies by Julius Platter and Eduard Bratassević to the information collected by Ivo and Bojan Pirc for the 1930s as well as the statistical data from the decades after World War II – reveals that the suicide rate jumped from 3/100,000 to 35–40/100,000 and even 60/100,000 in some parts of the state over a single century, which apparently suggests that a complete change took place in the Slovenian society in somewhat more than a hundred years. In the media and popular-scientific or pseudo-scientific references to this information regarding the situation in Slovenia between the two wars and in the post-war period, numerous interpretations emerged about the causes of this phenomenon, which were supposedly typically Slovenian: alcoholism, an upbringing rooted in Catholicism that aimed to instil humility and obedience in people, the Habsburg heritage, and the Slovenian national character, prone to melancholy and self-destruction. The swift rise in the suicide rate among the younger generations was particularly alarming. Based on the disturbing statistics, the Socialist Youth League of Slovenia called for “professional and socio-political” research into the background of youth suicides, suicide attempts, and deaths due to risky activities such as mountaineering, which was supposedly a distinct Slovenian characteristic in comparison with the other Yugoslav nations. The statistical data and public pressure resulting from their misinterpretations and distortions prompted the contemporaneous authorities to actively seek solutions. A connection can be observed between the scientific approach to studying suicide and suicidality

and the attempts to exploit this issue to retaliate against the ideological and political opponents during each period. Suicide proved to be a valuable tool for dramatising, spreading fear and anxiety, fuelling a sense of unease and fear in public, and, consequently, finding scapegoats that could be blamed for the situation. The retaliation against the latter often took place through the media discourse that would frequently tailor the statistics to its needs.

Ivan Smiljanić*

»Konkurzi, samomor, žalosten je pogled na trgovsko polje.« Gospodarski polom kot vzrok za samomor na Slovenskem pod Avstro-Ogrsko in prvo Jugoslavijo

IZVLEČEK

Materialna preskrbljenost sodi med temeljne pogoje človekove eksistence, zato lahko njena odsotnost povzroči številne težave, spremlja pa jo tudi družbena stigma, ki je bila v preteklosti močnejša kot danes. Težek položaj lahko pripelje do samomora. Na Slovenskem so bili samomori trgovcev in podjetnikov pojav, znan že v 19. stoletju, še več pa je bilo samomorov oseb, ki so se zgolj znašle v finančnih težavah ali ki so živele v revščini. Točna statistika o številu slovenskih samomorov zaradi ekonomskih vzrokov ni dosegljiva, tako da je osrednji vir za raziskavo tega vprašanja časopisje, ki pa je bilo pri poročanju o samomorih nenančno, senzacionalistično in pri psihološkem opisovanju pokojnikov amatersko, sčasoma pa so postajali opisi samomorov in poškodb tudi vse nazornejši. V obdobju Avstro-Ogrske in Kraljevine SHS ter Kraljevine Jugoslavije je izbruhnulo nekaj gospodarskih afer, ki so se končale tudi s samomorom, o čemer je tisk obširno poročal. Samomori zaradi gospodarskih vzrokov so porasli zlasti med neugodnimi gospodarskimi razmerami, kot so kriza ob dunajskem borznem zlomu leta 1873, denarna kriza pred prvo svetovno vojno, deflacijska kriza sredi dvajsetih let in velika gospodarska kriza v tridesetih letih.

Ključne besede: samomor, stečaj, stigma, gospodarska kriza, Avstro-Ogrska, Kraljevina SHS/Jugoslavija

* Mag. zgodovine, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; ivan.smiljanic@inz.si

ABSTRACT

“BANKRUPTCIES, SUICIDE – THE SITUATION IN THE COMMERCIAL SECTOR IS DIRE.” ECONOMIC FAILURE AS A REASON FOR SUICIDE IN THE SLOVENIAN TERRITORY UNDER AUSTRIA-HUNGARY AND DURING THE FIRST YUGOSLAVIA

Material security is one of the basic conditions of human existence. Its absence can lead to many problems and is accompanied by a social stigma that used to be stronger in the past than today. A difficult situation can lead to suicide. In the Slovenian territory, suicides of merchants and entrepreneurs were a well-known phenomenon as early as the 19th century, while people who merely found themselves in financial difficulties or lived in poverty committed suicide even more frequently. Accurate statistics regarding the number of suicides due to economic reasons are not available for the Slovenian territory, which is why newspapers represent the primary source for researching this issue. However, the press was inaccurate, sensationalistic, and amateurish in its suicide reports and psychological descriptions of the deceased. Over time, the descriptions of suicides and injuries also became more graphic. During the Austro-Hungarian Empire, the Kingdom of SCS, and the Kingdom of Yugoslavia, several economic scandals broke out that resulted in suicides, which were widely reported in the press. Suicides for economic reasons increased especially during times of economic adversity, such as the crisis during the Vienna stock market crash in 1873, the monetary crisis before World War I, the deflationary crisis of the mid-1920s, and the Great Depression of the 1930s.

Keywords: suicide, bankruptcy, stigma, economic crisis, Austria-Hungary, Kingdom of SCS/Yugoslavia

Uvod

Človekovo premoženjsko stanje je eden od ključnih pogojev za njegov življenjski standard.¹ Če se mu zgodi gospodarski polom, gre za prelomnico, ki ga spremeni v prezadolženca in s seboj prinese kopico težav. Skrajna posledica poloma je stečaj (pred drugo svetovno vojno se je zanj pogosteje uporabljal izraz konkurz). Gre za zakonsko urejeno obliko prenehanja delovanja bankrotiranega posameznika ali gospodarskega subjekta, med katero se opravi izvršba nad prezadolženčevim premoženjem z namenom poplačila upnikov. Tako avstrijska kot jugoslovanska stečajna zakonodaja sta sledili evropskim trendom,

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-3123 *Greh, sramota, simptom: samomor in njegove percepcije na Slovenskem (1850–2000)*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

po katerih so bili zakoni bolj naklonjeni upnikom, krivda za polom pa je bila pripisana predvsem prezadolženčevemu slabemu poslovanju ali goljufiji, ne glede na morebitne neugodne gospodarske razmere. Prezadolženec je konec stečajnega postopka dočakal skoraj brez vsakršnega premoženja, ki je bilo prevzeto v stečajno maso in razdeljeno, obenem pa sta ga doleteli izguba številnih zakonskih pravic in stigma. V teh okoliščinah nekateri prezadolženci niso videli drugega izhoda kot samomor. V prispevku so v ospredju samomori trgovcev in podjetnikov, ki jim je grozil ali jih je prizadel polom, nekaj pozornosti pa je namenjene tudi vplivom revščine in slabega materialnega stanja na samomore.

Gospodarski polom kot stigma

Gospodarski neuspeh s seboj prinaša širok spekter finančnih, premoženjskih, pravnih, socialnih in psiholoških težav. Ko posameznik ali podjetje razglasi stečaj, postane jasno, da upniki ne bodo prejeli vseh svojih terjatev, s tem pa prezadolženec prekrši temeljni gospodarski postulat, da se dolгови morajo poplačati, ter izneveri zaupanje, ki so ga vanj imeli upniki, zato ne izgubi zgolj poslovnih partnerjev, temveč strmoglavljivi tudi njegov družbeni ugled. V javnosti obvelja za nesposobneža ali celo goljufa, ki si zasluži prezir.² Socialna izobčenost in sramota, ki doletita prezadolženca, vplivata tudi na njegovo zasebnost, ki se javno razkriva skozi stečajni postopek.³ Strah pred javnim srdom, skrbi glede poteka postopka ter predvsem na videz brezizhoden premoženjski položaj vplivajo tako na družinske odnose kot na prezadolženčevo duševno zdravje. Razkol med socialnoekonomskimi normami ter finančnimi viri, ki niso neskončni, pripelje v stigo, »trdoživ stranski produkt stečaja«.⁴

Stigma je negativno družbeno vrednotenje osebe, ki ne sledi uveljavljenim normam, temveč od njih odstopa v fizičnem oziroma vedenjskem smislu ali glede na svojo pripadnost skupini.⁵ To odklonskost družba razglasi za nesprejemljivo in jo sankcionira, bodisi z zakonsko kodificiranimi kaznimi bodisi z neformalnimi odzivi. Nekatero stigmo sčasoma zbledijo, ker njihov vzrok ni več percipiran kot nesprejemljiv, kar zlasti velja za fizične lastnosti, na katere stigmatizirani ne morejo vplivati. Stigme, povezane z obnašanjem, so trdovratnejše, saj ima posameznik – po mnenju družbe – na voljo možnost, da nezaželeno vedenje odpravi. Tudi prezadolženost je bila obravnavana kot posledica nesposobnosti, nezmernosti ali goljufivosti, torej značajskih potez, za katere odgovarja zgolj in samo prezadolženec.⁶ Kot kažejo raziskave, se stigma pri prezadolžencu pojavi ne glede na to, ali je za stečaj kriv sam ali pa so ga povzročile zunanje okoliščine.⁷

2 Lisa J. McIntyre, »A Sociological Perspective on Bankruptcy«, *Indiana Law Journal* 65, št. 1 (1989): 136.

3 Kai T. Erikson, »Notes on the Sociology of Deviance«, *Social Problems* 9, št. 4 (1962): 311.

4 Yvana L. B. H. Mols, »Bankruptcy Stigma and Vulnerability: Questioning Autonomy and Structuring Resilience«, *Emory Bankruptcy Developments Journal* 29, št. 1 (2012): 289, 292.

5 Erving Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity* (Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1963), 8, 14.

6 Ibidem, 57, 58. Rafael Efrat, »Bankruptcy Stigma: Plausible Causes for Shifting Norms«, *Emory Bankruptcy Development Journal* 22, št. 2 (2006): 483, 484, 490. Rafael Efrat, »The Evolution of Bankruptcy Stigma«, *Theoretical Inquiries in Law* 7, št. 2 (2006): 367–69.

7 Mols, »Bankruptcy Stigma«, 295.

Pogled v zgodovino evropske stečajne zakonodaje potrjuje, da je stigma nad zadolženostjo in stečaji neprekinjeno prisotna. Evropska družba je stoletja verjela, da je prezadolženec prekršil norme zaupanja, časti, zmernosti in varčnosti. Prav tako je bilo vse do sodobnosti uveljavljeno prepričanje, da razglasitev stečaja potrjuje prezadolženčevo prevarantsko naravo in njegovo moralno sprijenost, saj naj bi šlo za situacijo, ki bi jo lahko preprečil, vendar tega iz lastne koristi ni storil. Razglasitev stečaja je bila v evropski zakonodaji in javnem mnenju enačena z goljufijo, ki je iz prezadolženca naredila sovražnika skupnosti.⁸ Etimologija evropskih sopomenk za dolg dokazuje, da so izrazi najpogosteje sinonimi za greh ali krivdo, tako da je bil dolžnik že na jezikovni ravni označen za zločinca, ki je opetnajstil poštene upnike.⁹ Italijanski pravnik Baldus de Ubaldis je v 14. stoletju skoval maksimo *fallitus, ergo fraudator*, po kateri je vsak prezadolženec izenačen s prevarantom. Geslu je evropsko stečajno pravo zvesto sledilo več stoletij.

Katalog kazni, ki so doletele prezadolženega Evropejca od antike do 19. stoletja, je obsežen. Najstarejše in hkrati najostrejše so bile določbe, zapisane na t. i. dvanajstih ploščah, temelju rimske zakonodaje, ki so nastale sredi 5. stoletja pr. n. št. V skladu s tem postopkom je upnik lahko dolžnika prodal kot sužnja ali ga usmrtil. Če je dolžnik imel več upnikov, ga je doletelo razkosanje telesa.¹⁰ Poznejši rimski zakoni so telesno kazni omilili v materialno, torej v zaplembo prezadolženčevega premoženja, kar je postal standard evropske stečajne zakonodaje. Kljub temu pa so kazni vse do 19. stoletja ostale ostre, saj so obsegale javno sramotenje, izgubo državljanstva, izobčenje iz gospodarskega življenja in dolge zaporne kazni,¹¹ tudi telesne kazni niso povsem izginile. V ameriških kolonijah so v 18. stoletju insolventnemu dolžniku pribili uhelj na drog (in ga potem še odrezali) ali pa so mu v dlan vrezali črko T, oznako za tatu.¹²

V 18. stoletju je bilo prevladujoče prepričanje, da je insolventnost odvisna od moralnosti značaja. Škotski ekonomist Adam Smith je menil, da pošten in inteligenen podjetnik tako rekoč ne more postati insolventen: »Stečaj je verjetno najhujša in najbolj ponižujoča katastrofa, ki more zadeti nedolžnega moža. Zato je večina ljudi dovolj previdna, da se ji ogne. Nekateri se ji pač ne ognejo; tako kakor se drugi ne ognejo vislicam.«¹³ Do 19. stoletja je stečaj za povprečnega Evropejca torej predstavljal usoden dogodek, »neke vrste osebno apokalipso: pomenil je zapor, konec posesti; za tiste z najmanj sreče torturo, stradež in smrt«.¹⁴

V 19. stoletju se je evropska stečajna zakonodaja nekoliko omilila. Insolventnost je bila pogosteje obravnavana kot nesreča ali posledica neugodnih gospodarskih razmer

8 Efrat, »The Evolution,« 369.

9 David Graeber, *Dolg: prvih 5000 let dolžništva* (Ljubljana: Založba /*cf., 2014), 172, 173.

10 Valentina Cvetković – Đorđević, »Stečaj u rimskom pravu,« v: Nebojša Šarkić, Vuk Radović, Gordana Ajnšpiler Popović in Vladimir Čolović, ur., *Vek i po regulisanja stečaja u Srbiji* (Beograd: Institut za uporedno pravo, 2019), 10–12.

11 Efrat, »The Evolution,« 366, 370.

12 Efrat, »Bankruptcy Stigma,« 482.

13 Adam Smith, *Bogastvo narodov: raziskava o naravi in vzrokih bogastva narodov* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2010), 246.

14 Graeber, *Dolg*, 535.

in ne več kot posledica podjetnikove nekompetentnosti ali prevare. Stečaj se je iz moralnega greha prekalificiral v gospodarski neuspeh, zato so zakonodajalci skušali bolj zaščititi poštenega, toda nesrečnega dolžnika. Kljub temu te obravnave niso bili deležni vsi prezadolženci. V viktorijanski Veliki Britaniji, ki je sicer imela prezadolženecem bolj naklonjene zakone kot preostala Evropa, je bilo to še posebej očitno. Angleški stečajni sodniki so različno obravnavali prezadolžence iz različnih družbenih slojev. Premožni prezadolženci – če uporabimo oksimoron – iz višjih slojev so bili obravnavani blažje kot revni, ki se jih je držal sloves potratnosti in bežanja pred dolgovi, zato so pogosto naleteli na zelo strogo, skoraj maščevalno obravnavo. Srednji in višji sloji niso več bili kriminalci, nižji sloji pa so to, kljub spremembam zakonodaje, ostali.¹⁵

In na Slovenskem? Obdobje pred drugo svetovno vojno je bilo zaznamovano s tremi stečajnimi zakoni, avstrijskima iz let 1868 ter 1914 in jugoslovanskim iz leta 1929. Čeprav je za stečaj malega trgovca zadostovala že ena slaba kupčija, požar, izgubljena tožba ali zapravljen družinski član¹⁶ in čeprav je že en stečaj lahko podjetnika »vničil, da si ne more več pomagati«,¹⁷ so vsi zakoni obravnavali stečaj kot nečastno dejanje, s katerim je posameznik – poleg premoženja – izgubil del častnih, državljanskih in političnih pravic: »[D]olžnik edini povsem propade; iz premožnega človeka, polnega upanja v prihodnost, nastane popoln revež brez vsega. Ni propadel samo materialno, temveč tudi moralno, saj zaradi odprtja stečaja izgubi določene pomembne državljanske in politične pravice, ta izguba pa ga v sodobnih demokratičnih državah zelo ponižuje pred javnostjo.«¹⁸ Prezadolžencem so bile med stečajnim postopkom odvzete številne pravice: niso smeli voditi podjetja, izgubili so volilno pravico (tako splošno kot tudi v trgovsko-obrtni zbornici in obrtnih zadrukah), niso mogli opravljati državne službe ali biti izbrani vanjo, niso smeli postati sodnik, notar, odvetnik ali porotnik na sodišču in niso smeli obiskati borze.¹⁹

Tudi na Slovenskem je prezadolženca v stečaju doletela javna stigma ali vsaj javna pozornost. Ko se je igralec Anton Cerar – Danilo spominjal svojega otroštva v Ljubljani, je »prvi« stečaj v mestu (verjetno je mislil na prvega po uvedbi zakona leta 1868) omenil skupaj z dogodki črne kronike, ki so kot morbidne sejemске zanimivosti pritegovali pozornost meščanov: »Velika radovednost pa je gnala Ljubljancane na Grad okoli [18]68. leta, kjer so obesili na <gavge> nekega krvoločnega, doma iz Vipavske doline. Baje je svoji materi odgriznil nos. In samo enkrat se je neki mladi fant v Šelenburgovi ulici ustrelil v srce radi neuslišane ljubezni. Drugi nesrečnež je bil gledališki frizer – pri Jurešiču poleg <Šušarskega> mosta. Na sveti večer se je zaprl s svojo ljubico v trgovino in je pozabil plin zapreti in se je z dekletom vred zadušil. Ko

15 Paolo Di Martino, »The Historical Evolution of Bankruptcy Law in England, the US and Italy up to 1939: Determinants of Institutional Change and Structural Differences,« v: Karl Gratzner in Dieter Stiefel, ur., *History of Insolvency and Bankruptcy from an International Perspective* (Huddinge: Södertörns högskola, 2008), 274.

16 Emica Ogrizek, *Stečaji in prisilne poravnave izven stečaja v gradivu Okrožnega sodišča Maribor 1898–1941* (Maribor: Pokrajinski arhiv, 2008), 9.

17 »Poročilo o III. obrtniškem shodu dne 6., 7. in 8. sept. 1884,« *Obrtnik*, 16. 10. 1884, 72.

18 Spasoje Radojičić, *Prinudno poravnanje u stečaju* (Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1923), 3, 4.

19 France Kresal, »Stečajna politika v Sloveniji do druge svetovne vojne,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 43, št. 1 (2003): 40.

pa je bil prvi konkurz v Ljubljani pri ‚Plavi kugli‘ na Mestnem trgu, smo hodili gledat ‚štempelje‘, s katerimi so bila vrata zapečateni kakor skale pri Božjem grobu v cerkvi sv. Jakoba. To so bile senzacije za Ljubljano in ob takih prilikah se je vse trlo po mestu kakor pri šenklaščkih procesijah.«²⁰

Čeprav so javna stigma in z njo povezane kazni do 20. stoletja uplahnile, to ne pomeni, da so povsem izginile. Ameriški raziskovalci ocenjujejo, da je v ZDA do pomembnega preloma prišlo šele v šestdesetih letih 20. stoletja, ko se je o stečajnih dolžnikih zaradi sprememb v socialnih normah in razmaha potrošništva začelo govoriti bolj naklonjeno.²¹ V ZDA je polom podjetja bolj sprejemljiv kot osebni stečaj, saj velja, da poslovni pogum in drznost, ki sta nujna elementa kapitalističnega gospodarstva, včasih pač prineseta žrtve, polom pa je koristna lekcija.²² Kljub temu pa po raziskavah javnega mnenja, opravljenih v ZDA v zadnji četrtini 20. stoletja, manjši del populacije (med 5 in 10 odstotkov) meni, da je samomor zaradi stečaja sprejemljivo dejanje.²³ V Evropi je razumevanja še manj: »Neuspeh je preprosto neuspeh in stigma je precejšnja.«²⁴

Občutki in misli prezadolženecv ter delavcev bankrotiranih podjetij so šele v 21. stoletju postali predmet strokovnih raziskav. Iz intervjujev, ki jih z njimi opravljajo raziskovalci, je prvič mogoče spoznavati perspektivo, s katere na stigo gledajo stigmatizirani. Skozi pogovore se ponavljajo občutki obžalovanja svojih dejanj, jeze na politiko in zaradi odsotnosti državne pomoči ter sramu pred družino in prijatelji.²⁵ Na Slovenskem je obširnejšo raziskavo opravila dr. Nina Vodopivec na primeru stečajev tekstilne tovarne Mura in hčerinskih podjetij, zaradi katerih je bilo odpuščenih več kot 3000 delavk in delavcev. Odpuščeni so se med drugim spopadali s samomorilnimi mislimi, v intervjujih so navajali, da so nekateri sodelavci storili samomor, za njihovo zdravje pa so se zbaljali tudi anketarji, ki so jih izpraševali o izkušnji.²⁶

Samomor kot odziv na gospodarski polom

Stigma, ki že stoletja zaznamuje stečaj, in vse finančne, pravne, družinske ter duševne težave, ki jih ta prinaša, so za prezadolženca veliko breme. Raziskave potrjujejo, da ima zadolženost pomembne posledice za fizično in duševno zdravje.²⁷ V

20 Anton Cerar – Danilo, *Spomini* (Ljubljana: samozaložba, 1930), 37, 38.

21 Efrat, »Bankruptcy Stigma,« 481–88. Efrat, »The Evolution,« 389.

22 Nathalie Martin, »The Role of History and Culture in Developing Bankruptcy and Insolvency Systems: the Perils of Legal Transplantation,« *Boston College International and Comparative Law Review* 28, št. 1 (2005): 25, 26.

23 B. Krishna Singh, J. Sherwood Williams in Brenda J. Ryther, »Public Approval of Suicide: a Situational Analysis,« *Suicide and Life Threatening Behavior* 16, št. 4 (1986): 409–18.

24 Martin, »The Role,« 50.

25 Deborah Thorne in Leon Anderson, »Managing the Stigma of Personal Bankruptcy,« *Sociological Focus* 39, št. 2 (2006): 77–97. Michael D. Sousa, »Bankruptcy Stigma: a Socio-legal Study,« *American Bankruptcy Law Journal* 87 (2013): 435–82.

26 Nina Vodopivec, *Tu se ne bo nikoli več šivalo: doživljanje izgube dela in propada tovarne* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021), 64–67.

27 Elina Turunen in Heikki Hiilamo, »Health Effects of Indebtedness: a Systematic Review,« *BMC Public Health* 14 (2014): 489–96.

najskrajnejšem primeru prezadolženec izgubi vsako upanje, da se bo položaj kadarkoli izboljšal, in izhod poišče v odvzemu lastnega življenja. Kavzalna zveza med vplivom finančne ali materialne stiske ter povečano možnostjo samomora je bila dokumentirana že v 19. stoletju, denimo v pionirski raziskavi na temelju statističnih podatkov o samomorih stečajnih prezadolžencev v Italiji.²⁸

Četudi gospodarske krize, kot bo še prikazano, višajo število samomorov, pa lahko vsak posameznik zaide v poslovne ter finančne težave v vsakem, še tako gospodarsko ugodnem obdobju. Raziskave tega področja so redke, vendar je mogoče trditi, da je bil samomor v preteklosti način za pobeg od hudih kazni, ki jih je nalagalo stečajno pravo. Rimski zgodovinar Tit Livij je denimo poročal, da so se prezadolženci, ki so vedeli, da jih čaka prodaja v suženjstvo ali usmrtitev, raje utopili v Tiberi.²⁹ Francoski sociolog Émile Durkheim je v temeljni razpravi o samomoru iz leta 1897 ugotavljal, da prezadolžence v samomor vodi tudi nezmožnost sprijaznjenja z dejstvom, da so nepovratno zdrsnili na nižji družbeni in premoženjski status od tistega, na katerega so bili navajeni.³⁰ Samomor lahko spodbudi tudi izredno močna družbena stigma; največ raziskovalne pozornosti je v tem kontekstu pritegnila Japonska. Tudi če prezadolženci odvrnejo misel na samomor ali preživijo poskus samomora, se morajo še vedno spopadati s finančnimi težavami in stigmo. Medicinske raziskave kažejo, da pacienti, ki so jih v bolnišnicah sprejeli zaradi poskusa samomora, nadpovprečno pogosto doživijo stečaj v dveh letih po hospitalizaciji, celo pogosteje kot v dveh letih pred njo.³¹

Samomor zaradi gospodarskih, materialnih in finančnih problemov je bil na Slovenskem dobro znan pojav že v 19. stoletju. Dokumentiranje teh primerov ni preprosto, saj stečajni sodni spisi povedo le malo o prezadolženčevi usodi med postopkom in še manj po njem, relevantnih kazenskih spisov ni, ker samomor ni bil kazniv (v nasprotju s pomočjo pri samomoru), dostopne statistike pa se s temo ne ukvarjajo. Statistični podatki o samomorih za slovenski prostor pred drugo svetovno vojno so po raziskavi suicidologa dr. Leva Milčinskega ohranjeni le za leto 1873, obdobje osemdesetih let 19. stoletja in prvo polovico tridesetih let 20. stoletja,³² vendar v statistikah ni obstajalo ločevanje samomorov glede na motive za dejanje. Okvirno primerjavo omogočajo izsledki statistike samomorov za Dunaj, ki je od začetka 20. stoletja beležila tudi domnevni motiv samomora, rezultate pa je redno povzemal slovenski tisk. Gospodarske težave in revščina so bile pomemben motiv za samomor, vendar so običajno zaostajale za ljubezenskimi problemi in boleznijo.³³ Še največ je mogoče o pojavu

28 Ettore Fornasari di Verce, »Suicidi e fallimenti: note intorno alla ricerca delle cause nella statistica morale,« *Giornale degli Economisti* 14, št. 8 (1897): 62–71.

29 Cvetković-Dorđević, »Stečaj,« 17.

30 Émile Durkheim, *Suicide: A Study in Sociology* (New York: The Free Press, 1979), 257.

31 Judi Kidger, David Gunnell, Jeffery G. Jarvik, Karen A. Overstreet in William Hollingworth, »The Association Between Bankruptcy and Hospital-presenting Attempted Suicide: a Record Linkage Study,« *Suicide and Life-Threatening Behavior* 41, št. 6 (2011): 676–84.

32 Lev Milčinski, *Samomor in Slovenci* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1985), 142, 143.

33 Npr. »Samomori na Dunaju leta 1906,« *Edinost*, 21. 1. 1907, 3. »Samomori na Dunaju,« *Slovenski narod*, 8. 1. 1910, 5. »Število samomorov na Dunaju l. 1911,« *Jutro*, 10. 1. 1912, 3. »Samomori na Dunaju,« *Zarja*, 10. 1. 1913, 4. »Samomori na Dunaju,« *Nova pravda*, 16. 1. 1926, 3. »Strašna statistika samomorov na Dunaju,« *Mariborski večernik Jutra*, 13. 8. 1927, 4.

povedati s pomočjo časopisja, v katerem so novice o samomorih, ki so jih povzročile »denarne zadrege«³⁴ ali »gospodarske težkoče«, ³⁵ pogoste. Časopisna poročila omogočajo tudi analizo javnega diskurza, ki se je oblikoval okoli samomorov.

Takoj naj opozorimo, da je navedbe tiska treba jemati z rezervo, saj so senzacionalizem, pomanjkljivost oziroma neujemanje informacij ter amatersko psihološko profiliranje žrtev samomora nedvomno prispevali k nepopolnim, če že ne lažnim navedbam. Vzemimo naslednji primer: nekdanji ptujski gostilničar in mesar Hugo Weissenstein, ki je stanoval na Ptujski Gori, se je po poročanju *Slovenskega gospodarja* februarja 1912 ustrelil, ker je prišel v stečaj.³⁶ Novica se je raznesla po slovenskem časopisju, nekaj dni kasneje pa se je v nekaterih štajerskih časopisih pojavil popravek, da gre za dezinformacijo in da se Weissenstein v resnici ni ubil³⁷ (res pa je prišel v stečaj). Popravek ni prišel do ljubljanskih časopisov. Podobno diskrepanco je mogoče opaziti pri primeru velenjskega trgovca Ulrika Lagerja, ki si je zaradi dolgov v višini 400.000 kron leta 1907 vzel življenje v domačih Prevaljah³⁸ – tako je vsaj pisal del časopisja. V drugih časopisih je navedeno zgolj, da je Lager, »mož mirnega in kremenitega značaja, blagega srca in odločno narodnega mišljenja«, ki »je užival občno spoštovanje«, umrl, star 45 let, brez vsake omembe samomora.³⁹ Enako nezanesljivi so spominski zapisi. Politik in zdravnik dr. Josip Vošnjak je o likvidaciji in bankrotu Prve občne zavarovalne banke Slovenija leta 1876 zapisal, da je šlo za »velikanski polom, ki je mnoge poprej imovite rodbine spravil na beraško palico in bil spremljan od samomorov osleparjenih žrtev«, ⁴⁰ toda časopisje izrecno ne poroča o nobenem takšnem primeru.

Še en problem, na katerega je mogoče naleteti v časnikih, so pavšalne trditve, da je bil pokojnik v stečaju, česar pa ni mogoče potrditi, saj v večini primerov razglasi o uvedbi stečaja ali sodni spisi niso bili dokumentirani. Tak je primer trupla neznanca, starega med 30 in 40 let, z desetcentimetrsko rano na glavi, najdenega novembra 1906 v Savi pod vasjo Okroglo pri Kranju,⁴¹ o katerem je tisk naknadno poročal, da gre za samomorilca Ivana Remšaka, trgovca iz Dvora pri Žužemberku, ki je šel romat na Brezje in ga je identificirala vdova. Trгоvec je bil menda krepko prezadolžen in je s seboj imel le 50 kron,⁴² zato so nekateri časnikarji poročali, da je bil v stečaju,⁴³ kar pa ni bilo res.

Zdi se, da so novinarji stečaj uporabljali skoraj kot sopomenko za prezadolženost in finančne težave na splošno. Na podlagi zbranih primerov je mogoče sklepati, da samomori prezadolžencev v stečaju v resnici niso bili zelo pogosti. Bistveno pogostejši so bili primeri, ko je bil prezadolženec v finančnih težavah, ki se jih je sam dodobra

34 Npr. »Vstrelil se je,« *Slovenec*, 26. 11. 1885, 4.

35 Npr. »Samomor,« *Nova doba*, 9. 9. 1929, 3.

36 »Ptuj,« *Slovenski gospodar*, 8. 2. 1912, 3.

37 »V pojasnilo!,« *Straža*, 23. 2. 1912, 5.

38 »Samomor trgovca,« *Edinost*, 10. 5. 1907, 4.

39 »Umr!,« *Slovenski narod*, 6. 5. 1907, 3.

40 Josip Vošnjak, *Spomini. Drugi zvezek: tretji del od 1868. do 1873. l.* (Ljubljana: Slovenska matica, 1906), 213.

41 »Utopljenca so našli,« *Slovenski narod*, 24. 11. 1906, 5.

42 »Utopljenca so našli,« *Slovenski narod*, 5. 12. 1906, 5.

43 »Mrtvega so našli,« *Slovenec*, 10. 12. 1906, 3.

zavedal, njegova okolica, četudi sumničava, pa še ni imela vpogleda v dejanski obseg in globino problemov. Da bi se prezadolženec izognil stečaju, odkritju goljufije, stigmati in/ali zaporu, je storil samomor, še preden je do tega prišlo.

Slovenski časopisi so imeli do poročanja o samomorih različna stališča, ki so bila tesno povezana z njihovo svetovnonazorsko usmerjenostjo. Katoliški tisk je samomor obravnaval kot eno izmed »naj strašnejših pregreh in hudobij« in »naj gerše, naj ostudniše divjaštvo«,⁴⁴ k njegovi razširjenosti pa naj bi prispevala predvsem brezbožnost družbe. »Kakor se liberalizem bolj šopiri, tako se množijo samomori,«⁴⁵ je zatrnila *Zgodnja Danica*. Iz teh vzrokov je katoliški *Slovenec* o samomorih pisal redko in zadržano, saj je menil, da poročanje o teh temah, ki so se ga posluževali liberalni časniki, zgolj napihuje prodajo in moralno kvari bralstvo.⁴⁶ Liberalno časopisje je po drugi strani o samomorih res pisalo pogosteje in občasno (če so bile okoliščine samomora nenavadne ali ob navajanju statistik) cinično ali s črnim humorjem.⁴⁷ Samomor je tisk, tako katoliški kot liberalni, dosledno obsojal, s stisko pokojnikov se ni ukvarjal in zato skoraj ni poznal pietete do njih. Poleg kritičnih komentarjev, ki so mejili na norčevanje, se je pomanjkanje pietete odražalo tudi pri neanonimizaciji pokojnikov, saj so bila navedena njihova polna imena, poklici, narodnost (posebej če je šlo za Neslovence), domači kraji in podatki o družini, ki so jo zapustili, sčasoma pa tudi nazorni opisi izvedbe samomora in njegovih fizičnih posledic. Nekateri raziskovalci ugotavljajo, da so dramatični opisi z nehotenim romantičnim prizvokom verjetno prispevali tudi h kopiranju samomorov; fenomen je znan kot Wertherjev učinek.⁴⁸

Razliko med poročanjem liberalnega in katoliškega tiska ponazarja naslednji primer. *Slovenski narod* je leta 1873 objavil notico: »Emil Sežun, 23 let star, nadzornik zavarovalnega društva za življenje ‚Anker‘, sin tukajšnje vdove okr. sodnika, Marije Sežun, se je denes po noči proti 1 uri pred stanovanjem svoje matere v Krakovem št. 45 s pištolo skozi srce ustrelil in bil takoj mrtev. Vzrok temu so bile denarne zadeve.«⁴⁹ Dan kasneje je *Slovenec* primer predstavil v povsem drugačni luči, kot svarilni zgled moralnega propadanja slovenske mladine: »Vzrok samomora je bila zapravljenost. Ko je namreč materi že veliko zapravlil, mu je dala po silnem nadlegovanji še zlato uro z verižico. To je nesel hitro v zastavnico, zapravlil denar, pred očmi matere sežgal zastavni list in se potem vstrelil. Tako se dandanes mladina spriduje.«⁵⁰ V katoliškem miljeju je bil torej samomor iz finančnih razlogov predvsem odraz družbene dekadence in nezmožnosti ljudi, da

44 »O samomoru in cerkvenem pogrebu,« *Zgodnja Danica*, 11. 8. 1876, 252.

45 »Drobne novice,« *Zgodnja Danica*, 14. 1. 1876, 14.

46 Marko Štepec, »Odnos slovenskega časopisja do zločina,« v: Katja Vodopivec, ur., *Deviacije na Slovenskem pred sto leti* (Ljubljana: Raziskovalna skupnost Slovenije, 1987), 58.

47 Prim. »Lanska statistika samomorov,« *Jutro*, 5. 1. 1934, 5: »Samo[mo]rilna epidemija je imela lani zlasti v prvi polovici leta precej bogato žetev. Prostovoljno se je poslovilo od življenja lani v Mariboru 11 oseb, in sicer 7 žensk in 5 moških. Nesrečnike je poglala v smrt beda, nekatere pa tudi nesrečna ljubezen.«

48 Maja Kristan, »Samomori, pogrešani, umrli,« v: K. Vodopivec, ur., *Deviacije na Slovenskem*, 283, 284, 289, 290. Florian Arendt, »Reporting on Suicide Between 1819 and 1944: Suicide Rates, the Press, and Possible Long-term Werther Effects in Austria,« *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention* 39, št. 5 (2018): 344–52. Florian Arendt, »Assessing Responsible Reporting on Suicide in the Nineteenth Century: Evidence for a High Quantity of Low-quality News,« *Death Studies* 45, št. 4 (2021): 305–12.

49 »Samomor,« *Slovenski narod*, 29. 10. 1873, 4.

50 »Samomor,« *Slovenec*, 30. 10. 1873, 6.

mislijo na lastno prihodnost ter previdno ravnajo z denarjem. Enako sporočilo je bralcem posredoval duhovnik Jurij Matej Trunk v neke vrste protopriročniku za samopomoč iz leta 1904: »Varujte se dolgov! Dolg pravi: <Naredi me, delal se bom sam!> Na Dunaju se je ustrelil l. 1888 nek odvetnik, ki je svojim otrokom zapisal sledečo oporoko: <Ne dotaknite se nobenih kart; varujte se dolgov; stradajte in zmrzujte raji, nego si izposodite le en krajcar; ne jemljite niti krajcarja na posodo na račun še le jutrajšnega dohodka! Ako ne morete česa plačati, počakajte s kupom, zatajajte se, le tako se je mogoče varovati dolgi in le tako se more kaj prihraniti, dejati na stran!«⁵¹

Nekateri samomori ali njihova možnost so zaradi slovesa pokojnikov pritegnili več pozornosti tiska. Prva večja časopisna afera zaradi finančne goljufije, ki je izbruhnila na Kranjskem, je bila povezana s Terezijo Aristoteles, v Münchnu rojeno in v Ljubljani stanujočo soprogo tržaškega trgovca z lesom Jožefa Aristotelesa. Ko si je želela izposoditi nekaj denarja, ne da bi za to izvedel mož, je uporabila razvejano mrežo ljubljanskih mešetark, ki so bile posrednice med posojilodajalci in posojilojemalci, pri čemer so morali slednji plačati provizijo tako prvim kot mešetarkam. Aristoteles je navezala stik z mešetarko Ano Riesner in si pričela izposojati denar, vendar vsot ni mogla odplačevati, tako da se je zapletla v spiralo izposojanja denarja preko vse več mešetark in na koncu v goljufijo s ponarejanjem menic, pri čemer je sodelovala tudi Riesner. Ko je bila prevara leta 1874 odkrita, sta bili obe aretirani.⁵² Na kazenski sodni obravnavi, ki je zaradi drznosti goljufije in spola obtoženk pritegnila obilo zanimanja javnosti in časopisja, je ena od oškodovank pričala, da se je nameravala Aristoteles utopiti v Savi. »Priča jo je šla s svojim možem hitro iskat, katero sta sicer skozi in skozi mokro, a sicer dobre volje našla, pri ruskem carju. Aristoteles se je bila namreč premislila v namenu življenje končati si.«⁵³ Tudi Bleiweisove *Novice* so omenjale možnost samomora obeh obtoženk, vendar so ga zavile v cinično ironijo: »Ko ste goljufici Aristotelovka in Rižnarca videli, da ni več pomoči, prikrivati sleparstvo, hočete v vodo skočiti, najprej v Savo, katera se jima je menda premrzla zdela, potem pa v Blejsko jezero, ki pa jima je morebiti pregloboko bilo. Zato ste si premislili.«⁵⁴ Senzacionalni postopek se je končal z dvoletno zaporno kaznijo za obe obtoženki.

Desetletje kasneje sta v časopisju odmevala dva samomora zaradi finančne afere. Prva – manjša – afera je bila povezana z 49-letnim posestnikom Franom Hribarjem z Jesenic na Dolenjskem, ki se je 15. januarja 1884 v ljubljanskem hotelu Slon ustrelil v srce. Zahvaljujoč bogati zapuščini, ki jo je Hribar podedoval od očeta, je bil v Ljubljani znan po organizaciji razkošnih zabav in plesov. Zanje je potrošil skoraj vse svoje premoženje, kar je po oceni tiska igralo pomembno vlogo pri samomoru: »Zadnja leta šlo je z premoženjem Hribarja zmirom navzdol in tako bode poleg njegove bolezni (imel je putiko), glavni vzrok samoumora. Našlo se je pri Hribarju le 1 gld. 12 kr. denarja in jako slaba obleka.«⁵⁵

51 Jurij Trunk, *Bodi svoje sreče kovač! Nauki za vsakdanje življenje* (Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904), 58.

52 Andrej Studen, »Ženski polom pred sodnijo v Ljubljani,« v: *Slovenska kronika XIX. stoletja: 1861–1883*, ur. Janez Cvirn (Ljubljana: Nova revija, 2003), 271, 272.

53 »Dva ženska ljubljanska Plahta (Dalje),« *Slovenski narod*, 28. 2. 1874, 3.

54 »Ženski polom v Ljubljani pred sodnijo,« *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 4. 3. 1874, 73.

55 »Samoumor,« *Slovenski narod*, 16. 1. 1884, 3.

Največja afera druge polovice 19. stoletja, ki je na Slovenskem izbruhnila zaradi samomora in stečaja, se je zgodila konec istega leta. Povezana je bila s Kranjsko eskomptno družbo, bančno ustanovo, ki je od leta 1876 pod ravnateljstvom Tržačana Jožefa Zenarija uspešno poslovala na Mestnem trgu 19 v središču Ljubljane. Leta 1884 je Avstro-Ogrsko prizadel padec cen sladkorja in decembra se je izkazalo, da je ljubljanska tovarna kavnih nadomestkov Avgusta Tschinkelna sinovi zaradi sladkorne krize padla v dolgove. To je bilo uničujoče za Kranjsko eskomptno družbo, saj je kar štiri petine vseh svojih kreditov podelila Tschinklovemu podjetju. Mnogo prestrašenih vlagateljev je od družbe zahtevalo svoje vloge, zlasti ko so se razširile govorice o poneverbah in samomorih. Banka izplačil ni več zmogla in jih je za božič 1884 zadržala.⁵⁶ Naslednji dan se je odvil še drugi del afere. V banki so izvedli izredni pregled bančne blagajne, ker je neki upravni svetnik menil, da je prišlo do nepravilnosti. Pogled v blagajno je res pokazal primanjkljaj okoli 100.000 goldinarjev. Predstavniki banke so skupaj s policisti šli iskat Zenarija (ki se je po nekaterih poročilih že pripravljaj na beg v Trst) ter ga odpeljali na sedež banke. Ko je spoznal, da je njegova poneverba odkrita, je na stopnicah prehitel spremljevalce, izvlekel pištolo in se ustrelil v glavo. Umril je čez pol ure.⁵⁷

Žalovanja za 53-letnim Zenarijem, ki naj bi ukradeni denar zapravljal z borznimi špekulacijami in potratnim življenjem,⁵⁸ ni bilo. Zenariju je uspelo v eni osebi združiti vse za Slovence negativne lastnosti: bil je tujec, podpornik nemških liberalcev in tat, ki je Slovence oropal njihovega trdo prisluženega denarja, čeprav je bil dobrodošel gost pri vseh ljubljanskih predstavnikih kapitala in inteligence. Njegova usoda je postala »svarilen vzgled za vse lehkomišljence in lehkoživce, koji višje cenijo samogoltni materijalizem in razkošno življenje nego pošteno delo.«⁵⁹ Slovensko časopisje je pisalo, da Zenari »ni bil le defraudant, on je bil tudi goljuf v velikem smislu«,⁶⁰ celotna afera pa je bila »dokaz, kako brezmejno je v nas zaupanje do tujih pustolovcev in kako gnila je deloma naša družba, ki značajem à la Zenari daje prvo besedo in jim izkazuje neopravičeno čast.«⁶¹ *Novice* so pribile: »Zenari obsodil se je sam! Žalibog, da s tem ni poravnana škoda, da ni odvrnjena nesreča, ki zadene toliko nedolžnih naših družin, katere so se včeraj smele imenovati premožne – danes pa ne vejo, ali imajo kaj ali nič.«⁶² Po poročanju tiska za pokojnika ni poskrbela niti družina, saj je zaprašeno in s krvjo oblitno truplo več dni ležalo v mrtvašnici, dokler ni neki Zenarijev znanec prosil, naj se truplo očisti, spravi v ceneno krsto in pokoplje s skromno komemoracijo, brez duhovnika. Na grobu se je namesto cvetja kmalu pojavil listek z napisom: »Oj

56 Žarko Lazarevič in Jože Princič, *Zgodovina slovenskega bančništva* (Ljubljana: Združenje bank Slovenije, 2000), 32, 33.

57 »Eskomptno banko kranjsko,« *Slovenski narod*, 27. 12. 1884, 3. »Zenari,« *Slovenec*, 27. 12. 1884, 4. »Polom kranjske eskomptne družbe,« *Ljubljanski list*, 27. 12. 1884, 3. Andrej Pančur, »Nastop delniških bank,« *Slovenska kronika XIX. stoletja: 1861–1883*, ur. Janez Cvirn (Ljubljana: Nova revija, 2003), 175.

58 »Samomor ljubljanskega banknega vodje,« *Edinost*, 31. 12. 1884, 3.

59 »O samomoricu Zenariju,« *Ljubljanski list*, 29. 12. 1884, 3.

60 »Zenari,« *Slovenec*, 29. 12. 1884, 4.

61 »V Ljubljani 29. decembra,« *Slovenski narod*, 29. 12. 1884, 1.

62 »Nezaslišano sleparstvo pri kranjski eskomptni banki,« *Novice gospodarske, obrtniške in národne*, 31. 12. 1884, 424.

ti pr... .. Zenari / Kje so naši denari?«⁶³ Zenarijeva zapuščina je šla v stečaj, ki se je končal aprila 1886, Kranjsko eskomptno družbo pa so likvidirali. Primanjkljaj ni bil tako velik, kot so pričakovali, in iz rezervnih skladov so lahko povrnili veliko večino izgube in poneverjene vsote. Likvidacija se je zaključila leta 1888.⁶⁴

Na prelomu stoletja je v časopisju odmeval primer 32-letnega idrijskega trgovca Ivana Kramarja, ki je 5. oktobra 1900 razglasil svoj stečaj. Utemeljeval ga je s primanjkljajem v višini 27.574 kron, pa tudi z nesrečo, ko naj bi se mu doma prevrnila svetilka in je v požaru zgorelo za več kot 2000 goldinarjev bankovcev. V Idriji so bili do novice o stečaju sumničavi, ker je Kramar živel skromno, redno je plačeval račune in v trgovini dobro posloval, prav tako pa ni nihče vedel ničesar o domnevnem požaru. Sumi so vodili v preiskavo, med katero se je izkazalo, da je Kramar v zadnjem času nakupil veliko blaga in nehal plačevati račune, tako da se mu je nabralo veliko gotovine. Kaže, da je šlo za poskus goljufije t. i. lažnega stečaja, pri katerem je trgovec skril svoje premoženje, razglasil bankrot in po zaključenem postopku razdolžen nadaljeval poslovanje. Med sodnim postopkom je Kramar priznal, da je na vrtu zakopal škatlici z zajetno vsoto (en vir govori o 19.813 kronah, drugi o okoli 8000), da bi denar skril pred upniki. Denar so izkopal, trgovca pa obsodili na osemnajst mesecev zapora.⁶⁵ Kramar kazni ni odslužil; tri mesece po uvedbi stečaja je storil samomor. »Na nekdanjem pokopališču sv. Duha v Celju so našli dne 4. t. m. ustreljenega mladega moža, katerega so spoznali po vojaški knjižici za Ivana Kramerja. Samomorilec je bil doma iz Kapel pri Brežicah ter bivši trgovec v Idriji. Pred par meseci je napovedal konkurz, a denar so mu našli na vrtu zakopanega. Strah pred kaznijo mu je najbrže potisnil revolver v roke, dočim se tudi domneva, da mu je neozdravljiva bolezen zagrenila življenje.«⁶⁶

Poročanje o samomorih je lahko bilo spolitizirano, zlasti v okviru nacionalnih bojov med Slovenci in Nemci. Ko so slovenski časopisi poročali o samomorih nemških ali nemškutarskih podjetnikov, so bili precej neprizadeti, če ne celo privoščljivi, saj so bila poročila neredko eksplicitna in do žrtev samomora posebej negativno nastrojena. Najzgodnejši zabeleženi primer, še razmeroma nevtralen, je notica iz leta 1897: »V Konjicah se je vstrelil trgovec Mischack. Kakor čujemo prišli so ga naganjat za dolžni denar celjski ‚Gesinnungsbrüderji‘, kar pa je moža tako vjezilo, da si je pognal kroglo v glavo.«⁶⁷ Poldrugo desetletje kasneje, januarja 1911, je tisk poročal o samomoru trboveljskega trgovca Karla Dvořaka, ki je bil kljub češkemu poreklu podpornik Nemcev. V članku o dogodku v *Slovincu* je bil opredeljen kot »zvest pristaš Štajercijancev«,⁶⁸ poročilo *Slovenskega naroda* pa je »trdovratnega samomorilca, trgovca v konkurzu« (ni mogoče potrditi, da je bil res v stečaju) razglasilo za pijanca, odvisnika od iger na srečo in razuzdanca. Ker je bil zaradi tega v zaporu, naj bi se še bolj zapil in se poskusil ustreliti, vendar je preživel. Ko je okrevljal, ga je občina želela prepeljati v umobolnico

63 »O samomorilcu Zenariju,« *Ljubljanski list*, 29. 12. 1884, 3. »Nedeljsko pismo,« *Slovenski narod*, 3. 1. 1885, 1.

64 Lazarević in Prinčič, *Zgodovina*, 33, 34.

65 »Iz Idrije, 17. t. m.,« *Slovenec*, 18. 10. 1900, 3. »Porotne obravnave,« *Slovenski narod*, 13. 12. 1900, 3.

66 »Samomor,« *Slovenski narod*, 9. 1. 1901, 3.

67 »Samomor,« *Domovina*, 28. 5. 1897, 4.

68 »Samomor trgovca Dvořaka v Trbovljah,« *Slovenec*, 3. 2. 1911, 3.

Feldhof blizu Gradca, vendar je pobegnil, si kupil revolver in nameraval ubiti svojo družino in sebe. Družina je bila o nameri pravočasno obveščena po posredniku in je zbežala, Dvořak pa se je ustrelil v prazni hiši.⁶⁹ Vdova Josefine je dala za pokojnim možem kljub tej izkušnji (ki je morda tisk ni naslikal povsem verodostojno) objaviti osmrtnico, v kateri je zapisano, da je mož umrl »po kratkem trpljenju«, ⁷⁰ vendar tudi ona ni imela sreče, saj je marca 1912 šla v stečaj. Prav tako leta 1912 je tisk poročal o samomoru laškega trgovca Karla Hermanna, ki je bil »eden izmed najpremožnejših Laščanov in steber laškega nemškutarstva«. ⁷¹ Dolg v višini 120.000 kron naj bi si nakopal z nakupom tovarne cementa in posestev. *Slovenski narod* je bil pri opisu samomora, ki ga je Hermann izvršil v svojem vinogradu v Škalcah, nazoren: »Žile si je prerezal z britvijo [...] in se je potem vrgel v prilično 14 m globok studenec, iz katerega so ga potegnili mrtvega.« ⁷²

Pred prvo svetovno vojno so bila eksplcitna poročila razmeroma redka. Večina novic o samomorih je bila kratkih in objektivnih, v konservativnem tisku pa povsem lapidarnih, v slogu: »Tovarnar za galanterijsko blago Pavel Mayer se je v Haslachu ustrelil. Povod umoru so slabe premoženjske razmere.« ⁷³ Liberalni tisk je znal biti podobno koncizen: »28. marca se je v Kranji obesil nek dimnikar iz obupanja ker nij imel od ničesa živeti.« ⁷⁴ Kljub temu pa je bilo povprečno poročilo o samomoru v liberalnem časopisju obširnejše, pri čemer je bralcem prihranilo podrobnosti: »Protokolirani trgovec Leopold Bauer iz Ljubna, se je včeraj ob 9. uri vlegel na železniški tir državne železnice. Osebni vlak, ki je v istem času pridrčal po progi, je Bauerja povozil in ga težko poškodoval. Trgovca so nato odpeljali z rešilnim vozom v bolnišnico. Bauer je že prej nekoč poskusil samomor, vendar so ga še rešili. Vzrok leži najbrže v finančni stiski.« ⁷⁵

Po prvi svetovni vojni se je povprečna stopnja eksplcitnosti poročanja bistveno povečala. Nazorni opisi smrti in poškodb so postali stalnica časopisnih prispevkov. Mednje sodi primer 36-letnega tržaškega trgovca Frana Kavčiča, ki je leta 1926 polnil časopisne stolpce. Slabo stanje Kavčičevega podjetja je lastnika napeljalo na samomor, ki ga je izvršil tako, da se je ulegel na železniške tire pri lesnih skladiščih v Škednju. »Kavčič je šel v grozno smrt z neobičajno hladnokrvnostjo; potem, ko je odložil površnik in klobuk, je legel rez tračnico in mirno čakal, da mu voz, ki ga je lokomotiva odrinila po tiru, odreže glavo,« je poročala *Edinost* in dodala, da so kmalu za tem delavci našli »strašno razmesarjeno moško truplo; glava je bila odtrgana od života tik pri ramenih.« ⁷⁶

Afera, ki je med svetovnjima vojnama pritegnila največ pozornosti tiska in javnosti, je bila družinska tragedija trgovca Josipa Vatovca. Na Rimski cesti 5 v Ljubljani je imel odprto manjšo prodajalno, ki jo je vestno vodil, vendar se je moral zaradi premajhnega

69 »Iz Trbovelj – Vod,« *Slovenski narod*, 6. 2. 1911, 2.

70 »Josefine Dworschak,« *Deutsche Wacht*, 1. 2. 1911, 7.

71 »Drobne novice,« *Slovenski narod*, 7. 5. 1912, 2.

72 »Drobne novice,« *Slovenski narod*, 8. 5. 1912, 4.

73 »Samomor tovarnarja,« *Novice gospodarske, obrtniške in národne*, 6. 9. 1895, 363.

74 »Samomor,« *Slovenski narod*, 6. 4. 1876, 4.

75 »Poskušen samomor trgovca,« *Dan*, 14. 11. 1912, 3.

76 »Grozen samomor trgovca,« *Edinost*, 2. 2. 1926, 3.

kapitala neprestano zanašati na blago, s katerim so ga zalagali veletrgovci, obenem pa je svojim kupcem veliko blaga prodal na kredit. Zabredel je v dolgove, ki so presegle 70.000 dinarjev, vodenje trgovine pa je prevzel nadzornik, ki so ga imenovali upniki. Vatovac je obupan sklenil, da bo storil samomor. Odločitev je delil s soprogo Elizabeto, ki ga je skušala odvrniti od tega in poiskati drugo rešitev, vendar neuspešno. Ko je 17. februarja 1928 hči Valerija, ki je prespala pri babici, prišla v trgovino, je v sobi zadaj našla mrtvo družino, očeta, mater in sedemletnega brata Francija, ki so se zastrupili s plinom. Tri Vatovčeva poslovilna pisma, naslovljena na sorodnike in prijatelje, so pojasnjevala, da sta šla z ženo v smrt sporazumno in da si nista želela, da bi najmlajši sin kot sirota bil breme tujim ljudem. Elizabeta Vatovac je zapisala: »Saj sem se dosti trudila, toda v trgovini se ni dalo ničesar več storiti, ter je ostal ves moj napor zaman ... « Trupla so prepeljali v mrtvašnico na mestnem pokopališču, pred katero so se zbirali radovedni Ljubljanci, prav tako tudi pred hišo na Rimski cesti.⁷⁷

Med odmevnejše primere samomorov v tridesetih letih sodi »žaloigra« trgovca Avgusta Šošteriča iz Vidma pri Ptujju leta 1936. Šošterič je več let imel finančne težave, dokler niso bile njegove nepremičnine zarubljene in prodane na javni dražbi. Ko so v hišo prišli uradniki, da bi ga z družino deložirali, se je trgovec iz obupa ustrelil v srce; umrl je na poti v ptujsko bolnišnico. Bil je vdovec in zapustil je deset otrok, boter najmlajšemu od njih je bil (tedaj že pokojni) kralj Aleksander.⁷⁸

Med obema vojnama se je v tisku razmahnilo poročanje o gospodarskih samomorih izven Slovenije, tako po Jugoslaviji kot v tujini. Pozornost sta leta 1929 pritegovala primera novosadske hranilnice, katere ravnatelj se je ustrelil, ko se je izkazalo, da ustanova nima nikakršne gotovine in bo šla v stečaj,⁷⁹ ter premožnega žitnega veletrgovca iz Rume, ki je po nekaj izgubah in slabih kupcijah postal zadolžen, dokler ni bil prisiljen prositi za stečaj, samomor pa je storil po tem, ko pri upnikih ni bil uspešen s predlogom za prisilno poravnavo.⁸⁰ Opaziti je mogoče trend (za katerega je težko oceniti, ali je nameren ali ne), da so se poročila o samomorih s Hrvaške najpogosteje dotikala obupanih trgovcev, ki so stali pred bankrotom, poročila iz Srbije – ter deloma Bosne in Hercegovine – pa so običajno govorila o ravnateljih podjetij, bank, hranilnic in zavarovalnic, ki so se ubili zaradi odkritja njihovih poneverb, goljufij ali drugih malverzacij. Pojavljale so se tudi navedbe o samomorih soproj tistih trgovcev, ki so morali razglasiti stečaj.⁸¹ Iz soseščine je največ poročil o samomorih trgovcev prihajalo iz Trsta, ki jih je redno objavljala *Edinost*,⁸² občasno pa so lahko slovenski bralci prebirali tudi o samomorih v Avstriji,⁸³ na Češkoslovaškem⁸⁴ in v ZDA.⁸⁵

77 »Pretresljiva rodbinska tragedija v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 17. 2. 1928, 1. »Tragična smrt trgovske družine v Ljubljani,« *Jutro*, 18. 2. 1928, 3, 4. »Strašna družinska žaloigra v Ljubljani,« *Narodni dnevnik*, 18. 2. 1928, 3.

78 »Samomor bivšega trgovca,« *Slovenski narod*, 11. 8. 1936, 2.

79 »Samomor ravnatelja novosadske hranilnice,« *Ponedeljek*, 9. 9. 1929, 1.

80 »Radi konkurza v smrt,« *Slovenec*, 8. 1. 1929, 3.

81 »Obesila se je,« *Slovenski narod*, 3. 11. 1908, 3. »Samomor trgovčeve žene zaradi konkurza,« *Kmetijski list*, 4. 1. 1933, 5.

82 Npr. »Samomor trgovca,« *Edinost*, 26. 7. 1925, 2.

83 Npr. »Finančni polom v Avstriji,« *Slovenski narod*, 15. 5. 1924, 2.

84 Npr. »Samomor bančnega ravnatelja,« *Slovenski narod*, 13. 8. 1928, 2.

85 Npr. »Samomor bančnika,« *Jutro*, 18. 7. 1926, 1.

Gospodarske krize – katalizator samomorov

Sociolog Durkheim je samomor povezoval z družbenimi odnosi, ki vplivajo na posameznikovo obnašanje, manj pa z individualnimi psihopatološkimi značilnostmi. Ločeval je štiri tipe samomora, ki se razlikujejo glede na stopnji socialne regulacije in moralne integracije posameznikov. Samomore zaradi gospodarskih razmer je Durkheim uvrščal v skupino anomičnih samomorov, ki se zgodijo v razmerah upada moralne regulacije, ko družbi ne uspe ustvariti občutka smisla med posamezniki. Posledično so ti samomori pogostejši med gospodarsko krizo ali hitrimi socialnimi spremembami, ko se ljudje počutijo odtujene in brezciljne. Posameznik lahko v teh okoliščinah izgubi vero v možnost doseganja kakršnegakoli pozitivnega rezultata. Današnji sociologi sicer opozarjajo, da je pomanjkljivost Durkheimovega modela pretirano poudarjanje vpliva družbenih okoliščin, saj bi morali, če bi njegove trditve držale, v času gospodarske krize prav vsi doživeti takšno ali drugačno srečanje s samomorom.⁸⁶

»Dobro znano dejstvo je, da imajo gospodarske krize negativen vpliv na samomorilsko nagnjenje,«⁸⁷ je zapisal Durkheim. Trdil je, da so krize »motnje kolektivnega reda«, ki predstavljajo »impulz k prostovoljni smrti«, saj je človek v vsakih kriznih razmerah »bolj nagnjen k samouničenju.«⁸⁸ Stečaje je imel za najboljši pokazatelj gospodarskega stanja: »Število stečajev je barometer primerne občutljivosti, ki odraža spremenljivke gospodarskega življenja. Ko se iz leta v leto abruptno povečajo, se je zanesljivo zgodila resna motnja.«⁸⁹ Zvezo med gospodarskimi krizami in samomori je morda prvi opazil francoski psihiater Jean-Pierre Falret, ki je v razpravi iz leta 1822 zapisal, da število samomorov v obdobjih krize in hitrih sprememb zraste,⁹⁰ Durkheim pa je povezavo empirično dokazal s primerjavo statističnih podatkov o številu samomorov glede na obdobja gospodarske krize (ugotovil je tudi, da samomori ne padejo pod povprečje, ko vlada ekonomska blaginja, in trdil, da je revščina, ker ne občuti nihanj trga, pravzaprav zaščita pred samomori).⁹¹ Sodobne raziskave potrjujejo, da ima socioekonomski status pomemben vpliv na samomore, saj slábo oziroma krizno gospodarsko stanje ter visoka stopnja brezposelnosti povečujeta stopnjo samomorilnosti.⁹² Enako dokazujejo izsledki raziskav, opravljenih za obdobje 19. in 20. stoletja na primerih Nemčije,⁹³ Finske⁹⁴ in Portugalske.⁹⁵

86 Milčinski, *Samomor*, 20. Phyllis Puffer, »Durkheim Did Not Say ‚Normlessness‘: the Concept of Anomic Suicide for Introductory Sociology Courses,« *Journal of Rural Social Sciences* 24, št. 1 (2009): 204–06. Nicole Heilbron, Joseph C. Franklin, John D. Guerry in Mitchell J. Prinstein, »Social and Ecological Approaches to Understanding Suicidal Behaviors and Nonsuicidal Self-injury,« v: Matthew K. Nock, ur., *The Oxford Handbook of Suicide and Self-Injury* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2014), 207.

87 Durkheim, *Suicide*, 241.

88 *Ibid.*, 246.

89 *Ibid.*, 242.

90 Philipp Rehm, *Risk Inequality and Welfare States: Social Policy Preferences, Development, and Dynamics* (New York: Cambridge University Press, 2017), 190.

91 Durkheim, *Suicide*, 242–45.

92 Jennifer J. Muehlenkamp, »Distinguishing Between Suicidal and Nonsuicidal Self-injury,« v: Matthew K. Nock, ur., *The Oxford Handbook of Suicide and Self-Injury* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2014), 29.

93 Siegfried Weyerer in Andreas Wiedenmann, »Economic Factors and the Rates of Suicide in Germany Between 1881 and 1989,« *Psychological Reports* 76 (1995): 1331–41.

94 Matti Viren, »Suicide and Business Cycles: New Empirical Evidence,« *Applied Economics Letters*, 12, št. 14 (2005): 887–91.

95 João Pereira dos Santos, Mariana Tavares in Pedro Pita Barros, »More than just Numbers: Suicide Rates and the Economic Cycle in Portugal (1910–2013),« *SSM – Population Health* 2 (2016): 14–23.

Slovenski prostor je v obravnavanem obdobju preživel nekaj gospodarskih kriz. Prvo je leta 1873 sprožil zlom dunajske borze, ki je nastopil po gospodarsko uspešnem obdobju prostega trga, katerega posledica sta bila množično ustanavljanje podjetij in delniških družb (t. i. *Gründerzeit*) brez močnega finančnega zaledja ter razmah špekulacije. Mnogi delničarji so izgubili vse premoženje. Čeprav se je sodobnikom zdelo, da je kriza izjemno huda, na dolgi rok ni bila tako uničujoča in je kvečjemu pospešila konsolidacijo industrije.⁹⁶ Čeprav o obsegu krize na Slovenskem ocena zgodovinopisja ni enotna, v glavnem velja, da kriza ni pustila hujših posledic, razen pretresa in zaskrbljenosti redkih vlagateljev.⁹⁷

Medtem ko na Slovenskem samomori zaradi krize niso zabeleženi, pa je polom povzročil krepak porast samomorov podjetnikov in prekupčevalcev na Dunaju. Statistiko krize je obravnaval tudi Durkheim. Kot je zapisal, je kriza vrhunec dosegla leto po zlomu in takrat je zraslo tudi število samomorov na Dunaju, od 141 leta 1872 na 153 leta 1873 in nato 216 leta 1874. Da je na porast vplivala kriza, je Durkheim dokazoval s porastom samomorov v mesecih, ko je bila ta najakutnejša.⁹⁸ Avstrijska državna statistika je v sedemdesetih letih 19. stoletja zabeležila največji letni prirastek samomorov,⁹⁹ vendar se v literaturi pojavlja tudi pomislek, da je na porast vplivala zdravstvena služba, ki je ravno takrat prevzela statistično analizo iz rok duhovništva, tako da so rezultati postali objektivnejši; duhovniki naj bi marsikateri samomor zaradi ugleda pokojnika in njegove družine prekvalificirali v nesrečo.¹⁰⁰ Tudi slovenski tisk je dramatično pisal, da »samomorov iz obupanja ni konca«¹⁰¹ in da »se množi od dneva do dneva število samomorov vsled te ‚borsne krize‘«. ¹⁰² S samomori so se podrobno ukvarjali v katoliškem tisku, ki je krizo obravnaval kot božjo kazen za judovski brezbožni liberalizem:¹⁰³ »O kako hudo se je pa kar naglo hinavcem začelo utepati; kako strahovito se odkrivajo bankovske sleparstva, ki jih je liberalstvo izleglo! Noben človek bi ne bil mislil, da je maščevanje lažnikom tako hitro za petami. Komaj kak dan prejde, piše ‚Waterl[an]d‘, da bi se ne naznanil nov samomor, strašansko ‚faliment‘, in pa tarnanje premnozih nesrečnih, ki so jih napravile te sleparstva. Tu se vstrelí vitez Boschan, tam si zavdá borzovski agent Exner, se obési branjevec, si tergovcev vrat prereže, utopi se börzenmäckler, obesi krojač, v donavski kanal skoči tergovski pomočnik, obnori oficirjeva nevesta, enako lastnik umetnega obertništva, ki s premoženjem vred zgubi tudi pamet, borzovski disponent skoči v vodo.«¹⁰⁴

Novice so opazile, da je kriza naredila osebe, ki so še včeraj bile pripadale različnim družbenim slojem, enake: »Na kant je prišlo mnogo velic in bogatih špekulantov;

96 Marko Zajc in Janez Polajnar, *Naši in vaši: iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja* (Ljubljana: Mirovni inštitut, 2012), 45, 46.

97 Peter Vodopivec, »Velika gospodarska kriza leta 1873 in Slovenci,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 39, št. 2 (1999): 25–38.

98 Durkheim, *Suicide*, 241.

99 »Samomori na Avstrijskem,« *Zarja*, 6. 2. 1913, 1.

100 Milčinski, *Samomor*, 30.

101 »Avstrijske dežele,« *Slovenski gospodar*, 22. 5. 1873, 169.

102 »Resk in tresk Dunajskih bank,« *Glas*, 22. 5. 1873, 3.

103 Zajc in Polajnar, *Naši*, 18.

104 »Svetu se oči odpirajo,« *Zgodnja Danica*, 30. 5. 1873, 172.

na kant so prišle nekatere Dunajske banke, da ne morejo plačati, kar bi imele; na kant gre zaporedoma vsak dan po sto družih ljudi, ki so bili v kaki zvezi z unimi. Zato se je že nekoliko nesrečnežev vstrelilo, zaklalo ali zavdalo, nekteri so znoréli itd. Tako, na priliko, se je vstrelil vitez Gustav Boschan, véliki trgovec in bankir, zavdal se je neki branjevec itd. Samo iz teh dveh nasprotnih izgledov (véliki trgovec in branjevec!) bralci naši lahko sodijo, v kako različne kroge sega résk in trésk borzni ali ‚Krach‘, kakor mu nemški časniki pravijo.«¹⁰⁵

Naslednja kriza, ki je prizadela slovenski prostor, se je zgodila v letih pred prvo svetovno vojno, vendar v gospodarskozgodovinskih pregledih običajno ni zabeležena. V časopisju in stečajnih sodnih spisih je mogoče najti številne omembe »denarne krize« ter draginje v Avstro-Ogrski, na kateri sta med drugim vplivali slaba žetev in krčenje trgovine ob začetku prve balkanske vojne. Socialdemokratski list *Zarja* je pisal: »Sedanje gospodarsko življenje s svojim pregnanim delom, z nezadostno hrano, s strašno stanovanjsko mizerijo, s svojo življenjsko negotovostjo zmelje še tako trde možgane in razdene še tako močno živčevje, poraja ljudi z bolehnim čuvstvovanjem in spravlja nenormalno dušo v razpoloženje, ki je neobhoden predpogoj samomorov.«¹⁰⁶ Med bolj prizadetimi trgovskimi skupnostmi je bila tista v Gorici, ki je znake krize zaznavala že leta 1907, serija stečajev pa se je nadaljevala vse do leta 1912, ko je dosegla vrhunec s samomorom Adolfa Gutmana, enega izmed upokojenih obubožanih trgovcev.¹⁰⁷ »Konkurzi, samomor, žalosten je pogled na trgovsko polje v Gorici,« je pripomnila *Soča*.¹⁰⁸

Samomore je povzročila tudi t. i. deflacijska kriza sredi dvajsetih let, ko je inflacijskemu obdobju rasti mladega jugoslovanskega gospodarstva sledila sprememba državne finančne politike, ki je spodsekala bohotenje številnih manjših obratov. Po številu stečajev kriza ni zaostajala niti za svojo veliko slavnjejšo naslednico v 30. letih, časopisna poročila o samomorih pa so postala v drugi polovici dvajsetih let nadpovprečno pogosta, zlasti v Mariboru, kjer naj bi število samomorov zaradi revščine in pomanjkanja zraslo za 80 odstotkov. »[S]tatistiki so morali otvoriti nove rubrike za vzroke samomorov. Ena izmed njih je ‚stanovanjska beda‘. Tega vzroka pred vojno niso poznali. Takrat ni bilo obupancev, ki bi šli v smrt zavoljo tega, ker si niso mogli najti stanovanja. Sedaj jih je 12 procentov.«¹⁰⁹ Iz člankov je mogoče izvedeti, da se je leta 1925 med Limbušem in Mariborom pred vlak vrgel mariborski trgovec Franc Radi, ki je bil menda tik pred stečajem,¹¹⁰ da se je v Gorici ustrelil 41-letni samski trgovec Rudolf Pahor, ki mu je prodaja peči upadla in se je močno zadolžil,¹¹¹ in da se je v samotni grapi blizu Remšnika ustrelil 50-letni Ivan Dobnik, ki si ni mogel privoščiti plačila 1200 dinarjev preživnine.¹¹² Leta 1927 je tisk poročal o samomoru novomeškega trgovca Franca Gasparija v hotelu v Karlovcu. Gaspari je v poslovilnem pismu zapisal,

105 »Finančne homatije na Dunajski borsi,« *Novice gospodarske, obrtniške in národne*, 21. 5. 1873, 163.

106 »Strahotne številke,« *Zarja*, 18. 7. 1912, 1.

107 »Samomor bivšega trgovca v Gorici,« *Soča*, 12. 3. 1912, 3.

108 »Konkurzi v Gorici,« *Soča*, 12. 3. 1912, 3.

109 »Samomori in njih vzroki,« *Tabor*, 14. 8. 1926, 2.

110 »Samomor trgovca Franca Radi,« *Straža*, 16. 1. 1925, 5.

111 »Samomor trgovca v Gorici,« *Jutro*, 29. 9. 1925, 2. »Samomor trgovca,« *Slovenski narod*, 30. 9. 1925, 2.

112 »Samomor,« *Naša straža*, 10. 6. 1925, 3.

»da si je končal življenje, ker so ga klevetniki onemogočili kot trgovca in mu s tem izpodkopali eksistenco.«¹¹³ Štiri mesece kasneje se je ustrelil trgovec Anton Deleja iz Radmirja, domnevno zaradi slabega poslovanja in bolezní. Pokopan je bil v Mozirju.¹¹⁴ Po dramatičnih, četudi vprašljivih zagotovilih *Mariborskega večernika Jutra* je bila kriza najpomembnejši vzrok za samomore na Slovenskem v dvajsetih letih: »Socijologi in drugi, ki proučujejo naše življenske razmere, se umevno skrbno bavijo z zagonetko množecih so samomorov. Rešiti je ne morejo. Ni dvoma, da je glavna krivda na današnji vsesplošni krizi, gospodarski in socialni. Borba za obstanek, za golo preživljanje je tako huda in brezobzirna, da prejšnje generacije niso poznale enake. – Pošast brezposelnosti, ki grozi s poginom tudi poštenemu in delavnemu človeku, zahteva razmeroma največ žrtev. Vsaka druga notica o samomoru se glasi: ‚brezposelni N. N.‘ In ta motiv je človeško tudi najbolj umljiv. Zdrav in čvrst moški, zdrava in čvrsta ženska bi rada delala. Napenjata vse moči, iščeta noč in dan, se ponižujeta, samo da bi dobila delo, pošteno delo, s katerim bi si pošteno zaslužila skromnega kruha. A ves napor je zaman in ni upanja, da bi bilo bolje. V želodcu že par dni ni bilo toplega, včasi niti ne kruha, krasti nočeta. Kdo bo vrgel kamen na onega, ki si v takem položaju vzame življenje.«¹¹⁵

Zadnja obravnavana kriza je tudi najbolj razvpita. Velika gospodarska kriza je izbruhnila leta 1929 z zlomom newyorške borze. Zlom je bil v slovenskem tisku, ki je že prej prikazoval ZDA kot državo, v kateri samomore delajo tudi milijonarji in veleindustrialci,¹¹⁶ upodobljen v dramatičnih barvah: »Najbolj so seveda prizadeti mali ljudje. Neštevilni mali špekulanti so uničeni in štedljivci, ki so vlagali svoje težko prihranjene dolarje na borzi, so oropani sadov svojega mnogoletnega truda in dela. Med temi malimi delničarji vlada največji obup in samomori so strahovito narasli.«¹¹⁷ Podoba obupanih borznih posrednikov, špekulantov, bankirjev in drugih podjetnikov, ki s stolpníc na Wall Streetu množično skačejo v smrt, je zakoreninjena tudi v današnji kolektivni zavesti, vendar je v resnici lažna. Zgodbo so utrdila senzacionalistična časopisna poročila, ki so bistveno pretiravala pri opisovanju stanja, pa tudi šaljivci, ki so kmalu po zlomu začeli zbijati črne šale o tem, da hotelski receptorji goste po novem sprašujejo, ali bodo v sobi prespali ali iz nje skočili. Samomori v ZDA so bili v času zloma oktobra in novembra 1929 redkejši kot v poletnih mesecih.¹¹⁸

Čeprav je takoj po zlomu prišlo le do peščice samomorov, pa ni mogoče zanikati, da je v naslednjih mesecih in letih, s poglobitvijo svetovne krize, samomorilnost narasla. Leta 1920 je v ZDA samomor storilo 10,2 osebe na 100.000 ljudi, leta 1929 se je ta delež zvišal na 13,9 in leta 1932, ko je bila kriza na vrhuncu, na 17,4 osebe, kar je bil najvišji delež v zgodovini merjenja.¹¹⁹ Slovenski tisk je poročal, da je po navedbah

113 »Samomor slovenskega trgovca v Karlovcu,« *Slovenski narod*, 28. 10. 1927, 3.

114 »Samomor,« *Slovenski gospodar*, 23. 2. 1928, 4.

115 »Obupani ljudje,« *Mariborski večernik Jutra*, 17. 6. 1927, 3.

116 »Zanimiva statistika samomorov v Ameriki,« *Tabor*, 8. 4. 1923, 5.

117 »30 milijard dolarjev izgubljenih,« *Slovenski narod*, 30. 10. 1929, 1.

118 David Lester in Bijou Yang, *The Economy and Suicide: Economic Perspectives on Suicide* (Commack: Nova Science Publishers, 1997), 3.

119 Rikard Štajner, *Kriza: anatomija sodobnih kriz in ena izmed teorij kriz v neoimperialistični fazi razvoja kapitalizma* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976), 74, 75. Rehm, *Risk Inequality*, 180.

Društva narodov leta 1934 več kot milijon ljudi naredilo samomor »radi gospodarskih neprilik«. ¹²⁰ Porast je bil zabeležen povsod po Evropi, skupaj s slovensko soseščino, denimo v Avstriji ¹²¹ in tudi v Julijski krajini, ki si jo je z Rapalsko pogodbo priključila Italija. ¹²² Jugoslavija naj bi vrh pri številu samomorov med krizo dosegla leta 1933, mesto z največjim presežkom samomorov pa je bilo gospodarsko in finančno središče kraljevine, Zagreb, kjer je samomor med letoma 1931 in 1936 storilo več kot tisoč oseb. ¹²³ Samomori so bili, po mnenju slovenskega delavskega tiska, »znamenje časa, ki ga žal mnogi ne razumejo!« ¹²⁴

Poročila o slovenskih in preostalih jugoslovanskih državljanih, ki so samomor storili zaradi krize, so bila v slovenskih časnikih razmeroma redka, vendar so krizne razmere nedvomno vplivale na porast samomorov. Ponovno je izstopal Maribor, kjer so »težavne današnje življenjske razmere« ¹²⁵ povzročile neproporcionalno visoko število samomorov, tudi po več primerov na teden. »Današnji hudi časi« naj bi bili med drugim usodni za 61-letnega trgovskega potnika Lovrenca Polaka iz Maribora, ki se je med obiskom sorodnikov v Sedlarjevem obesil, ¹²⁶ ter za kmeta Štefana Cigana, ki so ga našli obešenega v Lipovcih, z ranami na vratu in okrvavljeno sekuro pod truplom. Po prvotni domnevi, da se je zgodil umor, je preiskava pokazala, da si je pokojnik rane zadal sam, potem ko si je namestil zanko okrog vratu. Zaradi ran je omedlel, omahnil in se zadušil. ¹²⁷

Vpliv velike gospodarske krize je mogoče spremljati tudi skozi samomore oseb iz višjih slojev, predvsem odvetnikov, med katerimi so bili celo stečajni upravitelji. V dvojni vlogi upravitelja in prezadolženca se je znašel odvetnik dr. Artur Geiger, ki je 21. marca 1930 storil samomor. Stečaj nekega murskosoboškega trgovca, ki ga je vodil, je moral prevzeti nov upravitelj dr. Ludvik Šömen, ki je o predhodniku zapisal: »Umril je nesrečno, vsled duševne in telesne bolezni in iz velikih premoženjskih skrbi iz gospodarske krize, radi tega se je tudi obesil. Žalibože zapustil je pisarno in v pisarni tudi predmetno konkurzno zadevo v največji nerednosti.« ¹²⁸ Tisk je dejanje sicer pripisal zgolj Geigerjevi živčni bolezni. ¹²⁹

Solidno je dokumentiran primer odvetnika dr. Fritza (Frica) Juritscha iz Maribora, ki je bil pred prvo svetovno vojno pronemški župan v Studencih, prav tako pa je vodil nekaj stečajev kot upravitelj. 16. aprila 1930 so Juritscha, ki se je ponoči vrnil iz Trsta, našli nezavestnega v njegovi pisarni in ga odpeljali v bolnišnico, kjer so ugotovili zastrupitev s plinom ali zdravili. Še preden je Juritsch čez tri dni umrl, so se po Mariboru razširile govorice o samomoru zaradi finančnih težav. Odvetnik je imel v lasti podjetje

120 »Pisarna društva narodov poroča,« *Ljudska pravica*, 15. 6. 1935, 4.

121 Norbert Ortmayr, »Selbstmord in Österreich 1819–1988,« *Zeitgeschichte* 17, št. 5 (1990): 213.

122 Milan Radošević, »'Umrni od života': samoubojstva v Istarskoj provinciji za talijanske uprave između dva svjetska rata,« *Problemi sjevernog Jadrana* 16 (2017): 86, 87.

123 »Statistiko samomorov v Zagrebu,« *Slovenski dom*, 31. 3. 1937, 3.

124 »Samomor tovarnarja svilenih izdelkov,« *Delavska politika*, 10. 10. 1931, 2.

125 »Mariborski nedeljski dogodki,« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 29. 2. 1932, 3.

126 »Obup nad življenjem,« *Mariborski večernik Jutra*, 8. 11. 1932, 2. »Samomor,« *Slovenski gospodar*, 16. 11. 1932, 4.

127 »Grozen samoumor,« *Domovina*, 12. 11. 1931, 9.

128 SI PAM 645/7, š. 741, f. S 9/29, spis št. 59. Ogrizek, *Stečajji*, 34.

129 »Samomor prekmurskega odvetnika,« *Jutro*, 22. 3. 1930, 2.

Jugoles, s katerim je prekupčeval z lesom in ga prodajal tujim odjemalcem. Ker je ravno ob začetku gospodarske krize nakupil večjo količino lesa, ki mu je vrednost kmalu zatem strmoglavila, je izgubil veliko količino denarja, grozil mu je polom in prodati je bil prisiljen skoraj celotno premoženje.¹³⁰ Tisk je samomor odvetnika razglasil za »[z]namenje časa«.¹³¹ Upniki v Juritschevem stečaju, ki se je pričel 19. maja, so skušali dokazati, da se odvetnik ni zastrupil namenoma. Pri tem so jih vodili pragmatični motivi, saj bi v tem primeru prejeli zavarovalnino; Juritsch je bil pri Jadranski zavarovalnici zavarovan za primer smrti za 240.000 dinarjev.¹³² Zavarovalnica je po drugi strani vztrajala, da je odvetnik nedvomno storil samomor. Ponudila je poravnavo v višini 60.000 dinarjev, toda upniki so jo zavrnilo in že skoraj vložili tožbo. Stečajni upravitelj, skeptičen do ravnanja upnikov, se je tožbi skušal izogniti in je od zavarovalnice izpogajal boljše poravnalno ponudbo v višini 80.000 dinarjev ter upnikom toplo svetoval, naj jo sprejmejo. Večina članov upniškega odbora je ponudbo sprejela, razen enega.¹³³ Ta odbornik je bil prepričan, da Juritsch ni storil samomora in da je bila zanj usodna pljučnica; enako so trdili nekateri časopisi.¹³⁴ Upravitelj se z razlago o pljučnici ni strinjal. V prid hipotezi o samomoru so govorili odvetnikovo slabo finančno stanje, številne grožnje z izvršbami zoper njega, njegova zabeležena izjava (»[B]om že gledal, da dobe vsi moji upniki denar«) in dejstvo, da je do smrti prišlo takoj po njegovem obisku pri teti v Trstu, od katere mu ni uspelo dobiti posojila.¹³⁵ Na koncu so upniki privolili v izplačilo poravnave od zavarovalnice; dobrih 18.000 dinarjev celega zneska so namenili otrokom pokojnika, preostalo pa je šlo v stečajno maso.¹³⁶

Čeprav so bile posledice svetovne krize več kot očitne tudi v Jugoslaviji, se niso vsi strinjali glede njenega vpliva na samomore. Glasilo za državne nameščence in upoko-jence je leta 1933 ponatisnilo zapis iz dunajskega uradniškega časopisa *Reichsverband der öffentlich Angestellten*, ker naj bi opisoval razmere, podobne jugoslovanskim. Avtor prispevka, in z njim urednik slovenskega glasila, je menil, da samomori podjetnikov izvirajo iz svojevrstne sebičnosti: »Vemo, da mnogih samomorov trgovcev ni v glavnem toliko kriva gospodarska stiska in nazadovanje v obratu, temveč nezmožnost, omejiti se v življenjskih potrebah, kakor to morajo storiti vsi ostali ljudje. Kdor je bil dolga leta navajen, da je zaslužil po 2000 do 3000 šilingov na mesec, bo seveda bridko občutil, če mora izhajati s 500 šilingi mesečnih dohodkov, toda pri tem bi se moral zmerom zavedati, da bi bili stotisoči veseli, če bi imeli vsaj polovico tega dohodka. Za samomor seveda to še ni zadosti.«¹³⁷

130 »Tragedija mariborskega odvetnika,« *Mariborski večernik Jutra*, 16. 4. 1930, 2. »Poskus samomora odvetnika dr. Juritscha,« *Jutro*, 17. 4. 1930. 5.

131 »Znamenje časa – samomori odvetnikov,« *Delavska politika*, 19. 4. 1930, 3.

132 SI PAM 645/7, š. 747, f. S 10/30, spis št. 197.

133 SI PAM 645/7, š. 747, f. S 10/30, spis št. 215.

134 »Dr. Juritsch podlel pljučnici,« *Mariborski večernik Jutra*, 19. 4. 1930, 2.

135 SI PAM 645/7, š. 747, f. S 10/30, spis št. 216.

136 SI PAM 645/7, š. 747, f. S 10/30, spis št. 236.

137 »Skupna stiska – skupni interesi,« *Naš glas, list za državne nameščence in upokojence*, 1. 3. 1933, 1.

Sklep

Revščina, materialne težave in gospodarski polom so prezadolžencem poleg očitnih finančnih in premoženjskih problemov prinesli tudi posledice formalnih in neformalnih kazni za njihov »zločin«, od sodnih postopkov do družbene stigme. Razumevanja za njihovo stisko zakonodaja in javnost nista pokazali vse do 20. stoletja, stigma pa ostaja prisotna vse do danes. Zaradi tako stroge obravnave so se številni prezadolženci znašli v skrajni stiski, ki so ji znali ubežati samo s samomorom. Predstavljeni primeri slovenskih prezadolžencev, ki so izvršili samomor, od revežev do nekoč dobro stoječih trgovcev in podjetnikov, potrjujejo, da je v družbi obstajalo le malo razumevanja za njihov položaj, prav tako jim je bilo v glavnem nenaklonjeno časopisje. V primerih »napačne« nacionalnosti samomorilca ali njegove goljufivosti je zavračanje prešlo v odkrite napade in škodoželjnost. Zavoljo boljše prodaje se je liberalni del časopisja posluževal obširnih in nazornih, s tem pa senzacionalističnih poročil o načinu samomora ter poškodbah, konservativno časopisje pa je v redkih primerih, ko je o samomori pisalo, žugajoče svarilo pred družbeno dekadenco in nevarnostmi nebrzdane razsipnosti, tako da je bila podoba samomorov v tisku nedvomno izkrivljena. Ker uradna statistika za slovenski prostor ni zbirala podatkov o tej kategoriji, so poskusi podrobnejše analize skoraj nemogoči; mogoče je ugotoviti le, da je do samomora zaradi finančnih težav pogosto prišlo v kombinaciji z drugimi vplivi, kot so ljubezenske težave ali bolezen. Kljub temu je treba poudariti, da je vsaka stiska, ki je privedla do samomora, v resnici individualna, zato sta kategorizacija po rubrikah in statistična predstavitev vsaj do določene mere nujno zavajajoči.

Viri in literatura

Arhivski viri

- PAM – Pokrajinski arhiv Maribor:
 - SI PAM 645/7, Okrožno sodišče Maribor (1898–1941), stečajni spisi.

Časopisje

- *Dan*, 1912.
- *Delavska politika*, 1930, 1931.
- *Deutsche Wacht*, 1911.
- *Domovina*, 1897, 1931.
- *Edinost*, 1884, 1907, 1925, 1926.
- *Glas*, 1873.
- *Jutro*, 1912, 1925, 1926, 1928, 1930, 1932, 1934.
- *Kmetijski list*, 1933.
- *Ljubljanski list*, 1884.
- *Ljudska pravica*, 1935.

- *Mariborski večernik Jutra*, 1927, 1930, 1932.
- *Narodni dnevnik*, 1928.
- *Naš glas, list za državne nameščence in upokojenje*, 1933.
- *Naša straža*, 1925.
- *Nova doba*, 1929.
- *Nova pravda*, 1926.
- *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 1873, 1874, 1884, 1895.
- *Obrtnik*, 1884.
- *Ponedeljek*, 1929.
- *Slovenec*, 1873, 1884, 1885, 1900, 1906, 1911, 1929.
- *Slovenski dom*, 1937.
- *Slovenski gospodar*, 1873, 1912, 1928, 1932.
- *Slovenski narod*, 1873, 1874, 1876, 1884, 1885, 1900, 1901, 1906–1908, 1910–1912, 1924, 1925, 1927–1929, 1936.
- *Soča*, 1912.
- *Straža*, 1912, 1925.
- *Tabor*, 1923, 1926.
- *Zarja*, 1912, 1913.
- *Zgodnja Danica*, 1873, 1876.

Literatura

- Arendt, Florian. »Assessing Responsible Reporting on Suicide in the Nineteenth Century: Evidence for a High Quantity of Low-quality News.« *Death Studies* 45, št. 4 (2021): 305–12. DOI: 10.1080/07481187.2019.1626952.
- Arendt, Florian. »Reporting on Suicide Between 1819 and 1944: Suicide Rates, the Press, and Possible Long-term Werther Effects in Austria.« *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention* 39, št. 5 (2018): 344–52. DOI: 10.1027/0227-5910/a000507.
- Cerar, Anton – Danilo. *Spomini*. Ljubljana: samozaložba, 1930.
- Cvetković-Đorđević, Valentina. »Stečaj u rimskom pravu.« V: Nebojša Šarkić, Vuk Radović, Gordana Ajnšpiler Popović in Vladimir Čolović, ur. *Vek i po regulisanja stečaja u Srbiji*, 9–21. Beograd: Institut za uporedno pravo, 2019.
- Di Martino, Paolo. »The Historical Evolution of Bankruptcy Law in England, the US and Italy up to 1939: Determinants of Institutional Change and Structural Differences.« V: Karl Gratzer in Dieter Stiefel, ur. *History of Insolvency and Bankruptcy from an International Perspective*, 263–79. Huddinge: Södertörns högskola, 2008.
- Durkheim, Émile. *Suicide, a Study in Sociology*. New York: The Free Press, 1979.
- Efrat, Rafael. »Bankruptcy Stigma: Plausible Causes for Shifting Norms.« *Emory Bankruptcy Development Journal* 22, št. 2 (2006): 481–519.
- Efrat, Rafael. »The Evolution of Bankruptcy Stigma.« *Theoretical Inquiries in Law* 7, št. 2 (2006): 365–93.
- Erikson, Kai T. »Notes on the Sociology of Deviance.« *Social Problems* 9, št. 4 (1962): 307–14.
- Fornasari di Verce, Ettore. »Suicidi e fallimenti: note intorno alla ricerca delle cause nella statistica morale.« *Giornale degli Economisti* 14, št. 8 (1897): 62–71.
- Goffman, Erving. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1963.
- Graeber, David. *Dolg: prvih 5000 let dolžništva*. Ljubljana: Založba /*cf., 2014.
- Heilbron, Nicole, Joseph C. Franklin, John D. Guerry in Mitchell J. Prinstein. »Social and Ecological Approaches to Understanding Suicidal Behaviors and Nonsuicidal Self-injury.« V: Matthew K. Nock, ur. *The Oxford Handbook of Suicide and Self-Injury*, 206–34. Oxford, New York: Oxford University Press, 2014. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780195388565.013.0012.

- Kidger, Judi, David Gunnell, Jeffrey G. Jarvik, Karen A. Overstreet in William Hollingworth. »The Association Between Bankruptcy and Hospital-presenting Attempted Suicide: a Record Linkage Study.« *Suicide and Life-Threatening Behavior* 41, št. 6 (2011): 676–84. DOI: 10.1111/j.1943-278X.2011.00063.x.
- Kresal, France. »Stečajna politika v Sloveniji do druge svetovne vojne.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 43, št. 1 (2003): 37–50.
- Kristan, Maja. »Samomori, pogrešani, umrli.« V: Katja Vodopivec, ur. *Deviacije na Slovenskem pred sto leti*, 283–95. Ljubljana: Raziskovalna skupnost Slovenije, 1987.
- Lazarevič, Žarko in Jože Prinčič. *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana: Združenje bank Slovenije, 2000.
- Lester, David in Bijou Yang. *The Economy and Suicide: Economic Perspectives on Suicide*. Commack: Nova Science Publishers, 1997.
- Martin, Nathalie. »The Role of History and Culture in Developing Bankruptcy and Insolvency Systems: the Perils of Legal Transplantation.« *Boston College International and Comparative Law Review* 28, št. 1 (2005): 1–77.
- McIntyre, Lisa J. »A Sociological Perspective on Bankruptcy.« *Indiana Law Journal* 65, št. 1 (1989): 123–39.
- Milčinski, Lev. *Samomor in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1985.
- Mols, Yvana L. B. H. »Bankruptcy Stigma and Vulnerability: Questioning Autonomy and Structuring Resilience.« *Emory Bankruptcy Developments Journal* 29, št. 1 (2012): 289–331.
- Muehlenkamp, Jennifer J. »Distinguishing Between Suicidal and Nonsuicidal Self-injury.« V: Matthew K. Nock, ur. *The Oxford Handbook of Suicide and Self-Injury*, 23–46. Oxford, New York: Oxford University Press, 2014. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780195388565.013.0005.
- Ogrizek, Emica. *Stečaji in prisilne poravnave izven stečaja v gradivu Okrožnega sodišča Maribor 1898–1941*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2008.
- Ortmayr, Norbert. »Selbstmord in Österreich 1819–1988.« *Zeitgeschichte* 17, št. 5 (1990): 209–25.
- Pančur, Andrej. »Nastop delniških bank.« V: Janez Cvirn, ur. *Slovenska kronika XIX. stoletja: 1861–1883*, 174–76. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Pereira dos Santos, João, Mariana Tavares in Pedro Pita Barros. »More than just Numbers: Suicide Rates and the Economic Cycle in Portugal (1910–2013).« *SSM – Population Health* 2 (2016): 14–23. DOI: 10.1016/j.ssmph.2015.11.004.
- Puffer, Phyllis. »Durkheim Did Not Say ‚Normlessness‘: the Concept of Anomic Suicide for Introductory Sociology Courses.« *Journal of Rural Social Sciences* 24, št. 1 (2009): 200–22.
- Radojičić, Spasoje. *Prinudno poravnanje u stečaju*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1923.
- Radošević, Milan. »‘Umorni od života‘: samoubojstva u Istarskoj provinciji za talijanske uprave između dva svjetska rata.« *Problemi sjevernog Jadrana* 16 (2017): 79–102. DOI: 10.21857/90836cwnzy.
- Rehm, Philipp. *Risk Inequality and Welfare States: Social Policy Preferences, Development, and Dynamics*. New York: Cambridge University Press, 2017. DOI: 10.1017/CBO9781316257777.
- Singh, B. Krishna, J. Sherwood Williams in Brenda J. Ryther. »Public Approval of Suicide: a Situational Analysis.« *Suicide and Life-Threatening Behavior* 16, št. 4 (1986): 409–18.
- Smith, Adam. *Bogastvo narodov: raziskava o naravi in vzrokih bogastva narodov*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2010.
- Sousa, Michael D. »Bankruptcy Stigma: a Socio-legal Study.« *American Bankruptcy Law Journal* 87, št. 4 (2013): 435–82.
- Studen, Andrej. »Ženski polom pred sodnijo v Ljubljani.« V: Janez Cvirn, ur. *Slovenska kronika XIX. stoletja: 1861–1883*, 271–72. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Štajner, Rikard. *Kriza: anatomija sodobnih kriz in ena izmed teorij kriz v neoimperialistični fazi razvoja kapitalizma*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976.

- Štepec, Marko. »Odnos slovenskega časopisja do zločina.« V: Katja Vodopivec, ur. *Deviacije na Slovenskem pred sto leti*, 58–71. Ljubljana: Raziskovalna skupnost Slovenije, 1987.
- Thorne, Deborah in Leon Anderson. »Managing the Stigma of Personal Bankruptcy.« *Sociological Focus* 39, št. 2 (2006): 77–97. DOI: 10.1080/00380237.2006.10571278.
- Trunk, Jurij. *Bodi svoje sreče kovač! Nauki za vsakdanje življenje*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904.
- Turunen, Elina in Heikki Hiilamo. »Health Effects of Indebtedness: a Systematic Review.« *BMC Public Health* 14 (2014): 489–96. DOI: 10.1186/1471-2458-14-489.
- Viren, Matti. »Suicide and Business Cycles: New Empirical Evidence.« *Applied Economics Letters* 12, št. 14 (2005): 887–91. DOI: 10.1080/13504850500359411.
- Vodopivec, Nina. *Tu se ne bo nikoli več šivalo: doživljanje izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.
- Vodopivec, Peter. »Velika gospodarska kriza leta 1873 in Slovenci.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 39, št. 2 (1999): 25–38.
- Vošnjak, Josip. *Spomini. Drugi zvezek: tretji del od 1868. do 1873. I*. Ljubljana: Slovenska matica, 1906.
- Weyerer, Siegfried in Andreas Wiedenmann. »Economic Factors and the Rates of Suicide in Germany Between 1881 and 1989.« *Psychological Reports* 76 (1995): 1331–41. DOI: 10.2466/pr0.1995.76.3c.1331.
- Zajc, Marko in Janez Polajnar. *Naši in vaši: iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2012.

Ivan Smiljanić

“BANKRUPTCIES, SUICIDE – THE SITUATION IN THE COMMERCIAL SECTOR IS DIRE.” ECONOMIC FAILURE AS A REASON FOR SUICIDE IN THE SLOVENIAN TERRITORY UNDER AUSTRIA-HUNGARY AND DURING THE FIRST YUGOSLAVIA

SUMMARY

Material security is one of the basic conditions of human existence. Its absence can lead to numerous economic and financial problems, and it is accompanied by a social stigma that used to be stronger in the past than today. The plight of over-indebtedness could lead people to suicide. In the Slovenian territory, suicides of merchants and entrepreneurs were a well-known phenomenon as early as the 19th century, while people who merely found themselves in financial difficulties or lived in poverty committed suicide even more frequently. Suicide often occurred in the face of financial difficulties and before the debtor could have been declared bankrupt, imprisoned, or discovered to have committed commercial fraud. Research on Slovenian suicides during the Austro-Hungarian Empire and the Kingdom of SCS/Yugoslavia is obstructed by the absence of objective sources, as the state statistics largely failed to register the motives for suicide. Therefore, newspapers represent the main source, which is problematic

because the press was inaccurate and sensationalist in its coverage of suicides, amateurish in its psychological description of the deceased, and inconsiderate regarding privacy and the act in question, as it categorically rejected suicide as unacceptable. The descriptions of suicides would also become more graphic over time. If the deceased had committed a business fraud or was of the “wrong” nationality – i.e. not Slovenian and a member of neighbouring nations allegedly hostile to the Slovenians – the rejection turned into outright attacks and malevolence. The Catholic press avoided more detailed accounts of suicides because of their sinfulness and because the descriptions were thought to promote social decadence, while the liberal press, in an effort to sell more copies, reported on suicides extensively and graphically. Some incidents turned into proper scandals due to the scale of the financial losses, the audacity of the fraud, or the tragedy of the deaths, including the attempted suicide of Terezija Aristoteles, the wife of a timber merchant in 1874, the suicide of the director of the Carniolan Escompte Society Jožef Zenari in 1884, and the suicide of the family of the Ljubljana merchant Josip Vatovec in 1928. Economic crises that threaten the livelihoods of many entrepreneurs also contribute to increased suicide rates. According to available information, the crisis that broke out in 1873, when the Vienna stock market crashed, did not cause any suicides in the Slovenian territory. The monetary crisis before World War I, the deflationary crisis of the mid-1920s, and the Great Depression in the first half of the 1930s proved more fatal and caused at least a few suicides that were documented in the press.

Jaroš Krivec*

Oblike slovenskega oblastnega diskurza o Bosni in Hercegovini za časa habsburške monarhije**

IZVLEČEK

Članek skuša osvetliti vprašanje o oblikovanju diskurzov habsburške periferije v času okupacije in kasnejše aneksije Bosne in Hercegovine. Raziskovalno vprašanje se osredotoča na to, kako so slovensko govoreči prebivalci te periferije ob stiku z novo »kolonijo« dojemali in opisovali ljudi in situacijo, ki so jo našli v novi »bosanski periferiji«. Osrednji predmet zanimanja so posamezni akterji in njihova konkretna izkušnja, ki so jo izoblikovali ob večinoma vojaškem ali poklicnem stiku z Bosno in Hercegovino. Na podlagi različnih virov, ki so rezultat spominov in drugih opisov omenjenih akterjev, ter s pomočjo kulturnozgodovinskega pristopa, razumljenega predvsem kot specifična perspektiva različnih predmetov proučevanja, poskuša avtor razbrati, kakšen oblastni diskurz se je razvil med letoma 1878 in 1918. Prispevek pokaže, da slovenska kultura ni bila samo nem objekt nemškega hegemonialnega diskurza in ne le kolaborant dunajskega centra, ampak je bila sama aktiven in samoiniciativen govoreč subjekt, še kako vpet v sočasne evropske oblastno-diskurzivne tokove.

Ključne besede: oblast, diskurzivna zgodovina, postkolonializem, habsburška monarhija, Bosna in Hercegovina, 19. stoletje

* Mag. zgodovine, mladi raziskovalec, asist., ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; jaros.krivec@zrc-sazu.si, <https://orcid.org/0000-0002-6229-5575>

** Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0052 *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

FORMS OF THE SLOVENIAN DISCOURSE OF POWER ON BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE HABSBERG MONARCHY

The present article explores the formation of discourses on the Habsburg periphery during the occupation and subsequent annexation of Bosnia and Herzegovina. The research question focuses on how the Slovenian-speaking inhabitants of this periphery perceived and described the people and the situation they encountered on the new "Bosnian periphery" when in contact with this new "colony". The article focuses primarily on the individuals involved and their concrete experiences shaped mainly through their military or professional contacts with Bosnia and Herzegovina. Based on various sources originating from their memories and other descriptions and using a cultural-historical approach understood primarily as a specific perspective on the various subjects of research, the author of the present article attempts to establish what sort of a discourse of power developed between 1878 and 1918. The contribution shows that Slovenian culture was not only a silent object of the German hegemonic discourse or a mere collaborator of the Viennese centre. Instead, it was an active and self-initiating speaking subject, very much embedded in the contemporaneous European trends related to the discourse of power.

Keywords: authority, discursive history, postcolonialism, the Habsburg Monarchy, Bosnia and Herzegovina, the 19th century

Uvod

Članek se posveča oblikovanju oblastnih diskurzov habsburške periferije¹ med okupacijo in kasnejšo aneksijo Bosne in Hercegovine.² Raziskovalno vprašanje se osredotoča na to, kako so slovensko govoreči prebivalci te periferije ob stiku z novo »kolonijo« dojemali in opisovali ljudi in situacijo, ki so jo našli v novi »bosanski periferiji«. Predmet zanimanja so posamezni akterji in njihova konkretna izkušnja. Poleg dveh (mlajših) pisateljic iz Kranjske, ki sta obiskali Bosno in o njej pisali na začetku 20. stoletja, so analizirani viri nastali izpod peresa kranjskih in štajerskih častnikov in učiteljev. Večina teh je bila rojena v petdesetih letih 19. stoletja in so se vojaškega pohoda v Bosno leta 1878 neposredno udeležili ter o tem ob prelomu stoletja in ob različnih obletnicah tudi pisali. Na podlagi različnih virov, kot so objavljene črtice,

1 Pri določanju in imenovanju centrov in periferij je poleg kriterijev, na katere smo pozorni, ključen širši kontekst. – Mira Miladinović Zalaznik in Tanja Žigon, ur., *Stiki in sovplivanja med središčem in obrobjem: medkulturne literarnovedne študije* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014), 5.

2 V nadaljevanju BiH, Bosna in Hercegovina, Bosna kot sopomenka.

pripovedi, spomini, poročila ter ne nazadnje tudi roman, so s pomočjo kulturnozgodovinskega pristopa prikazane oblike oblastnega diskurza, kot se je razvil med letoma 1878 in 1918.³ Članek je prispevek k aktualnim (postkolonialnim) raziskavam,⁴ ki potekajo v srednjeevropskem prostoru, in kaže, da slovenska kultura ni bila samo nem objekt (nemškega) hegemonialnega diskurza in ne le kolaborant dunajskega centra, ampak je bila sama aktiven in samoiniciativen govoreč subjekt. Z ozirom na to, da se v raziskavi posvečam raznolikim mehanizmom delovanja kulturne oblasti, menim, da je uvodoma smiselno povedati, da te mehanizme razumem kot analitične koncepte oziroma kot osnovne pojmovne in konceptualne pristope, ki mi bodo pomagali pri razumevanju konkretnih virov. Tu imam v mislih predvsem kolonializem, orientalizem, stereotype in rasizme. Kot pravi Clemens Ruthner, je smiseln fokus raziskav na »projektilu«, perspektivi in pozornosti za politično intrumentalizacijo diskurzov.⁵ V nadaljevanju je torej raziskano vprašanje, kako se skozi področje kulture izražajo razmerja dominacije oziroma kako deluje oblast v obliki diskriminatornega vrednotenja in hierarhiziranja kulturnih razlik, etnij ter religij.⁶

Mehanizmi (kulturne) oblasti

Kolonializem kot kulturni pojav

Kot je prikazal že francoski filozof Michel Foucault, se delovanje oblasti kaže v številnih oblikah, ne samo v klasičnih oblikah nasilja (na primer vojaški pokoritvi nemirnih osmanskih provinc) in ekonomije (na primer eksploataciji naravnih bogastev in človeških virov), ampak lahko izrazito oblastno vlogo prevzame tudi hegemonialen položaj določene kulture. Analiza se osredotoča na habsburško prisotnost v BiH v obliki kolonializma kot kulturnega pojava oziroma kot prakse vladanja, v katerem jedru je argument kulturne razlike. Kot pravita Osterhammel in Jansen, moderni kolonializem namreč ni samo specifično razmerje oblasti, kjer je celotna družba opeharjena svojega avtonomnega razvoja, ampak je tudi posebna interpretacija tega razmerja.⁷ Označba BiH kot kolonije ali semikolonije seveda ni neproblematična, debata

3 Za kulturnozgodovinsko perspektivo gl. Achim Landwehr, »Kulturgeschichte.« v: *Docupedia-Zeitgeschichte*, 14. 5. 2013, http://docupedia.de/zg/landwehr_kulturgeschichte_v1_de_2013, pridobljeno 3. 3. 2022. <http://dx.doi.org/10.14765/zzf.dok.2.248.v1>

4 Za nekatera standardna dela, ki se na zelo raznolike načine posvečajo relevantnemu prostoru, času ali temam, gl. delo Vesne Goldsworthy, Stijna Vervaeta, Petka Lukoviča, Clemensa Ruthnerja, projekt Kakanien revisited in graški SFB Moderne. Nekatera ključna domača dela so bila upoštevana in navedena v članku. Omeniti velja tudi slovenski prispevek Božidarja Jezernika *Divja Evropa*, ki pa v nasprotju s pričujočim prispevkom obravnava širši prostor Balkana, in to predvsem z vidika zahodne Evrope.

5 Clemens Ruthner, *Habsburgs ‚Dark Continent‘: postkoloniale Lektüren zur österreichischen Literatur und Kultur im langen 19. Jahrhundert* (Tübingen: Narr Francke Attempto, 2018), 291, 292.

6 Ruthner, *Habsburgs*, 316. Gl. tudi ibidem, 53.

7 Jürgen Osterhammel in Jan C. Jansen, *Kolonialismus: Geschichte, Formen, Folgen* (München: C. H. Beck Wissen, 2017), 19. Za definicijo kolonializma sicer gl. ibid., 19, 20.

o takšnem označevanju pa ima dolgo zgodovino. Maria Todorova denimo meni, da Balkan nima kolonialne dediščine, kljub temu da je bil pojem pol- ali semikolonialen očitno prisoten tako pri tujcih kot pri samozaznavi prebivalcev, kar je nazadnje razvidno tudi iz slovenskih virov.⁸ V prispevku sicer izhajam iz podmene, da lahko BiH razumemo kot kolonijo ali vsaj psevdokolonijo oziroma »nadomestek za kolonijo«,⁹ k temu pa so me, poleg številnih argumentov, ki jih prikažeta Clemens Ruthner in predvsem zbornik *Habsburg Postkolonial*, ne nazadnje prepričali analizirani viri.¹⁰ V članku in na konkretnih primerih se pokaže, da je ta podmena upravičena.¹¹

Orientalizem

V smislu interdisciplinarnega pristopa je mogoče s področja postkolonialnih študij prevzeti tudi izjemno inovativen koncept orientalizma. Koncept je sicer v svojem prelomnem delu predstavil Edvard Said, povzema pa ga tudi Bojan Baskar, ko pravi, da je orientalizem po Saidu »zahodnjaški diskurz o orientalskem Drugem, ki z navidezno nezainteresiranim ter objektivnim opisovanjem Orienta in Orientalcev te pravzaprav šele konstruira kot druge oziroma drugačne.«¹² Kot ugotavlja Todorova, se ta diskurz oblikuje iz daljave, tako rekoč od zgoraj gleda na Orient in v osnovi izhaja iz esencialističnega stališča, da torej obstaja en Orient. Ključno pa je »spoznanje, da se orientalizem nahaja v pogledu na stvar in ne v stvari sami.«¹³

Že na začetku velja poudariti kritiko, ki se nanaša na raziskovanje Balkana s pomočjo koncepta orientalizma. Todorova tako trdi, da ni preveč koristno uporabljati metodologije postkolonialnih študij za Balkan, kajti zanjo je Balkan Evropa, je del Evrope, četudi provincialen in periferen del.¹⁴ Po njenem prepričanju je bila centralna lastnost, ki so jo pripisovali Balkanu, ravno njegova prehodnost. Ravno zaradi svoje vmesnosti, tako je prepričana Todorova, Balkan ni bil konstruiran kot nekaj drugega, ampak kot tisto nepopolno lastno.¹⁵ V nasprotju z Orientom, ki je bil vedno prikazan kot popolnoma drugo, naj bi bil Balkan naslikan kot most ali križišče med vzhodom in zahodom, med Evropo in Azijo. »Zato, ker je most med različnimi stopnjami razvoja, je etiketiran

8 Ruthner, *Habsburgs*, 82.

9 Marie-Janine Calic, *Zgodovina Jugovzhodne Evrope* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2019), 341.

10 Johannes Feichtinger, Ursula Prutsch in Moritz Csáky, ur. *Habsburg Postcolonial: Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis* (Innsbruck: StudienVerlag, 2003). Za definicijo kolonije sicer gl. Osterhammel in Jansen, *Kolonialismus*, 16, 17. O tem, kako sodobniki dojemajo monarhijo kot kolonialno silo v slogu civilizacijskega narativa in apologije Pax Austriaca, gl. tudi Ruthner, *Habsburgs*, 51, 52.

11 Ruthner, *Habsburgs*, 242. O kvazikolonializmu (Quasikolonialismus) gl. *ibid.*, 234, 235. Za obdobje po pridobitvi deželne ustave je zanimiv zlasti koncept kolonializma brez kolonije, kjer gre za teoretski konstrukt t. i. »internega kolonializma«. Pri tem ne govorimo o klasični odvisnosti med metropolo in prekomorskim posestvom, ampak o razmerju moči med dominantnim centrom in odvisnimi periferijami znotraj nacionalne države oz. teritorialnega imperija. – Osterhammel in Jansen, *Kolonialismus*, 21, 22.

12 Bojan Baskar, »Načini potovanja in orientalistično potopisje v avstro-ogrski provinci: primer Antona Aškerca,« *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 48, št. 3–4 (2008): 24.

13 *Ibid.*

14 Maria Todorova, *Imaginarij Balkana* (Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2001), 44.

15 *Ibid.*, 46.

kot pol razvit, semikolonialen, pol civiliziran, pol orientalski.«¹⁶ Če se spomnimo trditve, da je orientalizem izhaja predvsem iz pogleda, moramo iz tega izpeljati sklep, da je obstajalo več vrst orientalizma, saj obstaja tudi več pogledov. Kot je prikazano, se s Todorovo strinjam le deloma, saj lahko na podlagi raziskanih virov vidimo, da resnično obstaja določena skupina avtorjev, ki se vpisuje v njen koncept Balkana kot nepopolnega lastnega. A hkrati tudi drži, da lahko zasledimo nemalo avtorjev, ki Balkan dojemajo kot Orient. Ena izmed bolj orientalizirajočih avtoric je vsekakor Zofka Kveder – Jelovšek, ki leta 1904 v reviji *Slovan* objavi besedilo z naslovom *V Sarajevem*. V njem eksplicitno pravi: »Bosna je orijent, v orijentu so pravljice doma in kakšne bi bile pravljice, če bi jih človek ne pripovedoval lepo polahko, okrašene in zavite v široke opise!«¹⁷ Podobni pripovedi sledi tudi njen opis urbane sarajevske svetosti: »Velikanska, pompozna palača v bogatem orijentalnem stilu, v krasnih, plemenitih konturah. Vestibul in dvorane se blišče od vrha do tal v onih čarobnih, mavrskih ornamentih, ki opajajo, omamljajo. Stavba, ki človeka premaga, obsijaji. Orientalna lepota, orijentalni sijaj.«¹⁸ Ob prečkanju habsburško-bosanske meje je v nekakšni, zanjo očitno skladni mešanici med avstrijskim imperializmom in romantičnimi predstavami o kulturi in naravi Bosne zapisala: »V Brodu stoji kolodvor v mavrskem slogu, krasen, monumentalen, z arabskimi ornamentami, triumfalna vrata v avstrijski orijent. / ... / in ko se izdani, odpre se melanholični bosanski svet pred teboj, gorat, samotnen, romantičen.«¹⁹ Že samo ta citat nam kaže, da Andre Gingrich ni povsem zgrešil, ko je zapisal, da je mogoče avstrijsko prisotnost v Bosni opisati kot de facto kolonialen odnos.²⁰ Gingrich je tudi avtor, ki je leta 1996 prvi uvedel koncept t. i. mejaškega orientalizma, ki naj bi bil v nasprotju s Saidovim akademskim orientalizmom, vsaj v osrednji Evropi, starejši, saj se naslanja na popularno in ljudsko kulturo.²¹ Kar je zanimivo pri »slovenski varianti mejnega orientalizma«,²² je predvsem pejorativno opisovanje drugosti, osmanski svet je tisti drugi, je pogosto »v negativno sfero preslikana opozicija krščanskega Evropejca.«²³

16 Ibid., 43.

17 Zofka Kveder – Jelovšek, »V Sarajevem«, *Slovan*, april 1904, 98.

18 Ibid., 99.

19 Ibid., 98.

20 Andre Gingrich, »Frontier Myths of Orientalism: The Muslim World in Public and Popular Cultures of Central Europe«, v: *Mess: Mediterranean Ethnological Summer School, Piran, Pirano, Slovenia 1996. Vol. 2.*, ur. Bojan Baskar in Borut Brumen (Ljubljana: Inštitut za multikulturne raziskave, 1998), 106.

21 Gingrich, »Frontier Myths of Orientalism«, 100, 101. O »protiturskem stališču« Slovencev, ki ima »verjetno svoje korenine tudi v izročilu in tradiciji slovenskih bojev s Turki«, je sicer že leta 1977 pisal Vasilij Melik. – Vasilij Melik, *Spremembe na Slovenskem in v Cislitvaniji v zvezi z dogodki na Balkanu, separat (poseban otisak)* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977), 56. Gl. tudi Vasilij Melik, *Odmev dogodkov ob okupaciji Bosne in Hercegovine 1878. na Slovenskem. Separat (poseban otisak)* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979), 249.

22 Baskar, »Načini potovanja«, 33.

23 Alenka Bartulović, »S Turkom star račun imamo, prav je, da ga poravnamo«, v: *Kulturna dediščina in identiteta*, ur. Božidar Jezernik (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010), 155.

Stereotipi in rasizem

Eno izmed bolj prefinjenih področij delovanja oblasti, ki se kaže v obliki mehanizma inkluzivnosti in ekskluzivnosti, so vsekakor stereotipi.²⁴ Te je mogoče razumeti kot orožje oblasti, saj jih lahko znotraj določene kulturne hegemonije uporablja vladajoča skupina in preko njih legitimira marginaliziranje in izključevanje drugih skupin.²⁵ Bistven moment te operacije pripisovanja nekih posebnih lastnosti določenim skupnostim je esencialistično naturaliziranje.²⁶ V končni instanci lahko takšno postopanje vodi do diskvalifikacije določenega posameznika zaradi njegove pripadnosti neki skupnosti (na primer bosanski), ki so ji pripisani določeni domnevno naravni in bistveni atributi, kot so lenost²⁷ in neuravnoteženost pri mišljenju. Iz virov je razvidno, da so zaničevalne osebne lastnosti, kot sta bahavost²⁸ in zvižanost,²⁹ pogosto postavljene v kavzalno razmerje z nekakšno »orientalsko naravo«. V maniri »najboljših« kolonialnih miselnih sistemov naj bi ta vplivala na željo po hlapčevskem klanjanju gospodarju, ki naj bi, ker je domnevno obdarjen z večjim razumom, ukazoval, kako ravnati in delovati: »Kraj vse svoje hvastavosti in oholosti pa so vendar le podložni želji in ukazu predpostavljene. Sicer jim treba vse točno in podrobno razložiti, dokler razumejo, kaj se hoče od njih, ali potem se sme tudi pričakovati, da bode vse izvršeno tako, kakor se je želelo. Razen tega so verni in zvesti ter čuvajo svojega gospodarja, kakor sebe. Tudi se ne obotavljajo sprijeti se z neprijateljem in ako je potreba, podati se v nevarnost za gospodarja. / ... / Ali stvar je vrlo umljiva, ako pomislimo, da je narod neolikan in nenaobražen in da je ta poslušnost dedovina orientarno-despotskega upliva turškega.«³⁰

Takšno pripisovanje neke »specifične DNK« je že vpeto v diskurz socialnega darvinizma, nacionalizma in predvsem rasizma. Z biologijo pogojeni diskurzi o rasi in ljudstvu so postali pomembno retorično orodje, saj na diskriminatoren način vrednotijo in hierarhizirajo kulturne razlike.³¹ Da takšne prakse niso bile razširjene zgolj v zahodni Evropi, ampak so jih uporabljali tudi slovenski avtorji, ko so opisovali bosansko prebivalstvo, je lepo razvidno iz naslednjega primera, ki govori o lažnivosti: »Pirojena jim lukavost in podlost podaje jim vsakojakih izgovorov, češ, da niso prej

24 Več o stereotipih in zgodovini gl. na *Stereotyp und Geschichte. Arbeitsstelle Historische Stereotypenforschung*, <http://www.stereotyp-und-geschichte.de/>, pridobljeno 3. 3. 2022.

25 Ruthner, *Habsburgs*, 90. Melik je tako na podlagi analize poročanja *Slovenskega naroda* leta 1878 zapisal, da je bilo stališče tega polno »predsodkov, nestrpnosti, pa nazadnje celo genocidnih idej.« – Melik, *Odmev*, 249.

26 Ruthner, *Habsburgs*, 75.

27 Zanimivo je, da se takšne lastnosti pogosto pripisujejo izključno tistim drugim v nasprotju s tistim lastnim: »Ta lenost kaže se tudi na ulici. Turci obično počasi hodijo, pa se čudijo 'švabom', kako po ulicah letajo in švigajo.« – Perušek, »Bosenske zanovetke,« *Kres*, junij 1882, 310.

28 »Vsak Turčin je 'sebehvalic'. 'Jedan Turčin više znade nego li sto Vlaha' (tem imenom nazivljejo Turci vse kristjane). / ... / njihovo hvastanje (bahanje) presega vse mere.« – Perušek, »Bosenske zanovetke,« *Kres*, julij 1883, 361. Perušek, »Bosenske zanovetke,« 471.

29 »Velika je tudi njihova lokavost v takih poslovihi, kateri se tičejo dobička in koristi. / ... / Tudi ta lastnost, ktere so se krščanski Bošnjaki od Turkov v obilej meri navzeli, je posledica dotike tega naroda z orientalnim osmanskim in upliv poslednjega na prvi; kajti dobičkarija je ena glavnih potez v orientalnem značaju in pri njih je 'bakšiš' doma.« – Perušek, »Bosenske zanovetke,« *Kres*, julij 1883, 364.

30 Ibid., 363.

31 Gl. Eric Hobsbawm, *Čas imperija: 1875–1914* (Ljubljana: Sophia, 2012), 309. Perušek, »Bosenske zanovetke,« 255.

vedeli, kako bode Bog dal. / ... / Laž prešla je Turčinu v krv in meso, pa zato ne laže samo takrat, kedar gre za ozbiljno stvar, nego privadil se je lagati tudi v šali.«³²

Mehanizem, ki je tu na delu, je mogoče poimenovati krvni razisem, ta temelji na sklepanju iz biologije na kulturo. To konkretno pomeni, da določena vrsta »krvi« ali pigmenta postane vzrok za neko specifično kulturno vedenje.

Simbolni kolonializem in kritika moderne dobe

Za analizo oblastnega diskurza, kot se kaže v konkretnih primerih slovenskih besedil, je primeren t. i. simbolni kolonializem. S tem konceptom je mišljena analiza pitoresknih (topografskih) naracij, kot jih je mogoče najti v številnih besedilih.³³ Mehanizem, ki deluje pri takšnih delih, s pomočjo estetizacije revščine in bede pokrajine, stanovanjskih razmer ali revnih predelov mesta v neke vrste avtentično in prvinsko revščino razblini občutek ogorčenja nad realnim stanjem. Pri takšnem mehanizmu običajno nastopi idealiziranje tujosti; domačini so prikazani kot ljudje, ki so bližje naravi, so pristnejši in jih moderni svet ni pokvaril. Sledeč figuri plemenitega divjaka, je njihova sreča ta, da so nazadnjaški, saj jim tako še ne vlada k maksimiziranju (samo) koristi naravnana moderna.

Primer takšnega slikovitega opisovanja je mogoče najti pri gimnazijskem profesorju in planinskem popotniku Josipu Westerju, ki pristnost bosanske kulture umešča kar v predželezno dobo: »Da, prvotnost kulture se kaže še v marsičem drugem: kmetiški voz na nizkih kolesih, ves iz lesa brez železnih osi in okovov, te spominja sive davnine, ko še niso poznali železa in kolarske umetnosti.«³⁴ Dober ilustrativen primer je tudi potovanje Zofke Kveder – Jelovšek v Bosno, ki ga lahko razumemo kot nekakšen safari, le da ne gre z džipom gledat živali, ampak se z vlakom (takratnim simbolom modernosti, napredka in civilizacije par excellence!) pelje po deželi, kjer si skozi okno kupeja (z varne razdalje!) ogleduje njeno »evropsko malomestno življenje«, ga opazuje in sodi o lokalnem življenju in navadah.³⁵ O tem pa potem pravi: »Njihove čudne, lesene karjole, kjer ni nič železa, ki so zbite z lesenimi klini, so od blizu nekako fantastičnogroteskne – simbol primitivnega in težkega življenja te mohamedanske in krščanske raje.«³⁶

Veliko slovenskih avtorjev je sledilo in kasneje na primeru BiH tudi uporabljalo aktualne modne trende, ki so se takrat pojavljali v literaturi. To vsekakor velja za domovinsko literaturo, ki govori o življenju na vasi in kritizira domnevno dekadentno zahodno moderno.³⁷ Igo Kaš, ki se je kot »poročnik udeležil zasedanja Bosne in

32 Perušek, »Bosenske zanovetke«, *Kres*, maj 1882, 255.

33 Anton Svetek, »Spomini na okupacijo Bosne«, *Ljubljanski zvon*, december 1888, 734. Josip Wester, »Tri pisma o Bosni«, *Ljubljanski zvon*, oktober 1910, 611.

34 Josip Wester, »Tri pisma o Bosni«, *Ljubljanski zvon*, december 1910, 721. LZ več o življenju gl. Wester, Josip (1874–1960) – *Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi838155/>, pridobljeno 3. 3. 2022.

35 Kveder – Jelovšek, »V Sarajevem«, 98.

36 Ibid., 99.

37 Ruthner, *Habsburgs*, 308. Philipp Blom, *Der taumelnde Kontinent: Europa 1900–1914* (Bonn: bpb Bundeszentrale für politische Bildung, 2014), 146. Kot poudarja Blom, za iskanje pristnosti in avtentičnosti ni bilo treba zapuščati

Hercegovine in služil še potem nekaj časa v zasedenem ozemlju«,³⁸ nekoliko zasanjano in melanholično opiše bosansko pokrajino kot mešanico neke domnevne pristnosti in nestresno oazo predmodernega časa, kjer so ga pesmi gorskih ptičev spominjale »drugih krajev, drugih časov / ... / in budile hrepenenje po drugem življenju«. ³⁹ V podobni mešanici romantizma in otožnosti tudi pisateljica Marija Kmet opiše deželo in njene ljudi: »Hodili smo na izlete v okolico Sarajeva, ki je tako lepa in divje romantična, a obenem tako žalostna in otožna. Morda vpije vse tisto prestano gorje tistih turških tlačanov in robov, vklenjenih Slovanov in sužnjev po osveti in boljši bodočnosti.«⁴⁰ V nekaterih besedilih je mogoče zaznati znameniti Rousseaujev poziv, nazaj v »naročaj prirodo«. ⁴¹ Takšen primer meščanskega bega iz visoke moderne in industrijskega vsakdana fin de siecla v pristno in še nedotaknjeno Bosno je mogoče razbrati tudi pri Mariji Kmet, ki pravi: »Nekako bolj naravno je vse v Bosni, in ker smo pri nas že tako zelo prepojeni z vsem parfumom kulture in smo tako rekoč že sama esenca človeka, zato nam je Bosna še bolj tuja.«⁴² Jasno so izražene tudi bojzani posledic integracije Bosne v zahodno moderno: »Škoda! Sploh mi tudi pri moških ni ugajalo, da se nosijo inteligentnejši zapadno, ko je osobito moška noša v Bosni tako slikovita.«⁴³ Bosna in tudi njeni prebivalci torej delujejo kot neke vrste projekcijsko platno za slovenske fantazme in hrepenjenja.⁴⁴ Takole pravi Fran Maselj – Podlimbarski, ko opisuje razmišljanje svojega glavnega junaka Vilerja, ki se zagleda v bosansko prirodo:

»Dehtele so temne gore in pogrezal se je vedno globlje vanje. Zaukal bi od samega veselja, da je ušel hrupnim mestom in našel naposled zaželjeni mir v kraju, ki ga še ni oblizala kultura. Nekaj iz tistih starih časov, ko še ni bilo kamenitih mest in so naši davni dedi stanovali v pragozdu, je menda ostalo še v nas, da tako želimo bežati iz mesta vun na zelene poljane in kraj šumljajočega potoka v tihe gozde.«⁴⁵

Takšna besedila ne podajajo toliko adekvatnega opisa Bosne, ampak so bolj izraz subtilne kritike domačega kapitalizma in utilitarizma.⁴⁶ V njih je povsem jasno zaznati

Evrope, saj je bilo takšno doživetje mogoče tudi v podeželskih in oddaljenih krajih vzhodne Evrope. Bela Bartok in Zoltan Kodaly sta tako odšla iskat inspiracijo ljudskih pesmih v nedostopne predele Madžarske. – Blom, *Der taumelnde Kontinent*, 344.

38 »Pozneje je kakor vojna mu tovariša Perušek in Maselj – Podlimbarski napisal niz etnografsko romantičnih povestic s slovanskega juga.« – Kaš, Igo (1853–1910) – *Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi268150/>, pridobljeno 3. 3. 2022.

39 Igo Kaš, »Spomini iz jugovzhodne Bosne,« *Ilustrovani narodni koledar*, 1894, 124, 125.

40 Marija Kmet, »Iz Bosne,« *Ljubljanski zvon*, maj 1914, 219. LZ več o življenju gl. *Kmet, Marija (1891–1974) – Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi277742/>, pridobljeno 3. 3. 2022.

41 Fran Maselj, »Markica,« *Ljubljanski zvon*, september 1887, 522. Gl. tudi Fran Maselj Podlimbarski, *Gospodin Franjo* (Ljubljana: Matica Slovenska, 1913), 97.

42 Kmet, »Iz Bosne,« 219.

43 Zofka Kveder – Jelovšek, »V Sarajevem,« *Slovan*, maj 1904, 150.

44 Tudi Janko Pajk hvali pristnost planinskega sveta, ki je poln »prvotnih gozdov, poln raznoličnih romantičnih obrazov.« – Janko Pajk, »Nekoliko črtic o Bosni in Hercegovini,« *Zora*, 15. 8. 1875, 130.

45 Maselj, *Gospodin Franjo*, 65, 66. Podlimbarski je sicer kot poročnik v letih 1885–1889 služil v okolici Tuzle. Ta izkušnja je poleg njegovega izleta čez Split v Mostar leta 1910 bila priprava za Gospodina Franja, ki je bil kmalu po izbruhu svetovne vojne zaplenjen. Avtor je bil na vojaškem častnem sodišču obtožen veleizdaje in konfiniran v Ober-Hollabrunnu in nato v Pulkavi, kjer je tudi umrl. – Maselj, *Fran (1852–1917) – Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi352153/>, pridobljeno 3. 3. 2022.

46 Maselj, *Gospodin Franjo*, 114, 115.

beg iz domače industrijske moderne v pitoreskno in avtentično Bosno, ki je predstavljena kot harmonična pravljica brez socialnih konfliktov, kjer je »dosti takih begov, ki se ne sramujejo sedeti med kmeti, ž njimi piti, pomenkovati se in radovati«. ⁴⁷ Predvsem ob opisovanju planinskih hanov, kjer je »doma vsa romantična poezija Bosne«, so zabrisani vsi etnični, religiozni ali razredni antagonizmi, prevlada pa romantična naracija tabornega ognja, kjer mirno in »zamišljeno sedi Turčin poleg kristjana«. ⁴⁸

Na podlagi prikazanih primerov lahko mirno zaključim, da teza Marie Todorove, da je balkanizem namreč mogoče razumeti kot paralelni in nasproten pojem orientalizmu, ne drži povsem. Balkan je, prav tako kot imaginarni Orient, služil v smislu povsem individualnega bega pred odtujitvijo hitro se spreminjajočega industrializiranega zahoda. ⁴⁹

Samopotrjevanje skozi zaničevanje: arhitektura, modernizacija, higiena

Iz analiziranih besedil je mogoče razbrati še eno pomembno temo v povezavi z Bosno – oblikovanje sebstva. Bosanska stvarnost namreč slovenskim obiskovalcem nudi možnost primerjave z domačo ter seveda samopotrjevanje in vrednotenje. ⁵⁰ Odnos do alteritete in identitete je naslednja tema. Kot pravi Ruthner, je »topos slikovite distance in grde bližine leitmotiv literarnega opisa bosanskih mest«. ⁵¹ Če je bila doslej v ospredju naracija slikovite distance (pitoreskni opisi), je v nadaljevanju poudarek na »grdi bližini«. Gre za diskurz, ki poudarja kulturne in razvojne razlike, pri čemer je tisti drugi, se pravi Bosna in njena stvarnost, uporabljen kot objekt, ki pomaga soustvariti superiorni subjekt. Ta mehanizem je v nadaljevanju predstavljen na konkretnih primerih s področja arhitekture, higiene, diskurza o modernizaciji ter napredku cestne, železniške in šolske infrastrukture.

Na začetku velja opozoriti, da arhitekturi v besedilih sicer pripada dvojna vloga. Prvič deluje kot sredstvo razmejevanja in samopotrjevanja lastne kulturne večvrednosti. Drugič pa pri nekaterih avtorjih, sicer redkeje, nastopa kot element, ki združuje in povezuje. ⁵² Dober primer, ki združuje oba elementa, je naslednji odstavek, ki ga je zapisal Kaš; v njem je zanimivo, da je tisto povezovalno in lepo konotirano evropsko, medtem ko je nasprotno in razmejujoče konotirano turško: »Preko Banjeluke in Travnika je prišla laže evropska kultura v Bosno kakor po dolini Bosne reke. V tej okolici ravno ni mnogo Turčinov. In to se je sedaj kaj lepo pokazalo v gradbi zemljišča in vasi. Mislili smo, da smo Bog ve kje na Štajerskem, in jako milo nam je bilo.« ⁵³

47 Fran Maselj, »Handžija Mato,« *Ljubljanski zvon*, februar 1887, 79.

48 Ibid., 77. 78.

49 Todorova, *Imaginarij Balkana*, 40, 41.

50 Tako tudi tematika gorskih danosti, gl. Wester, 608.

51 Ruthner, *Habsburgs*, 287, 288.

52 Maselj, *Gospodin Franjo*, 103. Pri drugih avtorjih pa je odslíkava verske delitve v prostorski podobi mest nekoliko bolj izpostavljena. – Kaš, »Spomini iz jugovzhodne Bosne,« 126. Svetek, »Spomini,« 736.

53 Igo Kaš, »Na vojnem pohodu: Spomini,« *Slovan*, januar 1913, 7.

Polarnost kolonialnega sveta se običajno prikazuje v obliki sledečih dihotomij: kaos oziroma nered : red; vrednote : odsotnost vrednot; animalnost : človeškost; otroškost : odraslost. Zlasti pogosto lahko takšno dihotomno naracijo med zahodno civilizacijo in Orientom zasledimo na področju arhitekture, kjer avtorji opisujejo veličastne nove cesarsko-kraljevske upravne zgradbe, šolska poslopja in kolodvore nasproti orientalskim, sicer šarmantnim, ampak primitivnim in umazaniam hišam iz lesa in gline. Lep primer zaničevanja lokalne infrastrukture in arhitekture ter z njo povezane higijene je lahko naslednji Kašev opis nekega mesta v vzhodni Bosni: »Ali pogled na Goraždo me je iznenadil; – cela vas – male, skromne, lesene kočure. / ... / po ozkih ulicah sprehajali so se blatni vojaki in mršavi Turčini: – brr – gledal sem, da sem kar preje prišel iz tega kota.«⁵⁴ Podobno stališče je zavzel tudi gimnazijski profesor Jakob Sket, ko je opisal ravnokar zasedeno Sarajevo: »Mesto je precej veliko; hiše so lesene, ali vmes tudi zidane. Prašno in umazano je vse, kakor je to po turških mestih navada.«⁵⁵ Izvrsten primer pisanja, ki pravzaprav ne pove veliko o tem, »kako je v resnici bilo«, ampak kaže na način pisanja, kjer je lastna kultura izhodiščna točka prikaza, oziroma bolje rečeno, vrednotenja, najdemo tudi pri Antonu Svetku: »Banjuluki sredi mesta se nahajajo tudi nekatera lepša, po naših načrtih sezidana poslopja, isto takó pár ‚hôtelov‘, v katerih se trži po našem.«⁵⁶ Iz tega zapisa je razvidno, da avtor razvršča estetsko vrednost glede na kriterij »naših načrtov« in da te nove zgradbe postavlja v komparacijo z ostalimi, domačimi in slabšimi stavbami. Tudi v Westrovem opisu mesta je mogoče zaznati podoben mehanizem: »Kljub svojim 60.000 prebivalcem ima Sarajevo le dva, kvečemu tri hotele, kjer najde tujec naše vrste zložno bivališče; več je sicer manjših, ki si tudi nadevljejo tako mamljivo ime, še več pa je navadnih ‚svratišt‘, ki pa niso primerna našem okusu in ne zadoščajo našim zahtevam.«⁵⁷

Enako figuro primerjanja inferiorne Bosne s superiorno lastno domovino je mogoče zaslediti tudi pri Kašu, ki operacijo primerjave radikalizira tako, da postavi tudi najšibkejše člene domače družbe v boljši položaj kot prebivalce Bosne: »O polnoči dospemo v Domanovic, malo, uborno selo, kakoršna so vsa v tej okolici: sela, ki štejejo pičlo število razdrapanih kočur in kojih prebivalci nimajo toliko, kakor pri nas pošten berač.«⁵⁸

Analizirana besedila izpod peresa slovenskih avtorjev torej nujno ne prikazujejo toliko bosanskega sveta za časa okupacije, kot pričajo o diskurzivni naravnosti

54 Kaš, »Spomini iz jugovzhodne Bosne«, 128. Gl. tudi Josip Wester, »Dr. Sketova pisma iz Bosne«, *Ljubljanski zvon*, marec 1915, 138. Takšne opise je sicer mogoče zaslediti tudi za hrvaška mesta, skozi katera so se peljali v Bosno. Gl. Josip Wester, »Dr. Sketova pisma iz Bosne«, *Ljubljanski zvon*, oktober 1914, 480.

55 Josip Wester, »Dr. Sketova pisma iz Bosne«, *Ljubljanski zvon*, 1. 12. 1914, 577. Sicer tudi na drugih mestih zapiše, da je »vse zelo revno in neobdelano«. – Josip Wester, »Dr. Sketova pisma iz Bosne«, *Ljubljanski zvon*, februar 1915, 91. Gl. tudi Wester, »Dr. Sketova pisma«, 87. Sket se je sicer tudi sam udeležil vojaškega pohoda in o tem med drugimi poročal Westerju, ki je njegovo izkušnjo kasneje tudi objavil. – *Sket, Jakob (1852–1912) – Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi575112/>, pridobljeno 3. 3. 2022. V Sarajevu so bile Perušku vseh samo redke stavbe: »Od javnih zgrad so znamenite samo džamije in kopališča.« – Perušek, »Bosenske zanovetke«, *Kres*, junij 1883, 317.

56 Anton Svetek, »Spomini na okupacijo Bosne«, *Ljubljanski zvon*, september 1888, 547.

57 Wester, »Tri pisma o Bosni«, *Ljubljanski zvon*, november 1910, 654. Za primer opisa Višegrada gl. Wester, »Tri pisma«, 719.

58 Igo Kaš, »Popotni spomini: V Ercegovino«, *Kres*, januar 1883, 31.

slovenskih okupatorjev, piscev in obiskovalcev. Iz tega sledi, da torej ni toliko pomemben resničen videz mesta, ampak je pomembnejše razbirati latentne in pogosto tudi nezavedne ali celo povsem programske elemente, s katerimi avtorji sporočajo politične vsebine oziroma skozi katere se kaže avtorjeva politična motivacija.⁵⁹

Pogosto je bila ta na strani oblasti, kot je razvidno iz številnih poskusov podpore monarhiji z raznimi opisi, kako dobro napreduje neko mesto. Seveda ob istočasnem obstoju slepih lis za ne preveč uspešne elemente razvoja.⁶⁰ Predvsem je značilno opisovanje pred tem, med tem in po tem, ko so prišli Avstrijci in pričeli razvijati bivši »primitivizem«. V tem kontekstu pa ima zelo pomembno vlogo konstruiranje določenega diskurza o modernizaciji. Tukaj želim omeniti, da pojem modernizacije razumem v smislu procesov, kot so industrializacija, izoblikovanje meščanstva, racionalizacija, sekularizacija in preboj birokratične nacionalne države.⁶¹ Kot je očitno iz naslednjih primerov, slovenski avtorji, ko govorijo o »modernizaciji«, »vesternizaciji« in »evropeizaciji« Bosne, implicirajo njeno drugačnost od Evrope, kar pomeni, da nasprotujejo tezi Todorove, da Balkana ni mogoče dojemati kot Orienta, saj je del Evrope, četudi periferen.

Po pravcati seriji faktoografskih podatkov različnih vstaj, ki bralcu predstavijo tako rekoč štiristoletno kontinuiteto nereda in zatiranja, Jernej Andrejka pl. Livnogradski predgovor svoje knjige o *Slovenskih fantih v Bosni* zaključí z berlinskim kongresom.⁶² Tam naj bi Avstrija, ki je trpela materialno škodo zaradi vedno večjega števila beguncev, pridobila »mandat, da uvede red in mir«. ⁶³ To naj bi okupacijska sila dosegla predvsem z vsesplošno modernizacijo oziroma vesternizacijo; kot pravi Judson, so »habsburški upravitelji poskušali v Bosni izoblikovati vzorčno kolonijo, ki bi z napredkom na področju infrastrukture, izobraževanja in ekonomije dokazovala, kako uspešno deluje habsburško poslanstvo na terenu«. ⁶⁴ Pri tem podvigu pa se je lahko zanesla tudi na pomoč diskurza o napredku, ki so ga prav tako prevzeli njeni periferni prebivalci. Seveda pa se stopnja razvitosti in napredka meri s subjektivnimi kriteriji. Pogosto so primeri stare »turške« prakse uporabljeni za razmejitev in pozitiven prikaz modernih ukrepov, ki naj bi jih vpeljala avstrijska uprava. Andrejka na primeru higienskih razmer v neki vasi zapiše takole: »Nekateri prebivalci tega mesta, posebno Turčini, so gnusni in umazani, in če terja ta zanemarljivost dalje časa, se okužijo hiše in okolica.« ⁶⁵ Stanje naj bi torej bilo urgentno in bednost razmer naj bi kar klicala

59 Ruthner, *Habsburgs*, 264.

60 Ibid.

61 Pojma moderna in modernizacija, kot že omenjeno, nikakor nista neproblematična, saj se pogosto predpostavlja, da gre za konkreten sklop elementov in da je torej mogoče govoriti o tisti »Eni moderni«. V resnici pa gre, kot rečeno, za zgodovinsko nastali fenomen, ki se je pričel razvijati na določenem mestu, se potem širil na druge pokrajine in tam doživljal okolici primerno transformacijo. – Miladinović Zalaznik in Žigon ur., *Stiki in souplivanja med središčem in obrobjem*, 6.

62 Kot poročnik se je sicer udeležil avstro-ogrsko zasedbe Bosne in Hercegovine. – Andrejka pl. Livnogradski, *Jernej (1850–1926) – Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi129586/>, pridobljeno 3. 3. 2022.

63 Jernej Andrejka, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878: ob petindvajsetletnici bosenske zasedbe spisal Jernej pl. Andrejka* (Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904), 7.

64 Pieter M. Judson, *Habsburški imperij: Nova zgodovina* (Ljubljana: Sophia, 2018), 357.

65 Andrejka, *Slovenski fantje*, 300.

avstrijsko upravo k hitremu delovanju. Določeno poslansko nalogo modernizacije je razbrati tudi v Andrejkovem opisu mesta Travnik. Tu opisuje, kako »dandanes Travnik zopet napreduje«, in našteje nove izobraževalne ustanove, tobačno in usnjar-sko tovarno pa tudi nova stanovanja in »vile, zidane v evropskem slogu«. ⁶⁶ Iz tega je razvidno, da je njegovo vrednotenje vsega dobrega in koristnega izrazito enoznačno in temelji na implicitni predpostavki absolutne dominantnosti in avtoritete zahoda/Avstrije. Kar je moderno in evropsko, je dobro, kar je staro in orientalsko, je slabo. Tako tudi za Sarajevo pravi, da »izgublja vedno bolj in bolj značaj vzhodnih turških mest in se bliža zahodnim / ... / Velik del mesta je 1879 pogorel in namesto turških poslopij so se zidale hiše po evropski zidavi.« ⁶⁷ Svoj opis mesta Trebinje Andrejka začne precej pozitivno, ko kot merilo primerjave vzame »turške razmere«. Tu velja za boljši kontekst omeniti, da je bodoči gimnazijski profesor Rajko Perušek, ki se je udeležil okupacije in kasneje dve leti preživel v Sarajevu, menil, da je »bilo vse bolj urejeno po turškem, ali prav za prav neurejeno«. ⁶⁸ Andrejka pa pravi: »Po ulicah v starem mestu je nasproti drugim turškim mestom jako čedno in tiho.« ⁶⁹ Na drugem mestu pa se merilo spremeni, ko uporabi primerjavo z zahodom in pravi: »Družbene razmere v Trebinju še niso tako razvite, kakor po drugih mestih v stari Avstriji. Domačini mnogovrstnih veroizpovedanj žive sicer drug poleg drugega, a le počasi napredujejo. Doslej so ustanovili samo prostovoljno gasilno društvo z godbo.« ⁷⁰

Kot so navedli številni raziskovalci, je z avstrijsko okupacijo Bosne, seveda ob nezanemarljivi vojaškostrateški motivaciji, »prišlo do velikega dotoka kapitala tujih vlagateljev. Razpredli so cestno in železniško infrastrukturo, ki je vključevala nekaj najboljših gorskih cest v Evropi.« ⁷¹ Tudi sodobnik Josip Wester je bosanske naravne lepote in avstrijske tehnične dosežke uvrščal v sam svetovni vrh, kjer so se lahko kosali samo še s Švico, ki je bila očitno že takrat priljubljen predmet primerjave Slovencev: »Prijatelj, obhodil in prevozil sem že dokaj dežel, poznam tudi zanimivosti Švice, a reči ti moram, da se more cesta iz Banjaluke do Jajca, vodeča ves čas ob deročem Vrbasu med skalnatimi rebri in skoro navpičnimi stenami, ki se semtertja odpirajo v rodovitne dolinice, kosati z vsako planinsko cesto naših dežel. In če so ji nadeli turistovsko ime »bosenska Mala via«, moram reči, da se ji ta označba dobro prilega. S to cesto je odprla avstrijska uprava velezanimivo in velevažno zvezo med severozapadom in osredjem Bosne. Pomisli! Tam, koder je pred nekaj leti vodila le ozka kozja pot, in še ta ne povsod, tam je zgrajena sedaj moderna cesta z neznatnimi strmci, tako da izlahka drdra po njej težki poštni avtomobil, v katerem je prostora za kakih petnajst oseb.« ⁷²

66 Ibid., 100.

67 Ibid., 164. Na naslednji strani našteva še vse nove zgradbe, ki jih je Avstrija zgradila v Sarajevu. Enako za mesto Glamoč gl. Andrejka, *Slovenski fantje*, 308.

68 Rajko Perušek, »Črtica iz Bosne: Pop Pero,« *Ljubljanski zvon*, maj 1891, 286. LZ več o življenju gl. Perušek, Rajko (1854–1917) – *Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi415908/>, pridobljeno 3. 3. 2022.

69 Andrejka, *Slovenski fantje*, 315.

70 Ibid., 317.

71 Christopher Clark, *Mesečniki: Kako je Evropa leta 1914 zabredla v vojno* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017), 105.

72 Wester, »Tri pisma,« 610.

Ne samo ceste, tudi železnice so bile simbol avstrijskega tehničnega napredka v Bosni. To je, ne brez določene mere občutka superiornosti, zapisal tudi Perušek: »Ako so lepe od Avstrijcev zidane ceste izvabile rečenemu Turčinu gore navedene besede, toliko večje bode njegovo začudjenje, ako zagleda ‚železni put‘, na katerem neznana mu sila tira ceno in brzo veliko vrsto težko natovorjenih voz.«⁷³

V Bosni se je torej z avstrijsko modernizacijo »dvignila industrijska proizvodnja (12,4-odstotna povprečna letna rast v obdobju od 1881 do 1913), s katero se ni mogla meriti nobena druga balkanska država.«⁷⁴ Razvoj zadnjih let avstrijske okupacije je v pismu prijatelju, ki se je udeležil vojaškega pohoda leta 1878, ponazoril tudi Wester: »Ali si takrat, ko si ‚karavilil‘ na Romanji planini, mislil, da bo v doglednem času stekla ob vznožju te gore železnica, ki bo vezala središče Bosne z njeno vzhodno mejo? Pred štirimi leti so jo dogradili in dozdeva se mi, da sem bil jaz eden izmed prvih slovenskih potnikov, ki se je vozil po tej prezanimivi progi.«⁷⁵

Dober primer teleološke naracije je tudi primerjava med letoma 1878 in 1914, ki jo ob koncu svojega besedila navede Wester: »Dobra sreča je hotela, da sem nekako v isti smeri in deloma skoro po isti poti kakor poročnik Sket hitel na mesto, kamor me je zvala vojna dolžnost, seveda dandanes po železni cesti, ki drži skoz Bosno in Hercegovino doli v Boko Kotorsko.«⁷⁶

Tudi Igo Kaš poudari nepredstavljen napredek, ki ga je Avstrija prinesla Bosni: »Kdor danes potuje med Sarajevom in Prjepoljem, si bo težko misliti mogel, kake so bile krajine v prvem letu okupacije. Zdaj so povsodi lepe ceste in dobro narejene steze; ali takrat potovali smo po starih rimskih potih.«⁷⁷ Za »meščansko« 19. stoletje tipično vero v moč napredka in razvoja je zaznati tudi v besedilu, ki ga je ob desetletnici okupacije napisal Svetek: »Namen tem vrstam tudi ni zgodovinsko razpravljati bosenske okupacije ali celó opisati napredek, ki se je dosegel tekom desetih let v dveh deželah, katere zdaj Bošnjaki samí kàj radi nazivajo ‚Nova Avstrija‘.«⁷⁸⁷⁹ Že v samem izhodišču je torej predpostavljeno, da je prišlo do napredka, ki je dejstvo sam po sebi in ne potrebuje dodatnega dokazovanja, saj očitno zadostuje že samo namig na novo samorazumevanje, ki ga imajo Bošnjaki.

Poleg diskurza o napredku je leitmotiv opisovanja BiH tudi pomanjkanje higiene, ki je pogosto postavljena v kontrast stanju v lastni domovini. V takšni naracijah z eksplícitno hierarhizacijo je implicitno razvidna predpostavka o lastni superiornosti.⁸⁰ Na

73 Perušek, »Bosenske zanovetke,« *Kres*, julij 1882, 370.

74 Clark, *Mesečniki*, 105.

75 Wester, »Tri pisma,« 718.

76 Wester, »Dr. Sketova pisma,« 139.

77 Kaš, »Spomini iz jugovzhodne Bosne,« 128. Gl. tudi Perušek, »Bosenske zanovetke,« 369.

78 Takšno poimenovanje je sicer prisotno tudi v drugih besedilih. – Wester, »Tri pisma,« 726.

79 Svetek, »Spomini,« 430.

80 Kot je v svoji knjigi, ki tematizira identificiranje skozi razmejevanje in distanciranje, lepo pokazala nemška zgodovinarica Adelheid von Saldern, je v ameriškem diskurzu dvajsetih let 20. stoletja zaznati tematizacijo higiene, pri čemer ameriška kopalna kad simbolizira višjo stopnjo higiene in čistosti, kot jo premorejo Evropejci. – Adelheid von Saldern, »Identitätsbildung durch Abgrenzung: Europa und die USA in amerikanischen Gesellschaftsdiskursen des frühen 20. Jahrhundert,« v: *Europabilder im 20. Jahrhundert: Entstehung an der Peripherie*, ur. Frank Bösch, Ariane Brill in Florian Greiner (Göttingen: Wallstein Verlag, 2012), 125.

določenih mestih pa na dan prihaja odkrito rasistično vrednotenje, ker je ta higiena običajno konotirana in opisana v zvezi z islamom. Tako je tudi v naslednjem opisu, ki ga poda Svetek: »Banjaluka šteje blizu 8000 duš.⁸¹ / ... / V njem je vse umazano, kar vidi oko, in dokaj ovčarskih psov se pója po ulicah – jedina sanitárna policija v turških mestih. Vélíka cesta in tudi stranske ulice so porušene na mnogih krajih, zanemarjene pokriva gosto blato zmešano z debelim cestnim kamenjem.«⁸²

Enačba, ki se pojavi pri številnih opisih različnih mest, je: »Turško je enako umazani.« To se pokaže tudi v nadaljevanju: »Varcar-Vakuf, pravo pravcato turško, od nesnage smrdeče mesto.«⁸³ Primer je še mesto Travnik, ki je opisano kot »pravo turško gnézdó v Bosni. Bil je nekđaj stólica bosenskega pašalika in morebiti takrat líčnejši. Mesto je sedaj blizu takó zanemarjeno in puštošno, kakor Varcar-Vakuf.«⁸⁴ Svetek ni edini, ki pomanjkanje higijene v prvi vrsti pripisuje ravno muslimanskemu delu bosanske družbe, med drugimi to povezavo vzpostavlja tudi Perušek, ki pa ji doda še socialno-ekonomsko komponento: »Premda se Turci vsak dan po petkrat umivajo in često tudi kopljejo, so vendar dosta nečisti. Posebno siromašnejši odlikujejo se po izrednej nesnagi. Stanovanja se ne čistijo, kanalizacije ni nikjer, in tako ni čúdo, ako po turških ulicah strašno smrdi, vzlasti ker ne mečejo odpadkov na smetišča, ampak kar pred dvor in skozi okno. Oblečeni spavajo, obleke ne krtačijo in tako imajo posebno v kožuhih, ktere mnogi celo v juliji nosijo, nekak specifičen smrad. Zato pa je tudi mnogo Turkov grintavih, krastavih, in sploh je med njimi dosta nakaz. Ker jim zakon zabranjuje, ubiti najmanjšo živalico, ne smemo se čúdití, da se vrlo rade neke znane živalice pri njih nasele.«⁸⁵

Posebej je treba opozoriti na tendencioznost pojma *umazanosti*, ki je najpogosteje konotiran z neciviliziranostjo in se vpisuje v kolonialni diskurz o higijeni. Naracijo umazanosti z rasistično konotacijo je mogoče zaslediti tudi pri Podlimbarskem: »Umazan dečko se prikaže izza grmovja / ... / Turčin, rjave anatolske polti, pol divjega, pol bojazljivega pogleda.«⁸⁶ Spomniti velja, da je že Frantz Fanon govoril o t. i. zoološkem jeziku, s katerim kolonialni gospod opisuje podložnike v kategorijah higijene, smradu, divjosti gestikulacij in pogosto v obliki živali in živalskosti. Anton Svetek tako denimo osmansko oblast v Bosni opisuje s pojmi animalnosti: »Bilo je vzpomladi l. 1875. V okrožji nevesinjskem na skalnatih tléh nekdanjega mostarskega vezirlika je buknil vstaneek zatirane ,raje' proti kruti turški hijeni.«⁸⁷ Skozi takšen govor je vsak nasprotnik ali kolonizirani posameznik oropan svoje človeškosti (dehumanizacija) in dostojanstva.⁸⁸

81 Zanimivo, da Andrejka sicer navaja povsem drugačne številke, kar namiguje na ponovno nevednost avtorjev ali na precejšen eksodus prebivalstva po okupaciji. – Andrejka, *Slovenski fantje*, 28.

82 Svetek, »Spomini,« 546.

83 Anton Svetek, »Spomini na okupacijo Bosne,« *Ljubljanski zvon*, oktober 1888, 603.

84 Anton Svetek, »Spomini na okupacijo Bosne,« *Ljubljanski zvon*, november 1888, 671.

85 Perušek, »Bosenske zanovetke,« 364.

86 Maselj, »Handžija Mato,« 79.

87 Anton Svetek, »Spomini na okupacijo Bosne,« *Ljubljanski zvon*, julij 1888, 431.

88 Frantz Fanon, *V suženjstvo zakleti: Upor prekletih* (Ljubljana: Založba /*cf, 2010), 35. Melik v nekem dopisu iz Bosne za *Slovenski narod* zapiše: »To niso ljudje to so zveri, in popolnem iztrebiti bi se morali.« – Melik, *Odmev*, 249. O tem, da takšno opisovanje drugega zakriva potencial realnega nasilja, gl. tudi Rok Stergar, *Slovinci in vojska, 1867–1914: slovenski odnos do vojaških vprašanj od uwedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004), 137.

Izvrsten primer tega je naslednji odstavek: »Pri vходу v mesto pridruži se nam mlad dvajsetleten dečák, katerega je najbrž privabila naša nepoznana mu godba. Korenjaku od nog do glave, širokopléčemu in lepolicnému dečáku vidi se, da je pravi sin prirode, a zopet prikazen, kakeršne mi domá na ulicah ne vidimo vsak dan, kajti oblečen je popolnoma takó, kakor je bil oče Adam v raji! Dečák je korakal z nami skozi mesto in provzročil našim vojakom dokaj smehú in šale. Dečko pa je bil blazen in turško oblastvo se niti toliko ni brigalo zánj, da bi ga vsaj nazega ne pustilo pohajati po ulicah.«⁸⁹

Označba »sin prirode« nikakor ni arbitrarna, saj tudi drugi avtorji, kot je že bilo povedano, uporabljajo način opisovanja ljudi, ki naj bi sugeriral, da so bližje naravi, divjini in tudi primitivnosti.⁹⁰ Prav tako ne gre spregledati, da je v tej operaciji običajno prisotno vrednotenje z lastne, domnevno preudarnejše in bolj umerjene pozicije v primerjavi z domnevno tujo, ki je bolj čustvena, nemirna, grozovitejša in impulzivnejša. Skratka bližje je živalskemu kot civilizirano-racionalnemu človeškemu vedenju Srednjeevropejca.⁹¹ V resnici gre za sicer šibek, ampak takrat razširjen argument, da se na razvojni stopnji nahajajo bližje manjvrednim opicam kot pa večvredni moderni civilizaciji. Domnevati je sicer mogoče, da se v ozadju tega miselnega koncepta skriva paradigma darvinizma oziroma njegova izkrivljena različica socialnega darvinizma, ki jo lahko po mnenju Lutz Raphaela v kontekstu imperializma in kolonializma štejemo za »ideologijo par excellence«.⁹² Hobsbawm sicer dodaja, da »k misli o hierarhiji ras ni napeljevala samo darvinistična biološka evolucija, temveč tudi primerjalna metoda kulturne antropologije, ki jo je utemeljil E. B. Tylor«;⁹³ ta sicer »ljudstev in kultur ni imel za naravno manjvredne, temveč predvsem za predstavnike zgodnejše stopnje evolucije na poti v moderno civilizacijo. Po analogiji z življenjem posameznika so bili na stopnji otroka.«⁹⁴

Zaključek

Namen prispevka ni samo naštetiti in opisati različnih diskurzov slovenskih avtorjev, ki so pisali o BiH za časa habsburške oblasti, ampak želi, in v tem se razlikuje od večine dosedanjih slovenskih prispevkov, na podlagi konceptualne analize virov opozoriti na politične implikacije teh diskurzov (denimo slovensko podporo monarhiji pri njenem ekspanzionističnem podvigu). Prikazana je debata o možnosti aplikacije postkolonialnega pristopa na področje Jugovzhodne Evrope in zagovarjano stališče, da je ta vsekakor možna ter smiselna, saj nudi, tudi za slovenski prostor, številna dodatna spoznanja in ugotovitve. Tako postane razvidno, da so nekateri slovenski avtorji

89 Svetek, »Spomini«, 547.

90 »Pravil mi je neki gospod, davkar v Hercegovini, da so kraji, kjer žive ljudje od gozdnih zelišč in korenin.« – Kveder – Jelovšek, »V Sarajevem«, 99.

91 Ruthner, *Habsburgs*, 302.

92 Lutz Raphael, *Imperiale Gewalt und mobilisierte Nation: Europa 1914–1945* (Bonn: bpb Bundeszentrale für politische Bildung, 2014), 26.

93 Eric Hobsbawm, *Čas kapitala: 1848–1875* (Ljubljana: Sophia, 2011), 319.

94 Ibid.

s svojim pisanjem Bosno uporabljali kot nekakšno projekcijsko platno za izražanje antimoderne kritike domačih modernizacijskih procesov. Prav tako je figura Bosne služila kot priročno orodje za izražanje kulturnih razlik in samopotrjevanje lastne večvrednosti. Viri torej, skozi konceptualno analizo in širše kontekstualiziranje, »spregovorijo« o tem, da hierarhično vrednotenje igra univerzalno in trajno vlogo ter ni samo nepomemben stranski komentar nekega posameznega slovenskega avtorja ali avtorice, ki piše o Bosni. Gre torej za uveljavljeno diskurzivno prakso, kjer se kaže delovanje mehanizmov kulturne oblasti.

Viri in literatura

Časopisni viri

- Kaš, Igo. »Spomini iz jugovzhodne Bosne.« *Ilustrovani narodni koledar*, 1894, 121–44.
- Kaš, Igo. »Na vojnem pohodu: Spomini.« *Slovan*, januar 1913, 5–10.
- Kaš, Igo. »Popotni spomini: V Ercegovino.« *Kres*, januar 1883, 26–31.
- Kmet, Marija. »Iz Bosne.« *Ljubljanski zvon*, maj 1914, 214–20.
- Kveder – Jelovšek, Zofka. »V Sarajevem.« *Slovan*, april 1904, 98.
- Kveder – Jelovšek, Zofka. »V Sarajevem.« *Slovan*, maj 1904, 149, 150.
- Pajk, Janko. »Nekoliko črtic o Bosni in Hercegovini.« *Zora*, 15. 8. 1875, 129, 130.
- Perušek, Rajko. »Bosenske zanovetke.« *Kres*, maj 1882, 255–59.
- Perušek, Rajko. »Bosenske zanovetke.« *Kres*, junij 1882, 310.
- Perušek, Rajko. »Bosenske zanovetke.« *Kres*, julij 1882, 366–72.
- Perušek, Rajko. »Bosenske zanovetke.« *Kres*, september 1882, 470–74.
- Perušek, Rajko. »Bosenske zanovetke.« *Kres*, junij 1883, 315–21.
- Perušek, Rajko. »Bosenske zanovetke.« *Kres*, julij 1883, 361–65.
- Perušek, Rajko. »Črtica iz Bosne: Pop Pero.« *Ljubljanski zvon*, maj 1891, 286–91.
- Podlimbarski Maselj, Fran. »Markica.« *Ljubljanski zvon*, september 1887, 514–26.
- Podlimbarski Maselj, Fran. »Handžija Mato.« *Ljubljanski zvon*, februar 1887, 76–84.
- Svetek, Anton. »Spomini na okupacijo Bosne.« *Ljubljanski zvon*, julij 1888, 430–35.
- Svetek, Anton. »Spomini na okupacijo Bosne.« *Ljubljanski zvon*, september 1888, 543–50.
- Svetek, Anton. »Spomini na okupacijo Bosne.« *Ljubljanski zvon*, december 1888, 727–42.
- Wester, Josip. »Tri pisma o Bosni.« *Ljubljanski zvon*, oktober 1910, 606–13.
- Wester, Josip. »Tri pisma o Bosni.« *Ljubljanski zvon*, november 1910, 653–62.
- Wester, Josip. »Tri pisma o Bosni.« *Ljubljanski zvon*, december 1910, 716–26.
- Wester, Josip. »Dr. Sketova pisma iz Bosne.« *Ljubljanski zvon*, oktober 1914, 476–82.
- Wester, Josip. »Dr. Sketova pisma iz Bosne.« *Ljubljanski zvon*, december 1914, 571–77.
- Wester, Josip. »Dr. Sketova pisma iz Bosne.« *Ljubljanski zvon*, februar 1915, 85–91.
- Wester, Josip. »Dr. Sketova pisma iz Bosne.« *Ljubljanski zvon*, marec 1915, 136–39.

Literatura

- Bartulović, Alenka. »S Turkom star račun imamo, prav je, da ga poravnamo.« V: *Kulturna dediščina in identiteta*. Ur. Božidar Jezernik, 57–108. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010.
- Baskar, Bojan. »Načini potovanja in orientalistično potopisje v avstro-ogrski provinci: primer

- Antona Aškerc. « *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 48, št. 3-4 (2008): 24–35.
- Blom, Philipp. *Der taumelnde Kontinent: Europa 1900–1914*. Bonn: bpb Bundeszentrale für politische Bildung, 2014.
 - Clark, Christopher. *Mesečniki: Kako je Evropa leta 1914 zabredla v vojno*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.
 - Calic, Marie-Janine. *Südosteuropa: Weltgeschichte einer Region*. Bonn: bpb Bundeszentrale für politische Bildung, 2017.
 - Fanon, Frantz. *V suženjstvo zakleti: Upor prekletih*. Ljubljana: Založba CF, 2010.
 - Feichtinger, Johannes, Ursula Prutsch in Moritz Csáky, ur. *Habsburg postcolonial: Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck: StudienVerlag, 2003.
 - Gingrich, Andre. »Frontier Myths of Orientalism: The Muslim World in Public and Popular Cultures of Central Europe.« V: *Mess: Mediterranean Ethnological Summer School, Piran, Pirano, Slovenia 1996. Vol. 2*. Ur. Bojan Baskar in Borut Brumen, 99–127. Ljubljana: Inštitut za multikulturne raziskave, 1998.
 - Hobsbawm, Eric. *Čas kapitala: 1848–1875*. Ljubljana: Sophia, 2011.
 - Hobsbawm, Eric. *Čas imperija: 1875–1914*. Ljubljana: Sophia, 2012.
 - Judson, Pieter M. *Habsburški imperij: Nova zgodovina*. Ljubljana: Sophia, 2018.
 - Miladinović Zalaznik, Mira in Tanja Žigon, ur. *Stiki in sovplivanja med središčem in obrobjem: medkulturne literarnovedne študije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014.
 - Osterhammel, Jürgen in Jan C. Jansen. *Kolonialismus: Geschichte, Formen, Folgen*. München: C.H.Beck Wissen 2017.
 - Raphael, Lutz. *Imperiale Gewalt und mobilisierte Nation: Europa 1914–1945*. Bonn: bpb Bundeszentrale für politische Bildung, 2014.
 - Ruthner, Clemens. *Habsburgs ‚dark continent‘: postkoloniale Lektüren zur österreichischen Literatur und Kultur im langen 19. Jahrhundert*. Tübingen: Narr Francke Attempto, 2018.
 - Saldern, Adelheid von. »Identitätsbildung durch Abgrenzung: Europa und die USA in amerikanischen Gesellschaftsdiskursen des frühen 20. Jahrhunderts.« V: *Europabilder im 20. Jahrhundert: Entstehung an der Peripherie*. Ur. Bösch, Frank; Brill, Ariane; Greiner, Florian, 119–42. Göttingen: Wallstein Verlag, 2012.
 - Stergar, Rok. *Slovenci in vojska, 1867–1914: slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004.
 - Todorova, Maria. *Imaginarij Balkana*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo - ICK, 2001.
 - Melik, Vasilij. *Spremembe na Slovenskem in v Cislitvaniji v zvezi z dogodki na Balkanu. Separat, (poseban otisak)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977.
 - Melik, Vasilij. *Odmev dogodkov ob okupaciji Bosne in Hercegovine 1878. na Slovenskem. Separat, (poseban otisak)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979.

Objavljeni viri

- Andrejka, Jernej. *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878: ob petindvajsetletnici bosenske zasedbe pisal Jernej pl. Andrejka*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904.
- Podlimbarski Maselj, Fran. *Gospodin Franjo*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1913.

Spletni viri

- *Andrejka pl. Livnogradski, Jernej (1850–1926) - Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi129586/>. Pridobljeno 2. 11. 2022.
- *Kaš, Igo (1853–1910) - Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi268150/>. Pridobljeno 2. 11. 2022.

- *Kmet, Marija (1891–1974) - Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi277742/>. Pridobljeno 2. 11. 2022.
- Landwehr, Achim. »Kulturgeschichte.« V: *Docupedia-Zeitgeschichte*, 14. 5. 2013. Dostopno na: http://docupedia.de/zg/landwehr_kulturgeschichte_v1_de_2013. Pridobljeno 2. 11. 2022. <http://dx.doi.org/10.14765/zzf.dok.2.248.v1>.
- *Maselj, Fran (1852–1917) - Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi352153/>. Pridobljeno 2. 11. 2022.
- *Perušek, Rajko (1854–1917)*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi415908/>. Pridobljeno 2. 11. 2022.
- *Sket, Jakob (1852–1912) - Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi575112/>. Pridobljeno 2. 11. 2022.
- *Stereotyp und Geschichte. Arbeitsstelle Historische Stereotypenforschung*. Dostopno na: <http://www.stereotyp-und-geschichte.de/>. Pridobljeno 2. 11. 2022.
- *Wester, Josip (1874–1960) - Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi838155/>. Pridobljeno 2. 11. 2022.

Jaroš Krivec

FORMS OF THE SLOVENIAN DISCOURSE OF POWER ON BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE HABSBURG MONARCHY

SUMMARY

The present article shows that approaches from postcolonial studies, especially the (frontier) Orientalism and colonialism understood as a cultural practice of governance, can be applied to the study of the Habsburg Bosnia and Herzegovina, understood as a pseudo-colony or a “substitute for a colony”. Such a cultural-historical approach has enabled new insights into the Slovenian discourse trends during the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries, which proved not to be immune to the contemporaneous European phenomena. As the very selection of sources suggests, the present contribution aims to show the involvement and activities of the specific Slovenian participants of the Habsburg colonial undertaking. The latter would almost obsessively use the established stereotypes, which can be interpreted as mechanisms of marginalisation or inclusion and exclusion involved in the discourse of power.

Moreover, many Slovenian authors also followed the relevant European trends that appeared in literature at the time and used Bosnia as a kind of projection screen for their fantasies and longings for a simple rural life. The analysis shows that these types of descriptions, i.e. symbolic colonialism, did not in fact adequately portray Bosnia but instead represented the expressions of a subtle critique of domestic capitalism and utilitarianism. These texts convey a sense of an escape from the domestic industrial modernity to the picturesque and authentic Bosnia, which makes for yet another proof

that the Balkans were indeed imagined as the Orient. The Bosnian reality allowed the Slovenian “visitors” to compare it with their own and, of course, to validate and evaluate themselves. A discourse was created that emphasised the cultural and developmental differences, with the “other” – i.e. Bosnia and Herzegovina and its reality – being used as an object that contributed to the creation of a superior Slovenian subject.

Particularly the Eurocentric notion of an opponent that was supposedly culturally and civilisationally inferior and kept being demonised and criminalised played an essential role in the justification of violence. The analysis has therefore revealed that it is possible to discern latently or even purely programmatic elements in the Slovenian texts, through which the authors communicated political contents, e.g. their support for the Habsburg Monarchy, using various descriptions full of the discourse about the (Austrian) modernisation and progress in Bosnia and Herzegovina. Thus, examples of the old “Turkish” practices often served to distinguish and positively illustrate the modern measures that the Austrian administration would supposedly introduce in the fields of architecture, infrastructure, and technology.

The lack of hygiene, often contrasted with the situation in one’s own country, represented one of the leitmotifs of the “colonial discourse” on Bosnia and Herzegovina. The relevant Slovenian texts thus clearly show the presence of the “spirit of colonialism”, which manifested itself above all in the belief in one’s own cultural superiority and cultural differences based on contempt for the other.

Marija Mojca Peternel*

Kratka predstavitev planinskega društva *Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein*

IZVLEČEK

Prispevek želi predstaviti ozadje nastanka Nemškega in avstrijskega planinskega društva (Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein – DuOeAV) ter na kratko njegov ustroj in delovanje. S podružnicami je združenje ne le pokrilo velik del današnjega evropskega prostora, ampak ga je s podružnicama v Angliji in Egiptu tudi preseгло. Društvo, ki je nastalo iz želje, da bi vzpeti svet širšega alpskega prostora čim bolj približalo ljudem, je namreč do prve svetovne vojne na prvo mesto postavljalo alpsko stvar. Priključitev Avstrije k Nemčiji leta 1938 je povzročila preimenovanje društva v Nemško planinsko društvo (Deutscher Alpenverein), kar je pomenilo začetek njegovega konca in dokončen prelom v njegovi ureditvi in usmeritvi v nemštvo.

Ključne besede: zgodovina, 19. stoletje, organizirano planinstvo, Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein (DuOeAV)

ABSTRACT

A BRIEF PRESENTATION OF THE *DEUTSCHER UND OESTERREICHISCHER ALPENVEREIN* ALPINE CLUB

This contribution aims to present the circumstances of the formation of the German and Austrian Alpine Club (Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein – DuOeAV) and briefly review its structure and activities. With its subsidiaries, this association did not only cover the majority of today's European territory but also transcended it by establishing

* Doc. dr., Oddelek za germanistiko z nederlanistikom in skandinavistikom, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; mojca.peternel@guest.arnes.si

branches in England and Egypt. Until World War I, the Alpine Club, established with the wish to introduce the broader Alpine world to the public as much as possible, prioritised the Alpine cause. Because of the annexation of Austria to Germany in 1938, the association was renamed the German Alpine Club (Deutscher Alpenverein), marking the beginning of this society's end and the final turning point in its organisation and German orientation.

Keywords: history, the 19th century, organised mountaineering, the German and Austrian Alpine Club (Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein – DuOeAV)

Uvod

Alpski svet je že v razsvetljenstvu zanimal raziskovalce in polihistorje. Že v drugi polovici 17. stoletja se je predvsem Zahodnim Alpam posvečal zdravnik in raziskovalec Johan Jakob Scheuchzer.¹ Dolgotrajno radovednost, zlasti pa interes za alpsko pokrajino je v začetku 18. stoletja vzbudila objava lirične mojstrovine *Alpe*² zdravnika in botanika Albrechta von Hallerja.³ Po izidu omenjenega dela je namreč vse več slikarjev, glasbenikov in naravoslovcev želelo spoznati očarljivost te pokrajine. Močno čustveno doživljanje alpske pokrajine se je pozneje odlično ujemalo z duhom romantike, ki je v 19. stoletju v vse širših družbenih krogih prebujala hrepenenje po vzpetem svetu.⁴ Iz tega obdobja velja omeniti dokumentiran odraz poznavanja celotnega alpskega prostora v tridelnem delu *Alpski vodnik* (1863–68), katerega avtor je bil prvi predsednik angleškega *Alpskega kluba*,⁵ John Ball.⁶

Znanje o Vzhodnih Alpah, zlasti o visokogorju, je bilo do sredine 19. stoletja šibko, številna gorska območja so bila neznana, in četudi se je sredi 19. stoletja že začela železniška doba in so mesta podonavske monarhije že doživljala razcvet, so gore še vedno

1 Johan Jakob Scheuchzer (*2. 8. 1672, Zürich; †23. 6. 1733, Zürich), zdravnik. – Marti Hanspeter, »Johann Jakob Scheuchzer,« *Historisches Lexikon der Schweiz*, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/014622/2012-11-20/>, pridobljeno 30. 11. 2021.

2 Albrecht Haller, »Die Alpen. Bern, 1732,« *Göttinger Digitalisierungszentrum*, <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN514453117>, pridobljeno 20. 10. 2021.

3 Albrecht Viktor Haller (*16. 10. 1708, Bern; †12. 12. 1777, Bern), zdravnik, botanik, pesnik. – *Historisches Lexikon der Schweiz*, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/010656/2009-11-05/>, pridobljeno 30. 11. 2021.

4 Helmut Tiefenthaler, »Wandern und Wanderwege in der Anfangszeit des Voralberger Fremdenverkehrs,« *Sonderdruck aus Montfort, Vierteljahrsschrift für Geschichte und Gegenwart Vorarlbergs* 55 (2003): 48.

5 Rudolf Werner Soukup, »... zum Frommen der Wissenschaft und zum genaueren Verständnis der Natur der Alpen. Bedeutende Naturwissenschaftler als Gründungsväter europäischer alpinistischer Vereine,« www.rudolf-werner-soukup.at/, Publikationen/Dokumente/Gruendungsvaeter_alpiner_Vereine.pdf, 5, pridobljeno 1. 10. 2021. *Alpski klub* (Alpine club) – ustanovljen v Londonu leta 1857. – *Alpine club*, <http://www.alpine-club.org.uk/>, pridobljeno 21. 12. 2021.

6 John Ball (*20. 8. 1818, Dublin; †21. 10. 1889, London), politik, naravoslovec in alpinist. – Suzanne Schär Pfister, Ball, John. *Historisches Lexikon der Schweiz*, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/044468/2001-12-07/>, pridobljeno 2. 10. 2021. John Ball, *The Alpine Guide, Central Alps* (London: Longmans, Green & Co, 1866).

čakale na svoj razvoj.⁷ Kljub temu so lepote tega dela Alp redki zanesenjaki občudovali in o njih pisali tudi že pred romantiko, ki je prinesla drugačno dožemanje narave.⁸ Omenimo na primer slavnega francoskega naravoslovca Balthasarja Hacqueta,⁹ ki je znanstvena potovanja iz tega območja obeležil v posebnih publikacijah konec 18. stoletja.¹⁰ V prvi polovici 19. stoletja so navdušenje nad naravo med drugim izkazovala tudi poročila o vzponih na Triglav, ki jih je zbral in objavil Henrik Costa.¹¹

V šestdesetih letih 19. stoletja se je zanimanje za gore v Srednji Evropi povečalo in v Švici, Italiji ter Nemčiji so začeli ustanavljati planinska društva, v katerih so se sprva neformalno združevale majhne skupine planinskih prijateljev.¹² Za dogajanje v vzpetem svetu takratnega slovenskega prostora sta bila pomembna dva centra, v katerih je bila planinska tradicija še posebno živa. Prvi je bil Dunaj, kjer je bilo leta 1862 ustanovljeno *Avstrijsko planinsko društvo* (*Oesterreichischer Alpenverein* – OeAV). Ker vabilo k včlanitvi v društvo lepo odslikava odnos do narave in Alp v tistem času, se zdi prav, da ga omenimo: »Našega časa ne zaznamujejo le izumi, odkritja na področju vseh naravoslovnih znanosti ter njihova uporaba v industriji in trgovini. V današnjem času sta ljubezen do narave in njeno poznavanje postala skupna last vse družbe. Od konca prejšnjega stoletja vsako leto obiše Alpe vse več ljubiteljev narave različnih narodov in družbenih slojev. Ob taki zunanji vzpodbudi so se začeli tudi prebivalci alpskega sveta vse bolj zavedati lepote gora, pod katerimi živijo.«¹³ Prebivalci vzpetega sveta so torej to območje obravnavali le kot prostor, v katerem so lahko opravljali svoj poklic lovca, pastirja ali lesnega delavca.¹⁴ Zanimanje za ta del sveta se je kazalo le, če so bili pašniki dobri za živino in gozdovi donosni, torej koristen vir za les, jagode, zelišča in smolo. Vse nad gozdno in alpsko pašniško mejo je veljalo za območje gamsov ter grdih sten, do katerih so se odpravili le redki zanesenjaki.¹⁵ Celo še leta 1912 lahko beremo, da je v višjih predelih zelo malo označenih poti ali pooblaščenih vodnikov.¹⁶

Kot je v uvodnem govoru na ustanovnem sestanku OeAV 19. novembra 1862 na dunajski Akademiji znanosti in umetnosti poudaril njegov predsednik, botanik dr.

7 *Der österreichische Alpenverein und die Sektion Austria 1862–1912* (Wien: Verlag der Sektion 'Austria', 1912), 3. Anneliese Gidl, *Alpenverein. Die Städter entdecken die Alpen* (Wien: Böhlau Verlag, 2007), 17.

8 Janez Mlinar, »V senci gora. Oblikovanje Zgornjesavske doline kot turistične destinacije,« v: *Triglav 240* (Ljubljana: Založba ZRC, 2018): 180, 181.

9 Belsazar de la Motte Hacquet, tudi *Balthasar* ali *Balthazar Hacquet* (*1739/1740, Le Conquet, Bretanja; †10. 1. 1815, Dunaj), naravoslovec, zdravnik, avtor. – *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi221985/>, pridobljeno 22. 7. 2019.

10 Baltazar Hacquet, *Physikalisch-politische Reise aus den Dinarischen durch die Julischen, Carnischen, Rhätischen in die Norischen Alpen, im Jahre 1781 und 1783 unternommen von Hacquet: mit Kupfern* (Leipzig: verlegt Adam Friedrich Böhme, 1785). Baltazar Hacquet, *Hacquet's mineralogisch-botanische Lustreise, von dem Berg Terglou in Krain, zu dem Berg Glockner in Tyrol, im Jahr 1779 und 81* (Wien: im Verlage der Johann Paul Krausischen Buchhandlung, 1784).

11 Henrik Costa, *Reiseerinnerungen aus Krain* (Laibach: Druck der Eger'schen Gubernial-Buchdruckerei, 1848).

12 Gidl, *Alpenverein*, 67–76. *Alpenverein Österreich*, <https://www.alpenverein.at/portal/der-verein/geschichte/>, pridobljeno, 23. 10. 2021.

13 Gidl, *Alpenverein*, 18.

14 DuOeAV, Section Austria: *Der Österreichische Alpenverein und die Sektion Austria des Deutschen u. Österreichischen Alpenvereins 1862–1912* (Wien: Verlag der Sektion Austria, 1912), 3.

15 Gidl, *Alpenverein*, 17.

16 DuOeAV, Section Austria: *Der Österreichische Alpenverein*, 5.

Eduard Fenzl,¹⁷ je bilo dotlej poznavanje Alp samo po sebi precej nepopolno in omejeno skoraj zgolj na strokovnjake.¹⁸

Prav tako na Dunaju je bil nekaj let pozneje ustanovljen *Avstrijski turistovski klub* (*Oesterreichischer Touristenclub* – OeTC),¹⁹ ki se je na prvem zasedanju zbral 2. avgusta leta 1896.²⁰

Drugo središče planinstva sredi 19. stoletja je bil München, kjer je živelo večje število premožnih meščanov in je vladalo širše zanimanje za Alpe. Mesto je bilo vzpodbudno izhodišče za delo krajinskih slikarjev, alpskih literatov, ljubiteljev narave in alpinistov. Ugodna geografska lega ob bližnjih gorah ter ustrezne pravne in gospodarske razmere so 9. maja 1869 botrovale ustanovitvi *Nemškega planinskega društva* (*Deutscher Alpenverein* – DAV), ki so ga večinoma sestavljali nezadovoljni člani OeAV. Žarišče dejavnosti OeAV je bilo namreč sprva skoraj izključno usmerjeno v znanstveno raziskovanje alpskega sveta, kar je v povezavi z nezainteresiranostjo za gradnjo koč kmalu privedlo do notranjih trenj v društvu. To je bil tudi glavni razlog za ustanovitev DAV, ki je v ospredje svojega delovanja postavljal prav množično gradnjo koč v vzpetem svetu.²¹ Ob ustanovitvi so tudi zato med drugim zapisali, da ne gre za »društvo gorohodcev,« ampak vseh ljubiteljev alpskega sveta ne glede na politične meje, ki želi vzpeti svet približati čim širši množici.²²

Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein

23. avgusta 1873 je v nekdanjem strelišču pri gradu Gayenhofen v Bludenzu prišlo do združitve OeAV in DAV v *Nemško in avstrijsko planinsko društvo* – DuOeAV.²³ Že samo ime kaže, da je šlo za društvo, ki je vključevalo dve enoti dveh različnih političnih prostorov, avstrijskega in nemškega. To skorajda ostro delitev izkazuje tudi statut društva, ki je v avstrijskem delu določal enotnejša določila kot v nemškem. Tam je za formalnopravne zadeve ločeno skrbela vsaka dežela posebej.²⁴

Simbol društva DuOeAV je bila planika,²⁵ ki je zaradi prevelike priljubljenosti leta 1893 bila že prepovedana za trgovanje.²⁶ V cvetlični glavici so bile precej posrečeno vklesane inicialke društva. Prva začetna črka je stala samostojno, vse druge, razen črke

17 Eduard Fenzl (*15. 2. 1908, Krumnußbaum, Spodnja Avstrija; †29. 9. 1879, Dunaj), botanik. Constantin von Wurzbach. – »Fenzl, Eduard,« *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. zv. 4 (Wien: L. C. Zamarski, C. Dittmarsch & Comp, 1858), 179–81.

18 Eduard Fenzl, »Erste (constituirende) Versammlung – Eröffnungsrede,« v: Paul Grohmann et al., *Verhandlungen des oesterreichischen Alpenvereins*. Zv 1 (Wien: Wilhelm Braumüller, 1864), 14.

19 »Neuer Verein,« *Morgen Post* 19, 26. 4. 1869, nepaginirano.

20 »Der Oesterreichische Touristen-Klub in Wien,« *Neues Fremden-Blatt* 5, 5. 8. 1869, nepaginirano.

21 Gidl, *Alpenverein*, 67–76.

22 »Zum Anfang,« *Zeitschrift des Deutschen Alpenvereins*, zv. 1 (1869): 2.

23 Gidl, *Alpenverein*, 67–76. *Alpenverein Österreich*.

24 Johannes Emmer, *Verfassung und Verwaltung des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins* (Berlin: Verlag des DuOeAV, 1892), 41–44.

25 Gidl, *Alpenverein*, 95.

26 »Verbot des Edelweisshandels in der Schweiz,« *Mittheilungen des deutschen und oesterreichischen Alpenvereins*, št. 17 (1839): 214.

u, torej Oe in AV, so bile zapisano prepletено. Planika pa ni bila edina cvetlica, povezana z društvom. Veliko konkurenco je imela v encijanju, ki je zaradi močnih zdravilnih učinkov veljal za »najslavnejše kmečko zdravilo« oziroma za »kraljevsko pijačo«. ²⁷ Encijan sicer v nemško govorečem svetu ni le lastno ime, je tudi gorski vilinec, encijanov kralj. Avstrijski gorski pastirji so namreč vsako leto ob koncu sezone izbrali »kralja« ali »kraljico« pastirjev. Domneva se, da so od tod nekatera avstrijska planinska društva vzela to gorsko rožo in gorsko navado za svoji. Encijanov kralj je imel ob različnih priložnostih, na primer ob odprtju koč, tudi obredne dolžnosti. ²⁸ Ime pa najdemo tudi v naslovu humorističnega lista *Enzian*, ki ga je kmalu po ustanovitvi primorske podružnice DuOeAV (*Section Küstenland*) začel izdajati njen član, pesnik dr. Rudolf Baumbach. ²⁹ O tem, da je encijan res bolj povezan z nemško govorečim prostorom, pričajo podobe na sodobnih kovancih tega prostora. Najdemo ga namreč samostojno upodobljenega na avstrijskem kovancu za en cent (planiko na kovancu za dva centa) ter švicarskem za pet frankov, na katerem je skupaj s planiko. ³⁰

Življenje društva DuOeAV se je dejansko odvijalo v podružnicah. Takšna struktura naj bi zagotavljala vključitev prebivalstva v kar se da širokem geografskem prostoru. Precejšnja avtonomija je podružnicam omogočala lastne vodstvene odbore, ki so po svoje, vendar skladno s temeljnimi smernicami društva, gojili njegovo notranje življenje in odločali o nalogah in oblikah dela na terenu. ³¹

Tik pred prvo svetovno vojno je bil položaj DuOeAV precej utrjen, saj je imel 406 podružnic, skupno število članov pa je preseгло številko 102.000. Mreža podružnic je pokrivala ves nemško govoreči srednjeevropski prostor. 36 odstotkov članov je prihajalo iz severne Nemčije, 35 odstotkov iz južne Nemčije, 29 odstotkov iz avstrijskega prostora, 0,1-odstotni delež pa sta zastopali podružnici v Egiptu in Angliji. ³²

V prvih petih letih se je dejavnost društva precej okrepila in je segala praktično v vse dele vzpetega sveta v monarhiji. Opazna je bila živahna aktivnost njegovih podružnic, ki jih je lokalni živelj pogosto toplo sprejel. Na območju delovanja DuOeAV so ljudje iz vseh družbenih slojev, državni uradniki, zdravniki, učitelji, kmetje, v njegovih prizadevanjih zaznali pristnost, predvsem pa koristnost. Društvene akcije so poleg ustanavljanja podružnic po celotnem alpskem območju vključevale še urejanje oziroma gradnjo gorskih poti, markiranje in postavljanje smerokazov ter postavljanje koč in zavetišč. Z organiziranjem in izvajanjem vodniških tečajev so poleg tega želeli poskrbeti tudi za varnost gorohodcev. Cilj teh raznolikih in številnih društvenih aktivnosti je

27 R. v. Strele, »Enzian«, *Die Presse*, 1. 10. 1885, 1, 2.

28 Trevor Shaw in Alenka Čuk, *Slovenski Kras in jame v preteklosti* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015), 379, 380.

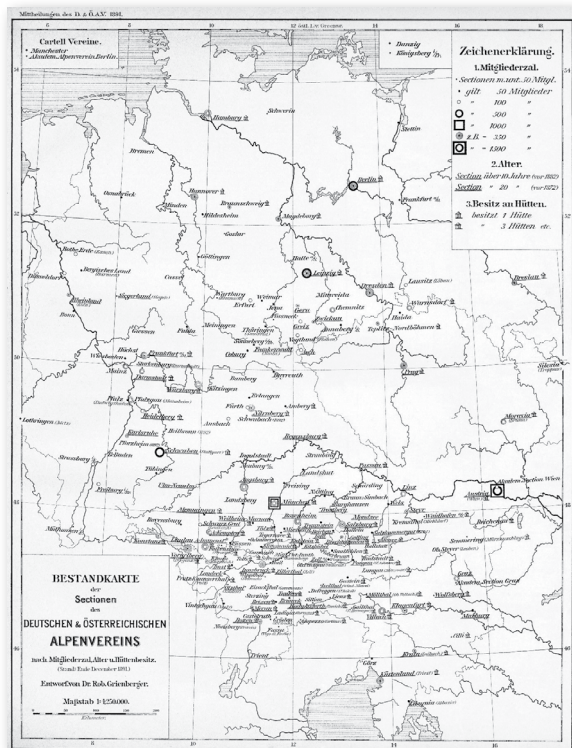
29 O tem gl. Luciano Santin, *Enzian, una storia alpina Europea, -catalogo* (Trieste: Consiglio Regionale Friuli Venezia Giulia, Commune die Trieste, 2019), 7. Rudolf Baumbach (*28. 9. 1840, Kranichfeld, Turingija, †21. 9. 1905, Meiningen), pesnik. – *Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1001730>, pridobljeno, 12. 11. 2022.

30 *Oesterreichische Nationalbank*, <https://www.oenb.at/Bargeld/der-euro/Muenzen/Umlaufmuenzen/Nationale-Seiten.html>, pridobljeno 3. 4. 2023. *Schweizerische Nationalbank*, https://www.snb.ch/de/i/about/cash/id/cash_coins#t2, pridobljeno 3. 4. 2023.

31 Gidl, *Alpenverein*, 87.

32 *Ibidem*, 331.

Slika 1: Podružnice DuOeAV leta 1891

Vir: *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins* (1891): 313.

bil uresničevanje temeljne naloge, to je približati vzpeti svet čim širšemu krogu ljudi. V ospredju delovanja torej še zdaleč niso bili nacionalni ali verski interesi, ki so sicer v dolinah postajali vse izrazitejši. V društvu so politične ali verske izgrede v tem času videli kot zlonamerno obrekovanje redkih posameznikov, ki pa so jih enostavno prezrli.³³ Čeprav so bila osrednja prizadevanja in delovanja usmerjena v vzpeti svet, društvo v vse močnejših nacionalnih ostrenjih ni moglo ostati neobčutljivo. Pregledano gradivo daje občutek, da je društvo nekako do prve svetovne vojne vsaj poskušalo na prvo mesto postavljati alpsko stvar. Po veliki moriji je nacionalna politika v njem postajala izrazitejša, najbolj po *anšlusu*, ko je društvo postalo eno od orodij velikonemške politike.

V začetku leta 1909 je centralni odbor društva v Münchnu za muzejske namene dobil impozantno stavbo z rokokojsko urejeno notranjostjo na *Praterinsel*,³⁴ v kateri se še danes nahaja *Alpines Museum*.³⁵

33 »Der Deutsche und Oesterreichische Alpenverein,« *Ein Blick auf seine Ziele und bisherige Leistungen* (Graz: Verlag von Leuschner und Lubensky, k. k. Univerfitäts – Buchhandlung, 1879), 4.

34 »Das Alpine Museum des DuOeAV,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 4 (1909): 53.

35 *Alpines Museum*, <https://www.muenchen.de/sehenswuerdigkeiten/orte/119227.html>, pridobljeno 11. 4. 2022.

Prva svetovna vojna je v delovanje društva zarezala globoko rano, a njenega delovanja ni ustavila. So pa v tem času odpadla redna letna zasedanja centralne skupščine DuOeAV, prva skupščina društva se je spet zbrala šele leta 1919.³⁶ V zadnjih letih vojne se je društvo želelo notranje spremeniti in prevzeti aktivnejšo vlogo na področju planinstva. Zaradi tega je bilo treba okostenelo, z izrazito konservativnim duhom prežeto organizacijo društva prevetrili in ji dati novega duha. Stare člane so zato zamenjali mlajši, polni novih moči in idej, člani, ki so in ne ki so *bili* alpinisti, zato poslej delo v društvu ni moglo biti zgolj dodatna pristočasna dejavnost. Poleg tega so si prizadevali za večjo aktivnost žensk.³⁷ Vse to je kazalo na nov ustroj društva, ki naj bi s profesionalizacijo vodstva postalo strokovnejše v svojem delovanju. Posledično bi se to odrazilo v kakovostnejših storitvah takratnega turizma, ki je bilo ime za današnje gornišstvo.

Zapisi v osrednjem glasilu kažejo, da je v obdobju med obema vojnama društvo sicer še želelo ostati zvesto ustanovnim načelom, a je širše politično dogajanje vedno močnejše vplivalo na njegov ustroj. Po *anšlusu* so bile vse podružnice DuOeAV priključene k nemškemu rajhu, preimenovanje društva v *Deutscher Alpenverein* (DAV) pa je pomenilo dejanski konec DuOeAV.

V avstrijskem delu se je 14. novembra 1945 na novo osnoval *Oesterreichischer Alpenverein* (OeAV), ki je začel izdajati časopis *Mitteilungen des Oesterreichischen Alpenvereins*.³⁸ V nemškem delu je bilo organiziranje takšnega društva pod istim ali drugačnim imenom prepovedano. Šele po letu 1989/1990 je prišlo do ponovne ustanovitve vrste podružnic izpred leta 1945.³⁹

Podružnice DuOeAV na Slovenskem

Število gorohodcev ob koncu 19. stoletja je bilo v vzpetem svetu takratnega slovenskega območja sicer vedno večje, a kaj je to v resnici pomenilo, lepo odsevajo besede znanega graškega profesorja matematike, sicer tudi prizadevnega člana Slovenskega planinskega društva (SPD), Johannes Frischaufa.⁴⁰ V vodniku iz leta 1874 je zaznamek o takratnih razmerah zelo kratek, vendar slikovit: »V hribih pogosto ure dolgo ni mogoče srečati nobenega človeka, če pa že, potem od njega ne dobiš informacije.«⁴¹

V obravnavanem obdobju si večinsko prebivalstvo današnjega slovenskega območja konec 19. stoletja kljub modernizaciji ni moglo privoščiti ustrezne planinske opreme, kaj šele gorskega vodnika. Glavni takratni protagonisti vzpetega sveta so bili premožnejši posamezniki, ki so imeli tudi precej prostega časa. Zato ni nenavadno, da je bilo med

36 »Der Deutsche und Oesterreichische Alpenverein,« *Ein Blick auf seine Ziele und bisherige Leistungen*, 335.

37 Ibid.

38 *Mitteilungen des Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 1 (1946): naslovnica.

39 Nicholas Mailänder, »Deutscher Alpenverein e. V. (DAV),« *Historisches Lexikon Bayerns*, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/044468/2001-12-07>, pridobljeno 13. 3. 2022.

40 Johannes Frischauf, (*17. 9. 1837, Dunaj; †7. 1. 1924, Gradec), matematik, astronom, alpinist, profesor. – *Österreichisches Biographisches Lexikon*, <https://www.biographien.ac.at>, pridobljeno 23. 7. 2019.

41 Johannes Frischauf, *J. Frischauf's Gebirgsführer. Steiermark, Kärnten, Krain und die angrenzenden Theile von Oesterreich, Salzburg, Tirol* (Graz: Leuschner & Lubensky, 1874), 5.

gorohodci največkrat najti nacionalno neagresivne Neslovence. Malomeščanska družba pri nas je še konec leta 1893 na planinsko in plezalno družčino gledala precej zviška in zasmehovala njihove klobuke, okrašene s šopki cvetja, ko so se vračali z vrhov.⁴²

Ker je namen prispevka kratek oris društva DuOeAV, le omenimo širše družbeno dogajanje, ki so ga v obravnavanem obdobju vse pogosteje zaznamovale nacionalne razprtije. Začetnik nacionalnega gibanja je bilo dobro situirano meščanstvo, ki je po izobrazbi in premoženju prednjačilo tudi pri začetkih športa oziroma turizma.⁴³ Tudi v jugovzhodni alpski prostor so prodirali vse pogostejši nacionalni prepiri,⁴⁴ saj družbena dogajanja takratnih, po gorski turi imenovanih turistov niso mogla pustiti neopredeljenih. Ker nacionalno zaznamovanega vsakdanjika niso mogli pustiti v dolini, je ta vedno pogosteje zaznamoval alpski svet. Ponovimo še, da sta v »planinskih bojih« za Slovence za zmagovito slovensko potezo zagotovo veljala nakup Triglava dovškega župnika Jakoba Aljaža in postavitve stolpa na njem.⁴⁵

Nacionalna nasprotovanja med pripadniki slovenske in nemške narodnosti so se odražala na različne načine in v takratnih časopisih je bila v tistem obdobju natisnjena vrsta člankov, v katerih so tako Nemci kot Slovenci sovražno in kritično nastopali drug do drugega. Na prva nasprotovanja s slovenske strani naletimo v časopisu *Slovenec*, v katerem je bil leta 1887, torej skoraj šest let pred nastankom SPD, objavljen članek z naslovom *Od Triglavskega podnožja*. Nemcem so bile glavna spotika v Julijskih in Savinjskih Alpah slovenske kočje in poti.⁴⁶

Poleg dnevnih časopisov so bile nacionalno obarvane novice iz vzpetega sveta objavljene tudi v planinskem tisku. Generalno zasedanje društva DuOeAV avgusta 1897 v Celovcu je na primer *Planinski vestnik* v skladu s proslovensko usmeritvijo pospremil z jedkim tonom: »Mesto je bilo okrašeno skoraj s samimi frankfurčankami, govore je prešinjal večinoma nemški duh, in potem še trde, da se to društvo ne peča s politikom.«⁴⁷ Privoščljiv ton je čutiti iz zapisa o koncu zasedanja, ko naj za jedi zadolženi gostilničar v Vrbi ob Vrbskem jezeru udeležencev ne bi želel postreči. Udeleženci skupščine so se zato morali znajti sami in nekateri so hrano dobili tudi v slovenskih gostilnah. Frankfurtarica je označevala črno, rdečo in rumeno zastavo, kar je simbol nemštva, torej pravo nasprotje slovensko usmerjenega časopisa, ki je vest natisnil.

42 Peter Mikša in Maja Vehar, »Telovadba, šport in ženske na Slovenskem: čas do 1. svetovne vojne,« *Retrospektive: znanstvena revija za zgodovinospisje in sorodna področja* 1, št. 1 (2018): 16.

43 O tem gl. Dragotin Lončar, *Politično življenje Slovencev: (od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta.)* (V Ljubljani: Slovenska Matica, 1921), 26–91. O nemško-slovenskih odnosih na Štajerskem gl. Janez Cvirm, *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Obzorja, 1997), 53–62.

44 Več o tem gl. Peter Mikša, »Narodnostni boji v planinstvu na Slovenskem do 1. svetovne vojne,« *Zgodovina za vse* 18, št. 2 (2011): 62, 63.

45 Peter Mikša, »Da je Triglav ostal v slovenskih rokah, je največ moja zasluga: Jakob Aljaž in njegovo planinsko delovanje v Triglavskem pogorju,« *Zgodovinski časopis* 69, št. 1-2 (2015): 112–23.

Jakob Aljaž (*6. 6. 1845, Zavrh pod Šmarno goro; †4. 5. 1927, Dovje), duhovnik, organizator planinstva, skladatelj. – *Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si>, pridobljeno 20. 3. 2020.

46 Mikša, »Narodnostni boji,« 62, 63.

47 »Glavno zborovanje Nemškega in avstrijskega planinskega društva,« *Planinski vestnik* 3, 25. 9. 1897, 146.

Na Slovenskem je od začetka šestdesetih let 19. stoletja dalje nov zakon o društvih omogočil svobodnejše ustanavljanje društev⁴⁸ in organizirano planinstvo takratnega slovenskega prostora je poleg podružnic *Alpenvereina* zaznamovalo delovanje OeTC in od leta 1893 delujoče Slovensko planinsko društvo (današnja Planinska zveza Slovenije – PZS),⁴⁹ katerega prvi predsednik je bil Fran Orožen.⁵⁰

Nemško in avstrijsko društvo je v prostoru, kjer so živeli Slovenci, imelo osem podružnic, ki bodo v nadaljevanju navedene kronološko.⁵¹ Beljaška (*Section Villach*), ustanovljena že leta 1870, je bila najstarejša in hkrati najmlajša ustanovna podružnica nemškega DAV.⁵² Že kmalu po osnovanju društva DuOeAV je bila v Trstu ustanovljena Primorska podružnica (*Section Küstenland*). Po njenem zgledu je bila leta 1874 v Ljubljani osnovana Kranjska podružnica (*Section Krain*). Obe številčno največji podružnici sta prvo svetovno vojno sicer preživeli, a sta bili ukinjeni takoj po njej, Kranjska leta 1919, Primorska podružnica leto pozneje.⁵³ Leta 1876 je bila ustanovljena Mariborska podružnica (*Section Marburg an der Drau*), ki je bila prvič razpuščena leta 1919. Vkorakanje nemške vojske v mesto leta 1941 je podružnico obudilo za štiri leta, dokler leta 1945 ni bila dokončno razpuščena.⁵⁴ Podobno usodo je doživela leta 1884 ustanovljena Celjska podružnica (*Section Cilli*). Prvič je bila razpuščena leta 1919, spet oživiljena z vdorom nemških oblasti leta 1941 in po štirih letih dokončno razpuščena leta 1945.⁵⁵ V obdobju od leta 1888 do leta 1901 je delovala Goriška podružnica (*Section Görz*).⁵⁶ Najkrajše delujoči podružnici sta bili Kočevska (*Section Gotschee*)⁵⁷ v obdobju 1894–1898 in Slovenjegraška (*Section Windischgraz*) v obdobju 1906–1909.⁵⁸ Ob imenovanju podružnic velja še zapisati, da je verjetno tudi nekaj štajerskih gorohodcev bilo vključenih v Graško podružnico (*Section Graz*), ki je bila ustanovljena že leta 1870.⁵⁹

48 Peter Vodopivec, »Kulturno-duhovne razmere na Slovenskem v 19. stoletju,« *Bogoslovni vestnik* 67, št. 1 (2007): 9–17.

49 Peter Mikša in Kornelija Ajlec, *Slovensko planinstvo* (Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2011), 35–37.

50 Fran Orožen (*17. 12. 1853, Laško; †26. 11. 1912, Ljubljana), geograf. – *Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si>, pridobljeno 21. 12. 2020.

51 Daleč največ gradiva je ohranjenega za Primorsko podružnico, za katero so na spletu prosto dostopni med drugim tudi vsi zapisniki sej njenega glavnega odbora. Nekaj gradiva je ohranjenega za Kranjsko podružnico, malo tudi za Celjsko in Mariborsko. Za Goriško, Kočevsko in Slovenjegraško podružnico gradiva praktično ni. – *Deutscher Alpenverein*, <https://bibliothek.alpenverein.de/webOPAC/>, pridobljeno 1. 1. 2022.

52 Klaus Dalmatiner in Helmut Lang, »Der Villacher Alpenverein und seine Geschichte 1870–2020,« *Sonderbeilage zum Magazin 01/2020 anlässlich 150-Jahr Bestandsjubiläum*, 2.

53 *Deutscher Alpenverein*, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-kuestenland/>, pridobljeno 16. 1. 2022.

54 *Deutscher Alpenverein*, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-marburg-a-d-drau/>, pridobljeno 16. 1. 2022.

55 *Deutscher Alpenverein*, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-cilli/>, pridobljeno 16. 1. 2022.

56 *Deutscher Alpenverein*, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-goerz/>, pridobljeno 16. 1. 2022.

57 *Deutscher Alpenverein*, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-gotschee/>, pridobljeno 16. 1. 2022.

58 *Deutscher Alpenverein*, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-windischgraz/>, pridobljeno 14. 3. 2023.

59 *Graz Museum*, <https://www.grazmuseum.at/ausstellung/stadt-sucht-berg/>, pridobljeno 11. 4. 2022.

Organizacija društva

Vodenje regionalno tako razvejanega društva je potekalo precej gladko, kljub maloštevilnim članom vodstvenega odbora. 13. člen društvenega statuta je določal desetčlanski odbor, v katerem so bili prvi in drugi predsednik, prvi in drugi zapisnikar, blagajnik in urednik društvenih publikacij ter štirje člani.⁶⁰ Predsednik celotnega društva je postal predsednik tiste podružnice, ki je za tri leta prevzela vodenje. Tako se je na primer do leta 1913 zvrstilo trinajst predsednikov.⁶¹ Zbor celotnega društva je bil enkrat letno, v drugi polovici avgusta ali prvi polovici septembra.⁶² Zasedanja so izmenično potekala v avstrijskem in nemškem delu. V obdobju 1874–1913 se je zvrstilo dvajset zasedanj v Nemčiji in dvajset v Avstriji.⁶³

Statut društva je v avstrijskem delu precej podrobno določal odnos do podružnic, njihove naloge in obveznosti. Čeprav ni predvideval minimalnega števila članov, ki je bilo potrebno za ustanovitev podružnice, je bilo priporočljivo, da je namero za včlanitev v društvo izrazilo vsaj petnajst do dvajset gorohodcev. Na ustanovnem sestanku podružnice sprejeti statut sta morala nato potrditi tako centralni odbor društva kot deželna vlada. Če slednja v roku štirih tednov ni podala negativnega mnenja, je podružnica smela pričeti delovati, do takrat pa je morala mirovati.⁶⁴ Zanimiv se zdi tudi podatek v zvezi z zasedanji podružnic. Vsaka podružnica v avstrijskem delu je lokalnim političnim oblastem morala sejo naznaniti 24 ur pred pričetkom, z natančnimi podatki o kraju, času in njeni naravi, torej ali gre za odprto ali zaprto zasedanje.⁶⁵

Korespondenca podružnic s centralnim odborom je potekala po točno določenih zakonitostih. Tako med drugim podružnice niso smele naslavljati pisem na posamezne člane centralnega odbora, ampak vedno le na cel odbor, in vsakič samo z eno problematiko. Podružnice so bile centrali dolžne pošiljati letna in finančna poročila, sezname članov podružnic, sezname vodnikov itd.⁶⁶ Sploh v zvezi s članstvom se je od podružnic zahtevala natančnost. Obstajali so namreč formularji, ki jih je bila podružnica dolžna izpolniti ob vstopu člana v društvo (bele barve), ob spremembi bivališča člana (zelene barve) in ob izstopu člana iz društva (rdeče barve).⁶⁷ Člani so iz centrale vsako leto prejeli novo izkaznico, v javnosti pa so bili dolžni nositi znak društva.⁶⁸ Podružnice so v centralno knjižnico v Münchnu pošiljale gradivo, zlasti starejše vpisne knjige koč.⁶⁹ V pristojnosti podružnice je bilo tudi razdeljevanje ključev koč po terenu, potem ko so jih prejeli od centralnega odbora.⁷⁰

60 Emmer, *Verfassung und Verwaltung*, 6.

61 Gidl, *Alpenverein*, 98.

62 Emmer, *Verfassung und Verwaltung*, 7.

63 Gidl, *Alpenverein*, 89, 90.

64 Emmer, *Verfassung und Verwaltung*, 41–43.

65 *Ibid.*, 48.

66 *Ibid.*, 31, 32.

67 *Ibid.*, 33.

68 *Ibid.*, 27.

69 A AVI, Archiv Alpenverein Innsbruck, Section 'Krain,' des DuOeAV, »Jahresbericht 1903.«

70 *Ibid.*, 35.

Delovanje društva DuOeAV ni bilo usmerjeno zgolj v vzpeti svet. Organizacija in izvedba javnih strokovnih in znanstvenih predavanj znanih oseb je bogatila tako notranje življenje društva kot širše družbeno dogajanje. Kranjska podružnica je denimo v obdobju 1881–1900 organizirala kar 127 dogodkov, predvsem strokovno-znanstvenih predavanj, pa tudi plesov in drugih družabnih večerov.⁷¹

Društvo DuOeAV je bilo torej v avstrijskem delu organizirano izrazito centralistično, kar je glede na število podružnic in širok prostor delovanja bilo nujno, za brezhibno delovanje pa verjetno tudi pogoj.

Financiranje podružnic

Uradna valuta društva je bila marka, tako da je bilo potrebno dnevno preračunavanje v avstrijske guldne.⁷² K temu, da je na tem področju bila nujna še večja pazljivost, je prispevala denarna reforma na prelomu stoletja. Z njo so namreč po letu 1900 forinte oziroma goldinarje (fl) in krajcarje (kr) zamenjale krone (k) in helerji (h) oziroma na Slovenskem vinarji (vin).⁷³ En goldinar je bil vreden dve kroni.⁷⁴

DuOeAV je 90 odstotkov vseh prihodkov dobil s članarinami, preostali denar je pritekal od prodaje različnih zemljevidov, publikacij itd. Največ denarja (tudi do 70 odstotkov) je društvo namenilo društvenim publikacijam *Zeitschrift des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins* in uradnemu glasilu društva *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*.⁷⁵

Zanimivo je, da izdatki za gradnjo koč tudi v najintenzivnejšem obdobju na začetku 20. stoletja niso predstavljali več kot 32 odstotkov. Večina denarja je namreč prišla iz podružničnih lastnih sredstev. Omenimo še, da je okoli 10 odstotkov društvo namenilo urejanju vodništva, za administracijo pa je delež z začetnih 13 odstotkov padel na 7 odstotkov.⁷⁶

V obdobju 1874–1909 je bilo podružnicam za Kranjsko in Primorsko skupno namenjenih 3,65 odstotka vseh dotacij. Največji delež je v tem obdobju denimo dobila Tirolska (48,50 odstotka), najmanj pa Spodnja Avstrija (1,65 odstotka). Za primerjavo navedimo še sosednji deželi Koroško s 7,73-odstotnim in Štajersko z 2,21-odstotnim deležem.⁷⁷

Glasilo *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins* je letno objavljalo prihodke in izdatke društva. Od 26 podružnic je na primer leta 1892 Kranjska za gradnjo poti in koč dobila 2160 mark, kar je bila četrta najvišja podpora v tistem letu. Celovška je v istem letu na primer dobila 400, Innsbruška pa 900 mark.⁷⁸ Iz centralne

71 »Die Vereinsabende der Section Krain 1881 bis 1900,« *Festschrift zur Feier des zwanzigjährigen Bestehens seit der Neugründung im Jahre 1881*, 42–46.

72 Gidl, *Alpenverein*, 100.

73 Andrej Pančur, »Slovenska imena za habsburški denar v 19. stoletju,« *Zgodovina za vse* 12, št. 2 (2005): 68, 69.

74 Andrej Pančur, *V pričakovanju stabilnega denarnega sistema* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2003), 265.

75 O tem gl. Marija Mojca Peternel, »Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins (1875–1938),« *Prispevki za novejšo zgodovino* 62, št. 3 (2022): 44–63.

76 Gidl, *Alpenverein*, 101–103.

77 Ibid., 114.

78 »Jahres-Rechnung pro Jahr 1892,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 2 (1893): 24.

blagajne ji je bilo naslednje leto nakazano celo skoraj še enkrat toliko denarja.⁷⁹ To je verjetno odraz navdušenja centrale nad tem delom alpskega prostora, ki ga je z ustrežno infrastrukturo želela napraviti čim dostopnejšega. Da bi si lažje predstavljali finančna razmerja, pogledjmo, koliko so znašali stroški gradnje nekaterih koč. Za gradnjo Triglavске koč je bilo porabljenih 600 fl, za kočo na Mangartskem sedlu, ki jo je zgradila Beljaška podružnica, pa 1260 fl.⁸⁰ Če vemo, da je kranjska podružnica v prvem letu delovanja imela na računu skoraj 200 fl sredstev,⁸¹ so torej za gradnjo Triglavске koč potrebovali trikrat toliko.

Podružnice so dobile denar tudi iz drugih virov. Kranjsko so denimo finančno podpirale še deželna vlada, okrajno radovljiško glavarstvo, državna železniška uprava državne železnice,⁸² Kranjska deželna banka (*Krainische Sparkasse*)⁸³ in Kranjska industrijska družba (*Krainische Industriegesellschaft*).⁸⁴ Pomagale so ji tudi druge, izrazito nemško usmerjene organizacije, denimo *Südmark* in *Schulverein*.⁸⁵ Finančna podpora je prihajala še od lokalnih nemških podjetnikov, na primer od Henrika Mallnerja⁸⁶ z Javornika (Jesenice) ali vodstva mojstranske cementarne.⁸⁷ Financirali pa so jo tudi posamezniki. Ljubljanski bankir Joseph Luckmann ji je leta 1906 v spomin na pokojnega očeta podaril 100 kron.⁸⁸ Samo na primeru financiranja kranjske podružnice DuOeAV lahko vidimo, da je delovanje društva na Slovenskem v veliki meri pogojeval nemški interes, tako javnopolitični kot zasebni.

Ob denarni pomoči ne gre spregledati, da so si podružnice pomagale tudi med seboj, torej znotraj društva DuOeAV. Podružnica Krummholz z Dunaja je tako leta 1890 Kranjski podarila vpisno knjigo za Triglav.⁸⁹

79 Emmer, »Beiträge zur Geschichte,« 384.

80 »Der Deutsche und Oesterreichische Alpenverein,« *Ein Blick auf seine Ziele und bisherige Leistungen* (Graz: Verlag von Leuschner und Lubensky, k. k. Universitäts – Buchhandlung, 1879), 16.

81 »Die Entwicklung der Sektion Krain,« *Festschrift zur Feier des zwanzigjährigen Bestehens seit der Neugründung im Jahre 1881*, 8.

82 A AVI, Archiv Alpenverein Innsbruck, Section'Krain,'des DuOeAV, »Jahresbericht 1906.«

83 Več o njej gl. Ivan Hribar, *Kranjska hranilnica* (V Ljubljani: Narodna tiskarna, 1909). Stane Granda, »Kranjska hranilnica,« v: *Slovenska kronika XIX. stoletja*, zv. 1: 1800–1860 (Ljubljana: Nova revija, 2001), 146.

84 Več o njej gl. Andrej Pančur, »Kranjska industrijska družba,« v: *Slovenski veliki leksikon*, zv. 2 (2003–2005) (Ljubljana: Mladinska knjiga Založba, 2003–2005), 356.

85 Mikša in Ajlec, *Slovensko planinstvo*, 27. Več o društvu *Deutscher Schulverein* gl. Werner Drobesh, »Deutscher Schulverein, njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo,« *Zgodovinski časopis* 46, št. 2 (1992): 188 (op. 6). Več o nemškem *Südmark* gl. Andrej Vovko, »Delovanje društva *Südmark* na slovenskem Štajerskem do leta 1914,« v: *Zbornik Janka Pleterškega*, ur. Otto Luthar in Jurij Perovšek (Ljubljana: ZRC SAZU, 2003), 230.

86 Henrik Mallner (1844–1908) je bil na Javorniku upravitelj fužine, med letoma 1881 in 1891 pa gozdni inšpektor in vodja gozdnega urada *Kranjske industrijske družbe*. Z družino je živel v drugem nadstropju javorniške graščine. Po prodaji tržiških gozdov leta 1891 je postal upravitelj Bornovega posestva in oskrbnik gradu Sveta Katarina v Jelendolu. – GMJ, arhiv KID, t. e. 63, a. e. 511. Irena Lačen Benedičič et al., *Gozdovi Kranjske industrijske družbe* (Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2014), 19. Alojz Rizzoli, »Iz mojih spominov,« *Tovarniški vestnik* 3, 15. 8. 1937, 4. Za posredovane podatke se iskreno zahvaljujem dr. Marku Mugerliju.

87 »Lengenfeld-Mojstrana,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 19 (1895): 241. Amanni so bili lastniki cementarne v Mojstrani. – GMJ, arhiv KID, t. e. 60, a. e. 501.

88 A AVI, Archiv Alpenverein Innsbruck, Section'Krain,'des DuOeAV, »Jahresbericht 1906« (14. 1. 1907). Joseph Luckmann (*7. 2. 1840, Ljubljana; †20. 3. 1906, Ljubljana), bankir, član Kranjske hranilnice, podpredsednik trgovske in industrijske zbornice. – *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi335786/>, pridobljeno 25. 2. 2022.

89 »Krain,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 4 (1901): 50, 51.

Dejavnosti društva

Konkretne akcije DuOeAV bi na kratko lahko strnili v naslednja področja: gradnja koč, urejanje oziroma izgradnja poti ter njihovo markiranje, skrb za vodništvo in meteorologijo, pozabiti pa ne gre tudi organizacije društvenih večerov.

Statut društva se je v zvezi z gradnjo koč osredotočal predvsem na lokacije oziroma status koč. Pri gradnji se je bilo namreč na prvem mestu treba ozirati na udobje koč. Glede na lokacijo, kraj gradnje pa je statut ločeval koč, ki so stale v bližini vrha, in t. i. »prehodne« koč. Prve so bile namenjene številčnejšim obiskovalcem na koncu ture in te so morale biti lahko dostopne, po možnosti oskrbovane, z odličnim razgledom in v bližini pomembnih prometnih poti, a vendarle ne več kot pol ure oddaljene od vrha gore. Druga vrsta koč naj bi gorohodcem predstavljala samo vmesni postanek do končnega cilja. Od zadnje postaje v dolini naj ne bi bile oddaljene več kot štiri do pet ur, po pravilu največ dve oziroma dve uri in pol. Najbližji vrh naj bi bil od koč dosegljiv v treh urah, pot do naslednje koč pa ni smela trajati več kot šest do sedem ur hoda.⁹⁰

Če je bilo v obdobju 1874–1885 na leto zgrajenih v povprečju pet do šest koč, se je tempo od poznih osemdesetih let stopnjevalo in je vrhunec dosegel tik pred prvo svetovno vojno, ki je gradnjo koč zaustavila. Samo leta 1912 je bilo odprtih 22 koč, skupno pa je društvo DuOeAV v Vzhodnih Alpah leta 1914 imelo že 345 koč.⁹¹

S kočami so povezani obiskovalci, za katere so v društvu obstajala pravila,⁹² pa tudi hrana, ki je bila prav tako posebej organizirana. S tem se je precej intenzivno ukvarjal redni profesor na kmetijskem oddelku Tehnične univerze v Münchnu dr. Emil Pott.⁹³ Njegova načela so bila na terenu, torej tudi v kočah takratnega slovenskega vzpetega sveta, precej dosledno upoštevana. Razlog gre verjetno iskati tudi v statutu društva, kjer je v obsežnem poglavju *Proviand-Depot* podroben opis »Pottovih« zabojev hrane.⁹⁴ Hrano so v kočah razporedili v pet zabojev. V prvem je bila hrana za zajtrk, v njem so bili med drugim tudi čaj, kava, kakav, čokolada, pa tudi konzerva sardin, rum, konjak in cimet. V drugem je bila hrana za opoldanske in večerne obroke, na primer različne vrste juh, konzerve z mesom, klobasami, golažem in graham ter sol in poper. Tretji zaboj je bil namenjen vinu (belem, rdečem in penečem) ter žganim pijačam, v četrtem je bilo pivo in v petem voda.⁹⁵ Pott, ki se je pri svojem znanstvenem delu ukvarjal tudi z gojenjem hmelja in pivovarskega ječmena,⁹⁶ je zagotovo dobro poznal lastnosti piva, predvsem pa problem njegovega skladiščenja v kočah. Potreba po tej osvežilni pijači je v kočah postajala vedno večja, a so

90 Emmer, *Verfassung und Verwaltung*, 71–73.

91 Gidl, *Alpenverein*, 109–15.

92 Archiv Alpenverein Innsbruck, OeAV SE 252.401, hišni red in pristojbine za obiskovalce Triglavske koč (julij 1887). OeAV SE 252.402, hišni red in pristojbine za obiskovalce koč na Golici (avgust 1892, OeAV SE 252.404, hišni red Vossove koč, marec 1900).

93 Emil Pott (*27. 8. 1851, Oldenburg; †22. 5. 1913, Wendelstein); živinorejec. – *Deutsche Biographie*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfzP5087.html>, pridobljeno 20. 12. 2021.

94 Emmer, *Verfassung und Verwaltung*, 85–88.

95 Emil Pott, »Unsere Schützhütten«, *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 21 (1892): 241–45.

96 Emil Pott, *Die Biertreber als Futtermittel und deren Conservirung. Für Bierbrauer und Landwirthe*. (München: Verlag Theodor Ackermann, 1882). Emil Pott, *Die Braugerste*. (München: Verlag Theodor Ackermann, 1883).

težke steklenice podražile transport do njih in posledično tudi prodajo pijače. Zato so za dostavo te vse bolj priljubljene pijače do koč poskušali najti druge rešitve. Transport piva v manjših sodih je bil sicer cenejši, vendar je zahteval takojšnjo porabo, saj hranjenje piva v njih ni bilo mogoče. Za izboljšanje skladiščenja je bilo napravljeno mnogo poizkusov. Pott se je navduševal nad patentom Jakoba Debelaka iz Kranjske, čigar prototip je nastal pri Albinu Carlu Achtschinu iz Ljubljane. Točilni aparat je bil lahek za uporabo in čiščenje, hkrati pa tudi ni zahteval dodatnih konzervansov, ki bi ohranili svežino piva.⁹⁷ Napravo so izdelali v delavnici omenjenega ključavničarja, ki je bil med drugim tudi namestnik predsednika Kranjske gasilske deželne zveze⁹⁸ in leta 1890 predsednik Kolesarskega kluba.⁹⁹ Ključavničarski mojster je bil resnično aktiven, saj je bil poleg vsega še avtor priročnika vadbenih predpisov za gasilce¹⁰⁰ in vodnika kolesarskih poti.¹⁰¹

Navodila društva DuOeAV so bila v zvezi s postavljanjem tabel in markiranjem poti prav tako precej natančna. Za postavitev smerokazov naj bi bili zadolženi dve osebi. Prva, po možnosti domačin, naj bi dvajset korakov pred drugo, ki ni poznala območja, označevala pot. Druga oseba je bila torej kontrola za morebitne zavajajoče oznake.¹⁰² Za markiranje poti v visokogorju je društvo predvidelo dve barvi, belo in (svetlo) rdečo, pri čemer se je morala prednostno uporabljati rdeča, ker je bila bolj vidna na skalah in deblih dreves, do izraza pa je prišla tudi na snežni podlagi. Bela je bila slabše kakovosti, hitreje se je sprala in na skalah ni bila vidna. Zato je bilo belo črto smiselno napraviti le na rdeči podlagi, denimo na rdečem apnencu.¹⁰³

Zaključek

Nemško in avstrijsko planinsko društvo je bilo do sedaj v slovenskem zgodovino-pisju redko predmet znanstvenih razprav. Morda je bilo gledanje nanj obarvano preveč nemško nacionalno, kar zagotovo ni bil osnovni namen njegovega nastanka. Njegova ustanovitev leta 1873 je posledica vse večjega zanimanja za vzpeti svet in splošnega trenda ustanavljanja društev v monarhiji od šestdesetih let 19. stoletja dalje. Društvo DuOeAV je z ustanavljanjem podružnic vstopalo v precej široko geografsko območje, ki je močno preseгло meje današnjega evropskega prostora. Alpska stvar, torej ljubezen do vzpetega sveta, je bila precej časa njegov temeljni in edini cilj, zato se dolgo ni oziralo na politične tokove in vse očitnejša nacionalna neskladja. Družbeni procesi in sprememba

97 Emil Pott, »Bierausschank in den Schatzhäusern und in den Alpenwirthshäusern,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 12 (1896): 146, 147.

98 Reginald Czermack, *Oesterreichs Feuerwehr- und Rettungswesen am Anfang des 20. Jahrhunderts* (Teplitz-Schönau: Verlag des ständigen österreichischen Feuerwehr- Ausschusses, Druck von C. Weigend 1903), 72.

99 Club Ausschuss, *Gedenkblatt des Laibacher Bicycle Club, aus Anlass des Feiers seines fünfjährigen Jubiliums. Herausgegeben von Club Ausschusse*. (Laibach: Buchdruckerei R. Millit, 1890), nepaginirano.

100 Albin Carl Achtschin, *Dienstes-Ordnung und Uebungs-Vorschriften für die krainischen Verbands-Feuerwehren* (Ljubljana: Kranjska deželna zveza gasilnih društev, 1894).

101 Albin Carl Achtschin (avtor), Gustav Kastner (kartograf), *Wegweiser durch Krain u. Küstenland für Radfahrer: mit 82 Bildern und einer Strassenkarte* (Laibach: Laibacher Bicycle-Club, 1895).

102 Emmer, *Verfassung und Verwaltung*, 64.

103 *Ibid.*, 64, 65.

politične stvarnosti pa so društvo hočeš nočeš sčasoma prisilili tudi v takšne opredelitve. Nekako do prve svetovne vojne je bilo društvo DuOeAV izrazito zvesto ustanovnim načelom, po veliki moriji pa so se v akcije za alpsko stvar vse bolj vpletale nacionalne ideje, ki so na koncu prevladale, in društvo je postalo orodje velikonemške politike. Priključitev Avstrije k Nemčiji je poleg izrazito enoznačnega, velikonemškega ustroja v društvu praktično pomenila tudi začetek njegovega konca. Čeprav je društvo DuOeAV živelo do začetka druge svetovne vojne, je delovanje vseh podružnic na Slovenskem ustavil že začetek prve svetovne vojne, uraden konec večine pa je bil nato leta 1919. Za celjsko in mariborsko podružnico je dokončen zaton pomenil šele konec druge svetovne vojne, saj ju je nemška oblast leta 1941 za kratko obdobje ponovno obudila.

Glede na geografsko razširjenost društva DuOeAV in z njim tudi uradnega glasila je objavljane dopisov iz takratnega slovenskega prostora in o njem bila informacija in hkrati lepa reklama za jugovzhodni del alpskega prostora. Branje prispevkov in vesti v njem potrjuje vtis, da je društvo v obdobju do prve svetovne vojne ne samo v programu, ampak tudi v resnici želelo delovati v duhu načel, zaradi katerih je nastalo.

Delovanje osmih podružnic društva DuOeAV v prostoru, kjer so v obravnavanem obdobju bivali Slovenci, je zaznamovalo ne le njegov vzpeti svet, ampak je sooblikovalo tudi družbeno življenje druge polovice 19. stoletja in začetka 20. stoletja. Sledi njihovih akcij so v vzpetem svetu danes vidne v številnih gorskih poteh, kočah, smerokazih, vodniški tradiciji in ne nazadnje zavedanju, da je planinstvo danes del slovenske narodne identitete in tako rekoč slovenski nacionalni šport.

Viri in literatura

Arhivski viri

- A AVI – Archiv Alpenverein Innsbruck:
 - Section 'Krain,' des DuOeAV.
- GMJ – Gornjesavski muzej Jesenice:
 - arhiv KID.

Časopisni viri

- *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 4 (1909): 53. »Das Alpine Museum des DuOeAV.«
- *Mitteilungen des Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 1 (1946): naslovnica.
- *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 2 (1893): 24. »Jahres-Rechnung pro Jahr 1892.«
- *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 4 (1901): 50, 51. »Krain.«
- *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 19 (1895): 241. »Lengenfeld-Mojstrana.«
- *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 17 (1839): 214. »Verbot des Edelweisshandels in der Schweiz.«

- *Morgen Post* 19, 26. 4. 1869, nepaginirano. »Neuer Verein.«
- *Neues Fremden-Blatt* 5, 5. 8. 1869, nepaginirano. »Der österreichische Touristen-Klub in Wien ... «
- *Planinski vestnik* 3, 25. 9. 1897, 146. »Glavno zborovanje Nemškega in avstrijskega planinskega društva.«
- Strele, R. v. »Enzian.« *Die Presse*, 1. 10. 1885, št. 270, 1–2.
- *Zeitschrift des Deutschen Alpenvereins*, zv. 1, 1869, 1-6. »Zum Anfang.«

Literatura

- Achtschin, Albin Carl (avtor) in Gustav Kastner (kartograf). *Wegweiser durch Krain u. Küstenland für Radfahrer: mit 82 Bildern und einer Strassenkarte*. Laibach: Laibacher Bicycle-Club, 1895.
- Achtschin, Albin Carl. *Dienstes-Ordnung und Uebungs-Vorschriften für die krainischen Verbands-Feuerwehren*. Ljubljana: Kranjska deželna zveza gasilnih društev, 1894.
- Ball, John. *The Alpine Guide, Central Alps*. London: Longmans, Green & Co, 1866.
- Benedičič Lačen, Irena, Marko Mugerli, Zdenka Torkar Tahir in Vladimir Vilman. *Gozdovi Kranjske industrijske družbe*. Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2014.
- Club Ausschuss. *Gedenkblatt des Laibacher Bicycle Club, aus Anlass des Feiers seines fünfjährigen Jubiläums. Herausgegeben von Club Ausschuss*. Laibach: Buchdruckerei R. Millit, 1890.
- Costa, Henrik. *Reiseerinnerungen aus Krain*. Laibach: Druck der Eger'schen Gubernial-Buchdruckerei, 1848.
- Czermack, Reginald. *Oesterreichs Feuerwehr- und Rettungswesen am Anfang des 20. Jahrhunderts*. Teplitz-Schönau: Verlag des ständigen österreichischen Feuerwehr- Ausschusses, Druck von C. Weigend 1903.
- Dalmatiner, Klaus in Helmut Lang. »Der Villacher Alpenverein und seine Geschichte 1870–2020.« *Sonderbeilage zum Magazin 01/2020 anlässlich 150-Jahr Bestandsjubiläum*.
- Der Deutsche und Oesterreichische Alpenverein. *Ein Blick auf seine Ziele und bisherige Leistungen*. Graz: Verlag von Leuschner und Lubensky, k. k. Univerfitäts – Buchhandlung, 1879.
- Drobosch, Werner. »Deutscher Schulverein. njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo.« *Zgodovinski časopis* 46, št. 2 (1992): 187–96.
- DuOeAV, Section Austria. *Der Österreichische Alpenverein und die Sektion Austria des Deutschen u. Österreichischen Alpenvereins 1862–1912*. Wien: Verlag der Sektion Austria, 1912.
- Emmer, Johannes. »Beiträge zur Geschichte des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins, Ausgaben der Sektion bis Ende 1893.« *Zeitschrift des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins* (1894): 382–87.
- Emmer, Johannes. *Verfassung und Verwaltung des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*. Berlin: Verlag des DuOeAV, 1892.
- Fenzl, Eduard. »Erste (constituierende) Versammlung – Eröffnungsrede.« V: Paul Grohmann et.al, *Verhandlungen des oesterreichischen Alpenvereins, zv. 1*, 14–20. Wien: Wilhelm Braumüller, 1864.
- *Festschrift zur Feier des zwanzigjährigen Bestehens seit der Neugründung im Jahre 1881*. Laibach: Selbstverl. der Section Krain des deutschen und österreichischen Alpenvereines. Laibach: Ig. V. Kleinmayr & Bamberg, 1901.
- Frischauf, Johannes. *J. Frischauf's Gebirgsführer. Steiermark, Kärnten, Krain und die angrenzenden Theile von Oesterreich, Salzburg, Tirol*. Graz: Leuschner & Lubensky, 1874.
- Gidl, Anneliese. *Alpenverein. Die Städter entdecken die Alpen*. Köln Weimar: Böhlau Verlag Wien, 2007.
- Granda, Stane. »Kranjska hranilnica.« V: *Slovenska kronika XIX. stoletja*, zv. 1: 1800–1860, 146. Ljubljana: Nova revija, 2001.
- Hacquet, Baltazar. *Hacquet's mineralogisch-botanische Lustreise, von dem Berg Terglou in Krain, zu dem Berg Glockner in Tyrol, im Jahr 1779 und 81*. Wien: im Verlage der Johann Paul Krausischen Buchhandlung, 1784.

- Hacquet, Baltazar. *Physikalisch-politische Reise aus den Dinarischen durch die Julischen, Carnischen, Rhätischen in die Norischen Alpen, im Jahre 1781 und 1783 unternommen von Hacquet: mit Kupfern.* Leipzig: verlegts Adam Friedrich Böhme, 1785.
- Hribar, Ivan. *Kranjska hranilnica.* V Ljubljani: Narodna Tiskarna, 1909.
- Lončar, Dragotin. *Politično življenje Slovencev: (od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta.).* V Ljubljani: Slovenska Matica, 1921.
- Mikša, Peter. »Narodnostni boji v planinstvu na Slovenskem do 1. svetovne vojne.« *Zgodovina za vse* 18, št. 2 (2011): 59–69.
- Mikša, Peter. »Da je Triglav ostal v slovenskih rokah, je največ moja zasluga: Jakob Aljaž in njegovo planinsko delovanje v Triglavskem pogorju.« *Zgodovinski časopis* 69, št. 1–2, (2015): 112–23.
- Mikša, Peter in Kornelija Ajlec. *Slovensko planinstvo.* Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2011.
- Mikša, Peter in Maja Vehar. »Telovadba, šport in ženske na Slovenskem: čas do 1. svetovne vojne.« *Retrospektive: znanstvena revija za zgodovinske in sorodna področja* 1, št. 1 (2018): 10–38.
- Mlinar, Janez. »V senci gora. Oblikovanje Zgornjesavske doline kot turistične destinacije.« *V: Triglav 240*, 179–85. Ljubljana: Založba ZRC, 2018.
- Oesterreichische Nationalbank, *Oesterreichische Geldgeschichte. Vom Mittelalter bis Euro.* Wien: Geldmuseum der Oesterreichischen Nationalbank, 2000.
- Pančur, Andrej. »Kranjska industrijska družba.« *V: Slovenski veliki leksikon, zv. 2 (2003–2005)*, 356. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba.
- Pančur, Andrej. »Slovenska imena za habsburški denar v 19. stoletju.« *Zgodovina za vse* 12, št. 2 (2005): 58–72.
- Pančur, Andrej. *V pričakovanju stabilnega denarnega sistema.* Celje: Zgodovinsko društvo, 2003.
- Peternel, Marija Mojca. »Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins (1875–1938).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 62, št. 3 (2022): 44–63.
- Pott, Emil. »Bierausschank in den Schatzhäusern und in den Alpenwirthshäusern.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 12 (1896): 146, 47.
- Pott, Emil. *Die Biertreber als Futtermittel und deren Conservirung. Für Bierbrauer und Landwirthe.* München: Verlag Theodor Ackermann, 1882.
- Pott, Emil. »Unsere Schützhütten.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 21 (1892): 241–45.
- Pott, Emil. *Die Brauergeste.* München: Verlag Theodor Ackermann, 1883.
- Rizzoli, Alojz. »Iz mojih spominov.« *Tovarniški vestnik* 3, 15. 8. 1937, 5, 6.
- Santin, Luciano, *Enzian, una storia alpina Europea, -catalogo.* Trieste: Consiglio Regionale Friuli Venezia Giulia, Comune die Trieste, 2019.
- Tiefenhalter, Helmut. »Wandern und Wanderwege in der Anfangszeit des Voralerberger Fremdenverkehrs.« *Sonderdruck aus Montfort, Vierteljahrsschrift für Geschichte und Gegenwart Vorarlbergs* 55 (2003): 44–48.
- Vodopivec, Peter. »Kulturno-duhovne razmere na Slovenskem v 19. stoletju.« *Bogoslovni vestnik* 67, št. 1 (2007): 9–17.
- Vovko, Andrej. »Delovanje društva Südmark na slovenskem Štajerskem do leta 1914.« *V: Zbornik Janka Pleterškega.* Ur. Otto Luthar in Jurij Perovšek, 230–51. Ljubljana: ZRC SAZU, 2003.
- Shaw, Trevor in Alenka Čuk. *Slovenski Kras in jame v preteklosti.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.
- Wurzbach, von Constantin. »Fenzl, Eduard.« *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.* zv. 4 (1858), 179–81. Wien: L. C. Zamarski, C. Dittmarsch & Comp.

Spletni viri

- *Alpenverein Österreich*. Dostopno na: <https://www.alpenverein.at/portal/der-verein/geschichte/index.php>. Pridobljeno 1. 1. 2022.
- *Alpines Museum*. Dostopno na: <https://www.muenchen.de/sehenswuerdigkeiten/orte/119227.html>. Pridobljeno 11. 4. 2022.
- *Deutsche Biographie*. Dostopno na: <https://www.deutsche-biographie.de/sfzP5087.html>. Pridobljeno 20. 12. 2021.
- Göttinger Digitalisierungszentrum. Dostopno na: <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN514453117>. Pridobljeno 20. 10. 2021.
- *Graz Museum*. Dostopno na: <https://www.grazmuseum.at/ausstellung/stadt-sucht-berg/>. Pridobljeno 11. 4. 2022.
- *Historisches Lexikon der Schweiz*. Dostopno na: <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/044468/2001-12-07/>. Pridobljeno 2. 10. 2021.
- *Historisches Lexikon der Schweiz*. Dostopno na: <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/014622/2012-11-20/>. Pridobljeno 30. 11. 2021.
- *Historisches Lexikon der Schweiz*. Dostopno na: <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/010656/2009-11-05/>. Pridobljeno 30. 11. 2021.
- Mailänder, Nicholas. »Deutscher Alpenverein e. V. (DAV).« *Historisches Lexikon Bayerns*. Dostopno na: [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutscher_Alpenverein_e._V._\(DAV\)](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutscher_Alpenverein_e._V._(DAV)).
- Pridobljeno 13. 3. 2022.
- *Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi335786/>. Pridobljeno 25. 2. 2022.
- Soukup, Rudolf Werner. »...zum Frommen der Wissenschaft und zum genaueren Verständnis der Natur der Alpen. Bedeutende Naturwissenschaftler als Gründungsväter europäischer alpiner Vereine.« Dostopno na: www.rudolf-werner-soukup.at/
- Publikationen/Dokumente/Gruendungsvaeter_alpiner_Vereine.pdf. Pridobljeno 1. 10. 2021.
- *Schweizerische Nationalbank*. Dostopno na: https://www.snb.ch/de/iabout/cash/id/cash_coins#t2. Pridobljeno 3. 4. 2023.
- *Oesterreichische Nationalbank*. Dostopno na: <https://www.oenb.at/Bargeld/der-euro/Muenzen/Umlaufmuenzen/Nationale-Seiten.html>. Pridobljeno 3. 4. 2023.
- *Alpine club*. Dostopno na: <http://www.alpine-club.org.uk/>. Pridobljeno 21. 12. 2021.

Marija Mojca Peternel

A BRIEF PRESENTATION OF THE *DEUTSCHER UND OESTERREICHISCHER ALPENVEREIN* ALPINE CLUB

SUMMARY

So far, the German and Austrian Alpine Club (*Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein* – DuOeAV) has rarely been the subject of Slovenian historiography. Perhaps it has also been seen as overly focused on the German nationality, which was definitely not the primary purpose of its creation. Its foundation in 1873 resulted from the growing interest in the world of mountaineering and the general trend of

founding societies in the Monarchy from the 1860s onwards. By establishing branches, the DuOeAV society established its presence in a rather extensive geographical area that went well beyond the borders of today's European territory. For a long time, the "Alpine cause" – the love of the Alps – was the sole and fundamental goal of this organisation, which remained oblivious to the political developments and increasingly evident national divisions. However, the ongoing social processes and the changes in the political reality forced the Alpine Club to redefine itself eventually. Until World War I, the DuOeAV was faithful to its founding principles. Afterwards, however, national ideas became increasingly prominent in the "Alpine cause" campaigns, and the Club became a tool of German politics. The annexation of Austria to Germany, in addition to the distinctly German structure of the society, practically represented the beginning of its end, although the DuOeAV persevered until the beginning of World War II. The activities of all its subsidiaries in Slovenia had already been brought to a halt by the outbreak of World War I until they also officially closed down in 1919. The final decline for the branches in Celje and Maribor lasted until the end of World War II, as the German authorities revived these subsidiaries for a short time in 1941.

Considering the geographical area that the DuOeAV and its official newsletter covered, the publication of correspondence from and about the Slovenian territory provided information and promoted the south-eastern part of the Alpine region. Reading the articles and messages in it confirms the impression that in the period leading up to World War I, the society strived to act in the spirit of the principles on which it was founded – not only as far as its programme was concerned but also in reality.

The activities of the eight branches of the DuOeAV in the territory inhabited by Slovenians during the period under consideration did not only shape the local mountaineering activities but also the social life in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. Nowadays, traces of the Club's activities in the Alpine region can be seen in the many mountain trails, huts, signposts, mountain guide traditions, as well as in the awareness about mountaineering, which is now a part of the Slovenian national identity and a Slovenian national sport, so to say.

Filip Čuček*

»Že v naprej je natančno preračunana vsaka možnost, kjer bi se dal v zadnjem hipu ujeti še kak košček slovenske zemlje.«

Delovanje mednarodne razmejitvene komisije na Štajerskem v letih 1920–23**

IZVLEČEK

V razpravi avtor analizira delovanje razmejitvene komisije na Štajerskem v letih 1920–23. Potem ko je senžermenska mirovna pogodba julija 1920 postala pravnomočna, je bila dva tedna kasneje v Parizu imenovana posebna mednarodna razmejitvena komisija, ki je imela nalogo, da na terenu definitivno določi mejo. V skladu s pogodbo je morala izdelati načrt dela in določiti mejo, sporna območja pa markirati in definirati na terenu. Komisija je vodila, organizirala in koordinirala dela na meji, po potrebi pa obiskovala sporna območja in preverjala mejne točke.

Ključne besede: Štajerska, Maribor, razmejitvena komisija, senžermenska pogodba, poveljna leta, 1920–23

* Dr., viš. znan. sod., Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; filipc@inz.si

** Raziskava je bila opravljena v okviru raziskovalnega projekta J6–2574 *Ustvarjanje, vzdrževanje, ponovna uporaba: mejne komisije kot ključ za razumevanje sodobnih meja*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

“EVERY POSSIBILITY FOR SECURING ANY REMAINING PIECE OF SLOVENIAN LAND AT THE LAST MOMENT HAS BEEN CALCULATED IN ADVANCE.”

THE ACTIVITIES OF THE INTERNATIONAL DELIMITATION COMMISSION IN STYRIA BETWEEN 1920 AND 1923

In the following discussion, the author analyses the activities of the International Delimitation Commission in Styria between 1920 and 1923. Two weeks after the Treaty of Saint-Germain came into force in July 1920, a special International Delimitation Commission was appointed in Paris to determine the definitive border in the field. In accordance with the Treaty, it had to draw up a work plan, define the border, and identify and mark the disputed areas in the field. The Commission managed, organised, and coordinated the efforts at the border, visiting the disputed areas and checking the border crossing points as necessary.

Keywords: Styria, Maribor, Delimitation Commission, the Treaty of Saint-Germain, post-war years, 1920–23

Meje so večplastne in bolj ali manj nastajajo v »glavah«; razlike na eni in drugi strani meje se izražajo v drugačnih jezikih, navadah, običajih ali v verski pripadnosti. Manifestirajo se v sami pokrajini in tudi na zemljevidih. Meje se varujejo, spreminjajo in presejajo. Spreminjanju in presejanju zlahka sledimo na Štajerskem, kjer se je (še pred vznikom nacionalizmov v 19. stoletju) oblikovala jezikovna meja in se zasadila v javnosti. Nemško govoreče prebivalstvo je Spodnjo Štajersko dojemalo kot svojo (pra)staro posest; nemški jezikovni otoki so bili obkroženi s slovensko govorečim prebivalstvom, ki naj bi jih vse bolj ogrožalo. Slovenska stran je na drugi strani jezikovno mejo vse bolj enačila z nacionalno mejo in menila, da na Spodnjem Štajerskem prebivajo Slovenci z redkimi nemškimi enklavami. Nemštvo se po razpadu monarhije nikakor ni hotelo odreči svojemu staremu posestnemu stanju na severu (Celje je bilo preveč južno in ni več spadalo v interesno sfero), prav tako je želelo novi Avstriji priključiti strateško in gospodarsko pomembne predele (Dravska dolina, Slovenske gorice). Slovenska stran je diplomacijo na pariški mirovni konferenci skušala prepričati z jezikovno mejo. Toda realnost je bila nekje vmes. Nova meja, ki je Štajersko razdelila med dve novi državi, je bila pač produkt velesil, lobiranja ene in druge strani, naravnih pregrad, marsikje je razdelila posest obmejnega prebivalstva in ni zadovoljila ne ene ne druge strani. Toda postala (in ostala) je meddržavna meja dveh novih držav, ki jo je v zadnjih detajlih določila posebna mednarodna razmejnitvena komisija.

Tik pred koncem prve svetovne vojne (11. novembra 1918) je predzadnjega oktobra leta 1918, dan po nastanku Države SHS,¹ mariborski občinski odbor Maribor z okolico razglasil za sestavni del avstrijske države. Spodnještajersko nemštvo je želelo še z zadnjimi atomi močmi preobrniti tok dogodkov in si zagotoviti vsaj eno nemško trdnjavo na jugu bivše skupne dežele. Toda načrte jim je prekrizal Rudolf Maister, ki je dva dni zatem, 1. novembra zvečer, prevzel vojaško poveljstvo v mestu (in na celotnem Spodnjem Štajerskem), v noči na 23. november razorožil nemško varnostno stražo (Schutzwehr),² do konca meseca pa s svojimi borci zasedel Špilje, Radgono, Cmurek, Lučane, Marenberg in Muto. Nekoliko modificirano demarkacijsko črto (Maister se je moral umakniti iz Lučan in Cmureka) mu je uspelo zadržati do konca bojev sredi februarja 1919, ko je bila med štajersko deželno vlado v Gradcu in Narodno vlado v Ljubljani podpisana mariborska pogodba, ki je začasno avstrijsko-jugoslovansko (demarkacijsko) mejo določila na tej liniji.³

Po razpadu monarhije je bilo evforijo na slovenski strani čutiti na vsakem koraku,⁴ medtem ko je bilo spodnještajersko nemštvo odrezano od stare domovine. Nova Nemška Avstrija je bila prešibka, da bi mogla resneje poseči na jug, prav tako je bila tista naslednica »rajnke« monarhije, ki je morala nase prevzeti breme porazenke. Slovenizacija in deavstrizacija⁵ sta postali eni glavnih tem, ki sta polnili časopisje. Mnogi Nemci, ki so bili aktivno vključeni v narodnopolitično konfrontacijo, so že na začetku novembra 1918 zapustili novo državo. Sledili so jim najvišji državni uradniki, kmalu pa še drugi javni uslužbenci, ki so po odslovlitvi iz službe in izgubi službenih stanovanj čez noč ostali brez eksistence. Nemštvo je bilo vse bolj prestrašeno. Toda vprašanje, komu bo pravzaprav pripadel severni del Spodnje Štajerske, je ostalo odprto, saj je o meji med novonastalima državama odločala senžermenska mirovna konferenca. Na eni in drugi strani meje sta se oblikovali dve novi državi, ki sta vsaka zase hoteli čim večji delež spornega ozemlja.

Avstrija je vztrajala pri sklenjenem nemškem posestnem stanju, kar je bila popolnoma diametralna zahteva slovenskim težnjam. (Spodnještajerski) Nemci mesta ob Dravi nikakor niso želeli izgubiti. Slovenska stran je na drugi strani menila, da bo »naša severna meja čisto gotovo Mura, Radgono bo spadala pod Jugoslavijo, ravnotako tudi Spielfeld, Ernovž, Gomilica, Lučane, Arvež in Ivnik«. Dravska dolina,

1 Več o Državi SHS gl. Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918* (Ljubljana: Modrijan, 1998). Jurij Perovšek, *Slovenski prevrat 1918* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018).

2 Prim. Gregor Jenuš, *Ko je Maribor postal slovenski* (Maribor: ZRI dr. Franca Kovačiča, 2011), 94–108. Bruno Hartman, »Prevat v Mariboru,« *Studia Historica Slovenica* 2, št. 1 (2002): 192–201. Boštjan Zajšek, »'Raje pa hočemo nemško umreti, kakor laško ali slovansko trohneti' – mariborski Nemci v letu 1918,« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019): 419–66.

3 *Nemci in Maribor*, ur. Jerneja Ferlež (Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012), 59, 65. Prim. Matjaž Klemenčič, »Germanizacija slovenske Štajerske, ki jo je preprečil poseg generala Rudolfa Maistra,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 82, št. 2–3 (2001): 51–55.

4 Več gl. Boštjan Zajšek, *Jugoslavija prihaja* (Maribor: Pokrajinski arhiv, 2018), 7–13.

5 Ervin Dolenc, »Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji,« v: *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, ur. Dušan Nečak et al. (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2004), 81–94. Andrej Rahten, *Po razpadu skupne države* (Celje: Celjska Mohorjeva družba; Celovec: Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2020), 206–23.

severne Slovenske gorice, Šentilj z okolico, Apaška kotlina, Radgona (in ostali kraji ob jezikovni meji) so bili vsekakor visoko na prioritetni lestvici slovenskih načrtov oziroma teženj, da čim večji del severne Spodnje Štajerske pripade h Kraljevini SHS.⁶

Poleti 1919 je bila vsa pozornost usmerjena v Pariz. Seveda je v Gradcu vrelo; vsenemški list *Grazer Tagblatt* je pisal, da Avstrija ne more sprejeti mirovne pogodbe, saj Kraljevina SHS sega po ozemljih, ki so že od karolinške dobe nemška, po mestih, ki so od nastanka poseljena z nemškimi meščani in delavci. Jezikovna meja tako nikakor ne more biti tudi nacionalna meja, saj bodo na ta način izgubljena nemška mesta in trgi. Več 10.000 Nemcev bo pahnjenih pod jugoslovansko oblast. Časnik je problematiziral izgubo železniške proge Lienz–Maribor, rodovitnih spodnještajerskih področij, vodnih virov v Dravski dolini, rešitev pa videl v plebiscitu. Graško vsenemštvo je bilo prepričano, da bo sprejeti mir povzročil gorje tisočev Nemcev pod Jugoslavijo, da bodo vsi v gospodarsko odvisnem položaju, da nemških šol ne bo in da bo nova oblast Nemcem prepovedala uporabo materinščine, kar bo vodilo k slavizaciji nemštva. Deželo med Muro in Dravo je videlo kot v vseh pogledih izredno pomembno za preostalo Štajersko.⁷

Podpis pogodbe, ki je mejo (razen Radgone) v bistvu določil na južni (jugoslovanski) demarkacijski liniji,⁸ nemškega prebivalstva, ki je definitivno ostalo pod Kraljevino SHS, seveda ni navdušil, saj si je obetalo več (jugoslovanska stran je prav tako želela večji kos, a se je morala z danimi razmerami sprijazniti). Graško (in ostalo štajersko) vsenemštvo je delilo ogorčenje s spodnještajerskim nemštvom. Takoj po podpisu pogodbe je v Obrajni/Halbrein tik ob meji pričel izhajati časnik *Deutsche Grenzwacht* in (ob graškem listu) zastopal vsenemško politiko ob meji. Ob prvi obletnici zloma nemškega rajha sta tako *Deutsche Grenzwacht* kot *Grazer Tagblatt* naglašala bolečino, ki je doletela nemštvo, in menila, da je bilo veliko ozemlja ukradenega in da so izgubili veliko svojih ljudi. *Tagblatt* je krivca za nastali položaj iskal tudi v avstrijski vladi, ki ni vključila več strokovnjakov iz mejnega območja, pač pa se je »zanesla« na svoje dunajske diplomate, ki jim za južno mejo sploh ni mar. Prav tako so bili skeptični nad sestavljanjem komisije, ki je imela (skupaj z jugoslovansko komisijo in zunanjimi arbitri) nalogo na terenu urediti še zadnje podrobnosti pred ratifikacijo pogodbe. Na graškem Freiheitsplatzu so na vso moč »navijali« za lokalnega predstavnika, saj so hoteli nekoga, ki pozna razmere do obisti, do zadnje kmetije, ki je naše krvi in ki čuti s prebivalci. Protestniki so enoglasno vpili, da mora biti rop popravljen, Maribor, Ptuj in celotna Dravska dolina itd. so bili nemški in morajo nemški ostati.⁹

6 Prim. Lojze Penič, *Boj za slovensko severno mejo 1918–1920* (Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1988).

7 *Grazer Tagblatt*, 13. 6. 1919, 12.

8 Prim. Heinz König, »Die Festlegung von Staatsgrenzen. Der maßgebliche Beitrag der Geodäten zur Realisierung von Grenzen,« *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs* 9, št. 2 (2019): 483–87. 10.1553/BRGOE2019–2s471. Heinz König, »Die Grenze mit dem Serbisch–Kroatisch–Slowenischen Staat,« v: *Der Vertrag von St. Germain*, Kommentar, herausgegeben von DDR. Herbert Kalb, Dr. Thomas Olechowski, Dr. Anita Ziegerhofer unter Mitwirkung von Laura Rathmanner und Stefan Wedrac (Wien: MANZ'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, 2021), 134, 135.

9 *Grazer Tagblatt* (Abendblatt), 24. 11. 1919, 4.

Potem ko je senžermenska pogodba 16. julija 1920 postala pravnomočna,¹⁰ se je obmejni pritisk (nasilje nad obmejnimi prebivalstvom)¹¹ nekoliko sprostil. Nad ponovno priključitvijo »prastarega« nemškega mesta Radgone, ki je končno postalo svobodno, medtem ko se bodo ostali kraji do Špilja v kratkem znebili slovanskega jarma, je zelo navdušenje. Radgona naj bo zgled za (trenutno izgubljene) nemške kraje na Spodnjem Štajerskem, Radgona naj zbistri in predrami Maribor, Ptuj, Slovensko Bistrico, Pragersko, Lenart, Celje, Ormož, Rogaško Slatino, Konjice, Vitanje, Vojnik, Brežice, Dravsko dolino s starim nemškim Marenbergom in druge kraje, kjer še živijo ostanki nemštva, je navajal graški *Tagblatt*. Z grenkobo je pisal o priključitvi Apaške kotline k Jugoslaviji, kljub temu pa menil, da bo nemštvo nekoč znova gospodar tudi na Spodnjem Štajerskem, ki so ga tako nasilno zavzeli jugoslovanski barbarski vojaki.¹²

Toda meja kljub vsemu še zmeraj ni bila povsem dokončna. V teh napetih razmerah je bila dva tedna od pravnomočnosti pogodbe v Parizu imenovana nova mednarodna razmejitvena komisija, ki je imela nalogo, da na terenu definitivno določi mejo. V skladu s pogodbo je morala izdelati načrt dela in določiti mejo, sporna območja pa markirati in definirati na terenu. Komisija je vodila, organizirala in koordinirala dela na meji, po potrebi je obiskovala sporna območja, preverjala mejne točke, na periodičnih sejah proučevala obstoječo dokumentacijo, predlagala morebitne mejne popravke, ki jih je posredovala vladam obeh zainteresiranih držav, prav tako pa sodelovala pri izdelavi novih mejnih listin oziroma državnih mejnih pogodb. Na terenu je deloval tehnični odsek, ki je po njenih navodilih izvajal meritve in določeval mejne točke.¹³ »Na nekaterih točkah mora šele na licu mesta določiti mejno črto, na drugih pa upoštevati posebne gospodarske interese, ki jih mirovna pogodba ne predvideva. Samo gospodarske interese; narodopisni ne pridejo v poštev.«¹⁴ Komisija je tako morala fiksirati »a) najprej meje, opisane v mirovnih pogodbah; b) nato meje, ki bodo določene po raznih plebiscitih, kakor so predpisane v omenjenih pogodbah«. Komisija je smela »celo v primerih, ki niso predvideni v specijalnih pogodbenih stipulacijah, spremeniti pripadnost kraja, imenoma označenega v pogodbi, pod pogojem, da je ta sprememba neznatne važnosti in če se kaj takega sklene v komisiji soglasno. One morajo gledati na to, da se v vseh slučajih kar največ mogoče držijo definicij v pogodbah ter se ozirajo kolikor mogoče na upravne meje in lokalne gospodarske interese, izključujoč kakršenkoli nacionalen, jezikoven ali verski razlog.«¹⁵ Glede na to, da je ponekod »nova državna meja posameznike hudo zadela, se bo to dalo, kolikor mogoče, zdaj urediti

10 Prim. Heinz König, »Die Staatsgrenzen Österreich«, *Österreichische Zeitschrift für Vermessung und Geoinformation* 85, št. 2 (1997): 144, 145.

11 StLA, Stenographisches Protokoll über die 28. Sitzung der steiermärkischen provisorischen Landesversammlung am 7. Mai 1920, 545–48.

12 *Grazer Tagblatt* (Abendblatt), 26. 7. 1920, 1. Prim. Filip Čuček, »'Volkovi in hijene'. Primeri 'obračuna' s spodnještajerskim nemštvom (in vsenemške 'obrambe domovine') v prevratni dobi«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, št. 2 (2021): 67–102.

13 Prim. Laura R. Rathmanner, »Kommissionen, Ausschüsse, Tribunale: Internationale Einrichtungen im Staatsvertrag von St. Germain«, *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs* 10, št. 1 (2020): 89–93. 10.1553/BRGOE2020–1s87. König, »Die Staatsgrenzen Österreich«, 145–48.

14 *Murska straža*, 17. 7. 1920, 1.

15 *Slovenski narod*, 10. 8. 1920, 1. *Marburger Zeitung*, 11. 8. 1920, 1.

in popraviti. / ... / V splošnem se za naše meje ne da nič več storiti. Kar smo izgubili, je izgubljeno; kar imamo, to nam ostane. Izključeno je, da bi po tej poti dobili še Radgono ozir. njene slovenske vasi. Skrbeti moramo, da nam, če mogoče, komisija za uredbo meje zasigura prosti tranzit preko Radgone v Prekmurje.«¹⁶

Komisijo so pod predsedstvom vodje angleške delegacije, podpolkovnikom A. J. Cravenom, sestavljale še avstrijska, jugoslovanska, japonska, italijanska in francoska delegacija. »Avstrijska delegacija: Komisar, major Eduard Steyrer, tolmač, okrajni komisar Einsteiner, teh. pom. nadinž. Martinz, tajnik, poročnik Hans Shuber (4 oficirji). Angleška delegacija: Komisar, podpolk, A. J. Craven in eden tehn. pom. (2 oficirja). Francoska delegacija: Komisar, kom. Andre Jocard (1 oficir). Japan. delegacija: Komisar, kom. Genji Nagamochi (1 oficir). Italijanska delegacija: Komisar, major Enrico Calma in še dva (3 oficirji).«¹⁷ Jugoslovansko delegacijo je vodil general Ante Plivelić, v pomoč so mu bili še »general Dušan Stepanovič, poslaniški svetnik dr. Ilija Šumenkovič in Srečko Pešič. Komisija bo najprej pričela z delom pri določitvi meja med našo državo in Nemško Avstrijo in sicer početkom meseca avgusta. / ... / Nadejamo se, da bo v tej komisiji tudi kak naš strokovnjak, ki temeljito pozna naše meje, sicer se nam lahko prigodi, da bomo na vseh koncih opeharjeni.«¹⁸

Slovenski poslanec Josip Hohnjec je v beograjskem narodnem predstavništvu že julija opozarjal na resnost razmer na severu države. »V mirovni pogodbi so mejne smernice potegnjene bolj z glavnimi črtami, koje se držijo toka rek, razvodja rek in potokov ter starih mej med političnimi okraji, in ne upoštevajo dejstva, da tudi onstran teh glavnih smernic stanuje velik broj ljudi, ki iz narodopisnih in gospodarskih razlogov spadajo k nam. / ... / Kako so te splošne mejne smernice na poedinih točkah potrebne rektifikacije, se vidi iz tega, da n. pr. ponekod ločijo cerkev od šole, čeprav sta obe poslopji eno prav blizu drugega; cerkev bi ostala v naši državi, šola pa bi pripadla sosedni. Komisija bo torej, ako bo postopala objektivno in pravično, morala ne samo iz narodopisnih in gospodarskih, marveč tudi iz cerkvenih in šolskih razlogov državne meje na posameznih točkah potegniti tako, kakor to zahteva naše ljudstvo ob meji.«¹⁹ Tudi nad izborom delegatov slovenska javnost ni bila nič kaj navdušena. »Obmejni Slovenci smo že večkrat zahtevali, naj se določijo za to komisijo zastopniki, ki temeljito poznajo naše meje in se bodo vedeli z vso odločnostjo postaviti proti nemškim zahtevam. / ... / Imena članov te komisije so obmejnim Slovencem popolnoma neznana in ne vzbujajo zaupanja. / ... / Jasno je, da gospodje ne poznajo obmejnih razmer, da jim je severna meja španska vas. / ... / Saj ne trdimo, da niso sicer dobri diplomati in da bi kje drugje ne delali časti naši državi, ampak na severno mejo smo pričakovali druge može. Upali smo, da pridejo naši narodni sobojevniki, ki poznajo do pičice naš narodnostni boj in imajo izkušnje, ki so vredne več nego na pr. čin ‚poslaniškega svetnika‘. Izkušenj je treba, ako se hočemo izogniti zvito in temeljito pripravljenim nemškim

16 Murska straža, 12. 8. 1920, 1

17 Straža, 13. 8. 1920, 3. Arbeiterwille, 11. 8. 1920, 6.

18 Slovenski narod, 16. 7. 1920, 1. Prim. Tone Zorn, »'Murska straža' o slovenski severni meji in o Prekmurju v letih 1919/1922,« Zgodovinski časopis 34, št. 4 (1980): 420, 421.

19 Murska Straža, 5. 8. 1920, 3.

političnim zankam.«²⁰ Po številnih pozivih se je jugoslovanski delegaciji v naslednjih dneh vendarle pridružil še vodja ljubljanskega poverjenišтва za notranje zadeve dr. Leonid Pitamic.²¹

Sicer sta se tako slovenska (jugoslovanska) kot avstrijska stran skušali na prihod komisije čim bolje pripraviti. »Nemške intrige« so se začele že precej prej,²² v Mariboru in okolici pa se je pričela pojavljati »živahna nemška agitacija za prirejanje nemških demonstracij pred razmejitveno komisijo, da bi s tem pokazali nemški značaj pokrajine in vplivali na komisijo.«²³ Avstrijske priprave so bile temeljite. »Že v naprej je natančno preračunana vsaka možnost, kjer bi se dal v zadnjem hipu ujeti še kak košček slovenske zemlje.«²⁴ Na drugi strani je slovenska stran 8. avgusta v Gornji Radgoni organizirala »veliko manifestacijsko zborovanje za našo severno mejo. / ... / Šesttisočglava množica se je zbrala na prostoru pred tamošnjo Posojilnico. / ... / V resolucijah se odločno in ogorčeno protestira proti nezaslišani krivici, ki se nam je zgodila s tem, da so nam ugrabili in izročili Avstriji Radgono in okoliške vasi, s čimer so nas tudi na tako nenaraven način ločili od Prekmurja.«²⁵

Komisija je imela sedež v Mariboru, z delom je pričela 12. avgusta oziroma dva tedna po imenovanju. V Maribor so se člani pripeljali naslednji dan, sprejeli so jih »zastopnik ljubljanske deželne vlade poverjenik Dušan Sernec, predsednik jugoslovanske obmejne komisije general Plivelič, okr. glavar dr. Lajnšič, vladni komisar dr. Leskovar in večje število zastopnikov raznih uradov in korporacij. / ... / Na večer ob 6. uri se je vršil v mestnem parku na čast komisiji koncert vojaške godbe, ki so mu prisostvovali zavezniški zastopniki in mnogobrojno občinstvo.«²⁶

Člani komisije so bili nastanjeni v hotelu »Meran', ki je popolnoma spremenjen v privatna stanovanja z vsemi udobnostmi, uradovala pa bo komisija v poslopju dekliškega zavoda Vesna'. / ... / V pritličju se nahajajo stražnice, ordonance ter spalnice za podčastnike vseh delegacij. V prvem nadstropju je v sredini pisarna predsednika Cravena, na desno je posvetovalna dvorana, okrog pa pisarne posameznih delegacij, ki imajo razen italijanske ter japonske, ki sta skupaj, vsaka svoj lokal. Drugo nadstropje je na razpolago naši delegaciji, ki ima razne oddelke.«²⁷ Komisija je imela prve formalne seje hitro po začetem delu, s stvarnim delom je pričela teden dni kasneje. »Ker je vezana strogo na določbe mirovne pogodbe, je izključeno, da bi mogla mejo bistveno spremeniti, tako da bo ostala današnja začasna mejna črta v glavnem tudi zanaprej. Komisija bo delala v Mariboru. Le v izrednih slučajih, v katerih bo potreben krajevni izvid ali zaslišanje krajevnih interesentov, se bo podala komisija na mejo samo, da reši sporno vprašanje. To delo komisije je preračunano približno na mesec dni. Potem začne poslovati tehnični odsek, ki bo na podlagi navodil in sklepov komisije določil mejo v naravi in postavil

20 Murska straža, 24. 7. 1920, 2.

21 Jugoslavija, 3. 9. 1920, 3.

22 Jugoslavija, 14. 8. 1920, 1.

23 Jugoslavija, 18. 8. 1920, 1.

24 Murska straža, 24. 7. 1920, 2.

25 Slovenec, 14. 8. 1920, 4. Straža, 13. 8. 1920, 2.

26 Straža, 16. 8. 1920, 3.

27 Mariborski delavec, 13. 8. 1920, 2.

državne mejnike. Delo tehničnega odseka bo trajalo 3–4 mesece, nakar se bo razmejitvena komisija vnovič sestala in se z ogledom na licu mesta prepričala, če odgovarjajo resnične meje njenim sklepom.«²⁸

V razglasu za obmejno prebivalstvo, ki ga je komisija izdala v francoskem, nemškem in slovenskem jeziku, je naznanjala »prebivalstvu prizadetih krajev, da je po določilih senžermenske pogodbe, člen 29, njena naloga edino le ta, da določa na terenu (v naravi) meje, opisane v navedeni pogodbi.«²⁹ V razglasu je bilo torej jasno, tako slovensko časopisje, da so »vsa pričakovanja obmejnih nemčurjev, da bodo morda z nacionalističnimi demonstracijami izsilili od komisije kako njihovim nacionalističnim namenom in težnjam ugodno rešitev v prid Nemški Avstriji, brez vsakega upa na uspeh«, potem ko je štajerska deželna vlada objavila komunike, v katerem je navajala, da prebivalstvo obmejnih krajev »povsem neovirano in svobodno izrazi svoje želje razmejitveni komisiji«. Po mnenju slovenskega tiska je bilo nujno, »da je v tem smislu pravilno poučeno obmejno prebivalstvo, ker bo posledice vsakega nekorektnega vedenja prebivalcev pred razmejitveno komisijo morala nositi dotična država, ki ga je zakrivila s pomanjkljivimi ali netočnimi, javnosti namenjenimi informacijami.«³⁰

Triindvajsetega avgusta je tehnično osebje razmejitvene komisije odšlo na začasno mejo severno od Dravograda, »na takozvani Kapunerkogel, da tam določi definitivno mejo, člani medzavezniške komisije pa so pričeli s pregledovanjem obmejnega ozemlja in so si ogledali kraje od Špilja proti Lučanam in Marenbergu. Zlasti so se zanimali za mejno črto pri Špilju in Sv. Lovrencu.«³¹ Meja je bila v tem delu za slovensko stran nesporna, tako da večjih sprememb ni bilo pričakovati. Avstrijsko časopisje pa je menilo drugače, saj je po njegovem več občin (npr. Kapla na Kozjaku), ki so bile »s srcem in dušo« nemške (»mit Herz und Sinn strebt sie zu Deutschösterreich«), gravitiralo k Avstriji.³² Nemci so tako »izdali posebne letake, kjer poživljajo obmejno prebivalstvo, naj se ob prihodu komisije zbira v skupinah in vpije: ‚Nur deutsch!‘«.³³

Čez dva dni se je general Plivelic sestal s predstavniki deželne vlade in divizijskega poveljstva v Ljubljani, kjer jim je poročal o razmerah na meji, komisija pa se je podala v štirih avtomobilih proti Radgoni.³⁴ V Cmureku je komisijo pozdravil »štajerski deželni predsednik Anton Rintelen. Komisija je nato potovala skozi Apaško kotlino, kjer so nekateri nahujskani nemškutarji sprejeli komisijo z avstrijskimi in bivšimi štajerskimi zastavami«³⁵ ter vpitjem »‘Heil Österreich‘ in sličnim«.³⁶ Komisija se je nato podala na Muto in na vrh k Sv. Urbanu. Od tukaj je »pregledala vse obmejno ozemlje tega odseka in kotlino med bistriškim potokom in Krumpahom do točke nad

28 *Jugoslavija*, 17. 8. 1920, 1.

29 *Jugoslavija*, 19. 8. 1920, 1. *Slovenski narod*, 20. 8. 1920, 2. *Grazer Tagblatt* (Abendblatt), 18. 8. 1920, 12. *Marburger Zeitung*, 19. 8. 1920, 1.

30 *Murska straža*, 19. 8. 1920, 1.

31 *Jugoslavija*, 24. 8. 1920, 1.

32 *Grazer Tagblatt*, 22. 7. 1920, 4.

33 *Murska straža*, 26. 8. 1920, 2.

34 *Jutro*, 27. 8. 1920, 3.

35 *Jugoslavija*, 28. 8. 1920, 1.

36 *Tabor*, 29. 8. 1920, 4, 5.

Sv. Lovrencem« in sprejela »zastopnike obmejnih občin in posamezne posestnike ter jih zasliševala glede njihovih gospodarskih teženj, ki so v zvezi z definitivno določitvijo obmejne črte«. ³⁷ Ogleda se je znotraj jugoslovanske delegacije udeležil tudi »vodja poverjenišтва za notranje zadeve univ. prof. dr. Pitamic, potem okrajni glavar slovenjgraški dr. Ipavic, načelnik marenberškega okrajnega zastopa inženir Pahernik, župani občin Sv. Primož nad Muto in Pernice, župnik Trinkaus iz Sv. Jerneja ter mnogo uglednih posestnikov, ki imajo svoja posestva ob meji.« ³⁸

Slovensko časopisje ni pričakovalo, da bo obmejno nemško prebivalstvo ravnalo kaj drugače kot v primeru Apaške kotline pred nekaj dnevi. ³⁹ Sicer ni uganjalo »takih komedij kakor v Apaški kotlini«, a vendarle je na podoben način poskušalo vplivati na razmejitevno komisijo tudi na njenem obhodu med Košenjakom (Hühnerkogel, op. a.) in Sv. Lovrencem. »Avstrijski agenti so spravili kolikor mogoče veliko število primerno nahujskanih ljudi na lice mesta, da bi s svojimi izjavami izrabili kako odločitev glede meje. / ... / Okrog 80 % došlega prebivalstva je bilo takega, ki je skušalo le narodnostne momente spraviti v ospredje.« ⁴⁰ Če je razmejivna komisija že določila državno mejo severno od Dravograda proti Marenbergu, kjer praktično ni našla nobene sporne točke, se glede mejne črte od Košenjaka do Sv. Duha (na Ostrem vrhu, op. a.) ni mogla zediniti. »Francoski in japonski član sta se odločno postavila na naše stališče, Italijan se je seveda zavzel za Nemce.« ⁴¹ Zaradi neenotnega stališča komisije sta se jugoslovanska in avstrijska delegacija dogovorili za neposredna pogajanja, izid pogajanj pa sklenili predložiti »celokupni komisiji v odobritev«. ⁴²

Toda obe delegaciji sta predlagali vsaka svoj načrt podrobne določitve meje. Komisija se je v naslednjih dneh zato brez »naših in avstrijskih članov« večkrat podala na obmejno ozemlje med Košenjakom in Sv. Lovrencem, »da se na licu mesta podrobno informira o krajevnih razmerah«. ⁴³ Končno je »na predlog našega delegata in proti predlogu nemških delegatov odločila, da se mora državna meja v sektorju Košenjak – Sv. Lovrenc držati natančno v mirovni pogodbi fiksiranih točk. Regulacija meje je dopustna samo med temi fiksiranimi točkami in sicer tako, da se približuje kolikor mogoče idealni premi črti med določenimi točkami.« ⁴⁴

Z načelno določitvijo meje pri Sv. Duhu se je meja iz poprejšnje demarkacijske črte pri Lučanah pomaknila precej na jug. To pa je slovensko časopisje vznemirilo, še posebej zaradi potencialne nevarnosti Dravske doline (in falske elektrarne). »Zračna črta od elektrarne do meje znaša samo kake tri kilometre. To se pravi, da nam more severni sosed v slučaju spora / ... / v prvem trenutku s svojega ozemlja porušiti falsko elektrarno in s tem onemogočiti delovanje vseh onih mnogoštevilnih podjetij in gospodarstev, ki bodo dobivala iz falske elektrarne moč. To je silno važno vprašanje za

37 *Jugoslavija*, 1. 9. 1920, 1.

38 *Jugoslavija*, 3. 9. 1920, 3.

39 *Tabor*, 1. 9. 1920, 2, 3.

40 *Jugoslavija*, 3. 9. 1920, 1.

41 *Jutro*, 1. 9. 1920, 1.

42 *Murska straža*, 2. 9. 1920, 1.

43 *Jugoslavija*, 11. 9. 1920, 1. *Straža*, 13. 9. 1920, 2.

44 *Slovenec*, 14. 9. 1920, 2.

naše gospodarsko življenje, vsled česar želimo, / ... / da se z ozirom na falsko elektrarno določi končna meja na vsak način severno od Lučan.«⁴⁵

Stališče slovenskega tiska seveda ni spremenilo odločitve komisije, ki je »pričela sedaj z določevanjem točk nad Dravogradom in Muto, ki bodo tvorile definitivno mejo med nami in Avstrijo«,⁴⁶ nato pa se je začela »pečati s proučevanjem in določanjem meje od Sv. Urbana do Sv. Lovrenca. V tem odseku so hoteli Nemci tolmačiti mirovno pogodbo v našo škodo tako, da bi tekla meja 5–6 km južneje kakor sedaj.«⁴⁷ Josip Hohnjec je sredi septembra v Beogradu izrecno poudaril, da je »naša nujna zahteva, da postopa delimitacijska razmejitvena komisija / ... / brez protežiranja Avstrije in brez zapostavljanja naše države in njenih pravic. Nikakor ne moremo dopustiti, da bi duh, ki obvladuje to komisijo in njeno delo, bil prešinjen z vonjem italijanskih simpatij za Avstrijo. / ... / K temu morajo priti tudi oni kraji, ki sicer ležijo onstran na splošno določene črte, ki pa iz narodopisnih, gospodarskih, politično in cerkvenobčinskih in šolskih razlogov spadajo k nam.«⁴⁸

Konec septembra se je komisija podala v »Št. Jernej, dne 1. oktobra pa v občino Radvanje in Mlake, da na licu mesta podrobno prouči položaj«. Med jugoslovansko in avstrijsko delegacijo so se pričela neposredna pogajanja glede mejne črte med Sv. Duhom in Muro.⁴⁹ V začetku oktobra »je bila razmejitvena komisija zopet na obmejnem ozemlju pri Sv. Urbanu in Sv. Lovrencu ter se je podrobno informirala o krajevnih razmerah in željah prebivalstva.«⁵⁰

Medtem je Slovincem precej naklonjenega⁵¹ japonskega člana Nagamochija, ki je bil imenovan za člana reparacijske komisije v Parizu, zamenjal polkovnik Jamaguchi.«⁵² Člani komisije (razen Plivelića) so se mudili na uradnem obisku na Dunaju⁵³ (kar slovenskega časopisja ni pustilo ravnodušnega), nato pa si je slovenski tisk obetal »odločitev glede definitivne meje med Košenjakom in Sv. Lovrencem.«⁵⁴ Komisija se je po povratku podala na »obmejno ozemlje v Puhbaški jarek in zapadno od njega«, nato pa »na Košenjak, kjer je pregledala dosedanje tehnično delo ter določila točke, na katerih se postavijo mejni kamni.«⁵⁵

Toda zaradi nesprejemljivih predlogov in zahtev avstrijskih delegatov se je zadeva nekoliko zavlekla.⁵⁶ Avstrijska delegacija je namreč vztrajala pri zahtevah, »ki so za nas nesprejemljive. / ... / Bajе zahteva mejo, ki bi bila v nasprotju z mirovno pogodbo.«⁵⁷ Neposredna pogajanja so bila tako »vsled obojestranskih nepremostljivih nasprotstev prekinjena ter bo o predmetu odločeval plenum razmejitvene komisije.«⁵⁸

45 *Nova Doba*, 4. 9. 1920, 2.

46 *Jugoslavija*, 15. 9. 1920, 1.

47 *Jugoslavija*, 16. 9. 1920, 1

48 *Slovenec*, 19. 9. 1920, 2.

49 *Murska straža*, 30. 9. 1920, 3.

50 *Tabor*, 7. 10. 1920, 3.

51 *Straža*, 13. 10. 1920, 3.

52 *Jugoslavija*, 12. 10. 1920, 2.

53 *Grazer Tagblatt (Morgenblatt)*, 7. 10. 1920, 9.

54 *Tabor*, 7. 10. 1920, 3.

55 *Tabor*, 20. 10. 1920, 2.

56 *Ibidem*.

57 *Murska straža*, 21. 10. 1920, 1.

58 *Tabor*, 26. 10. 1920, 3.

Zaradi novih zahtev Avstrije, ki je po koroškem plebiscitu postala bolj nepopustljiva, prav tako pa tudi zaradi slabega vremena, je delo komisije napredovalo počasi.⁵⁹ Komisija je medtem odšla »v Špilje, od koder se pelje po Muri do Radgone, da pregleda tok reke«. ⁶⁰ Slovensko časopisje je menilo, da lahko »po vseh znamenjih sodimo, da bo medzavezniška komisija še dolgo stavila naše državne mejnike. Prvotno so poročali, da bo okrog 1. decembra gotova z delom, zadnja vest pa pravi, da bo razmejitveno delo končala šele spomladi.« ⁶¹ Vsemu navkljub je komisija »pregledala dosedanje tehnično delo v tem odseku in ga odobrila, le na Košenjaku samem so se dognale nekatere neskladnosti s sklepi komisije«. ⁶² Dejansko se jugoslovanski in avstrijski komisar nista mogla sporazumeti glede črte, ki bi tvorila mejo med Košenjakom in Sv. Lovrencem, zato so »komisarji neinteresiranih držav« dokončno določili mejo »na način, da pripada skoro vsa občina Mlake, izvzemši mali del kat. občine Mlake, Avstriji, dočim se občina Sv. Primož razdeli tako, da pripade večji del kat. občine Radvanje Avstriji, manjši del te občine in del kat. občine Sv. Jernej s cerkvijo in šolo Jugoslaviji«. ⁶³

To seveda ni zadovoljilo slovenskega časopisja, ki je glasno izražalo svoje nezadovoljstvo. Olje na ogenj so vsekakor prilile avstrijske zahteve severno od Maribora, kar je seveda vodilo v odkrit spor med obema zainteresiranima stranema. »Avstrija zahteva vse ozemlje severno od Leiteršperka, tako da bi bila avstrijska meja oddaljena le par streljajev od Maribora.« Avstrijci so pričeli »sedaj ostro diplomatično ofenzivo proti nam, pri čemur jih podpira posebno Italija, / ... / sedaj pa agitirajo v spornem ozemlju med ljudstvom z veliko živahnostjo.« ⁶⁴

Komisija je medtem določila dokončno mejo na črti Košenjak–Sv. Urban–Sv. Jernej. »Nova meja poteka najprej po dolžini vzhodno od Košenjaka proti Sv. Urbanu, nato se odcepi kakih 800 m jugovzhodno od Sv. Urbana proti severu, poteka ob Mlaškem potoku do izliva v Bistriški potok, nato pa jugovzhodno kaka 2 kilometra ob tem potoku južno. Za tem gre vzporedno z Bistriškim potokom približno pol kilometra vzhodno od tega potoka do južne meje kat. občine Radvanje, sledi meji te kat. občine do točke, oddaljene približno pol kilometra severno od cerkve Sv. Jerneja. Končno poteka v skoro popolnoma vzhodni smeri do vzhodne meje kat. občine Sv. Jernej, ki jo doseže v neki točki nekako 1 km južno od Sv. Lovrenca. Po tej določitvi mej ostanejo Avstriji razen cele občine Sobote še nekako dve tretjini kat. občine Mlake, skoro vsa kat. občina Radvanje in severni del kat. občine Sv. Jernej.« ⁶⁵

Po treh mesecih, odkar se je razmejitvena komisija sestala, je bil to prvi pravi rezultat njenega dela. Toda slovenska stran se je počutila precej izigrano. »Z žalostjo moramo ugotoviti, da se zavezniški zastopniki niso niti najmanje ozirali na dejanske razmere obmejnih krajev, da niso interesov obmejnega prebivalstva niti najmanje vpoštevali, ampak sklepali določbe, ki v nobenem oziru niso v skladnosti z gospodarskimi

59 *Jugoslavija*, 26. 10. 1920, 1.

60 *Tabor*, 26. 10. 1920, 3.

61 *Murska straža*, 4. 11. 1920, 2.

62 *Tabor*, 10. 11. 1920, 3.

63 *Jutro*, 16. 11. 1920, 2.

64 *Jutro*, 17. 11. 1920, 2.

65 *Jugoslavija*, 17. 11. 1920, 2.

narodnostnimi in tudi ne administrativnimi razmerami pokrajine. / ... / Tako nam je n. pr. dobro znano, da je občina Mlake popolnoma slovenska, istotako so tudi v Radvanju in pri Sv. Jerneju Slovenci v večini. Ne samo to: gospodarsko težijo vsi ti kraji proti Dravi, torej na jugoslovansko stran. Vuzenica, Muta, Marenberk, to so trgovska središča, kamor je gravitiralo vse življenje teh na gozdovih bogatih občin.«⁶⁶

Slovenska javnost je bila ogorčena. Nepravilna meja do Urbana je bila, po njenem mnenju, rezultat površne obravnave komisije, ki bi morala upoštevati razvodne meje, v bistvu pa je postopala zelo proavstrijsko, s čimer se je meja pomaknila na jug.⁶⁷ »Člani komisije so se neštetokrat mudili na meji, si ogledovali kraje, zasliševali prebivalstvo ter proučevali gospodarske in narodnostne razmere. / ... / Prvi odsek državne meje je določen tako, da ne zadovoljuje ne države ne prebivalstva. Meja teče tako, da je prebivalstvo prizadetih krajev gospodarsko na slabšem, kakor je bilo prej. Tudi narodnostne razmere se niso zadostno vpoštevale.«⁶⁸ Razmejitvena komisija je po njenem mnenju zagrešila veliko napako, »ker je občine Sobota, Mlake, Radvanje in Sv. Jernej v celoti ali pa razkosane pridelila avstrijski državi«. Demarkacijska črta bi bila po mnenju slovenskega tiska veliko boljša izbira, saj so bili prebivalci z njo zadovoljni, nad novo mejo pa je vladalo popolno razočaranje.⁶⁹

Na vseh koncih in krajih je bilo čutiti nezadovoljstvo z delom komisije. Na odseku Sv. Lovrenc–Sv. Duh si časopisje še zmeraj ni obetalo nič dobrega, saj naj bi imeli »Nemci pripravljenih celo vrsto napadov na naše interese«. Še večjo težo pa je postavljalo na zadnji odsek Sv. Duh–Mura, kjer je avstrijska delegacija »v nasprotju z mirovno pogodbo in z dosedanjimi pooblastili razmejitvene komisije« že zahtevala, da se »državna meja izpelje po nekem grebenu Slovenskih goric, a ne po Muri«, s čimer bi »meja tekla kake pol ure od Maribora, tako da bi bil del Leitersberga že v Avstriji«.⁷⁰

Krivična razmejitev je polnila strani slovenskega tiska. »Kdor bo na karti gledal idealno ravno črto od Košenjaka do Sv. Lovrenca, se mu bo morda zdelo, da razmejitve vendar ni tako krivična, ker se precej drži idealne črte in ker celo naša država dobi severno od te črte nekoliko več sveta, kakor Avstrija na južni strani te črte. A v naravi stoji stvar drugače. Idealna črta bi bila merodajna za pravično razmejitve le takrat, če bi ozemlje severno in južno od te črte bilo v enakem razmerju v rokah Slovencev in Nemcev in če bi ta idealna črta odgovarjala tudi gospodarsko-prometnim razmeram.« Katastrske občine »Mlake, Št. Jernej in Radvanje« je mejna črta presekala. »Tu je na podlagi uradne statistike l. 1910 narodnostno razmerje bilo naslednje: 510 Slovencev in 223 Nemcev. Dolžnost razmejitvene komisije bi torej bila, v duhu mirovne pogodbe in instrukcij te občine tudi severno od idealne črte priklopiti Jugoslaviji, kolikor to sploh dopuščajo v mirovni pogodbi določene mejne točke. Da so pa avstrijsko ozemlje raztegnili sploh še južno od idealne črte, je naravnost kričeča krivica za nas.«⁷¹

66 *Tabor*, 13. 11. 1920, 3.

67 *Tabor*, 17. 11. 1920, 1.

68 *Murska straža*, 18. 11. 1920, 1.

69 *Ibid.*

70 *Ibid.*

71 *Prim. Straža*, 25. 11. 1920, 1, 2.

Napete razmere so dosegale vrelišče. Časopisje je poročalo, da do tega »gotovo ne bi bilo prišlo, ko bi naša vlada pravočasno razlastila pruske naseljence, ki jih je ‚Südmark‘ naselila po vseh obmejnih občinah in odločno stopila na prste domačim hujškačem«. Prav tako je pritiskalo na vlado, naj vendarle zastraži mejo pred prihodom agitatorjev iz Avstrije in da naj okrepi navzočnost jugoslovanskih orožnikov ob meji.⁷² Ob takšnih razmerah in ob silovitem nemškem pritisku, ki je mejo že postavil »pol ure nad Mariborom, pod Št. Iljem in preko Slov. goric in že osvojil celo Apaško kotlino«, se je razmejitevna komisija »zatekla« v Pariz, ki je na koncu vendarle odločil, »da ostane meja med Jugoslavijo in Nemško Avstrijo Mura«.⁷³

Slovenska stran je le dobila zadoščanje, saj se je položaj v tednu dni za njo (vsaj delno) izboljšal. »Splaval je po vodi up nemško-avstrijske delegacije pri razmejitveni komisiji, da doseže s spretno diplomatsko akcijo pri konferenci veleposlanikov v Parizu za Avstrijo ugodno rešitev mejnega vprašanja ob Muri«, je navdušeno pisalo časopisje. »Tako bo tvoril našo definitivno mejo na severovzhodu tok Mure. S tem pa se naša delegacija nikakor ne sme zadovoljiti. Ker so Nemci tukaj pogoreli, bodo sedaj napeli vse sile, da vsaj severnozapadno in zapadno od Maribora dosežejo zase ugodno odločitev v mejnem vprašanju. / ... / Napnimo vse sile, da ob za nas tako žalostnem uspehu ob meji med Košenjakom in Sv. Lovrencem ne prodrejo tudi v tem odseku.«⁷⁴ Časopis je vzel v pretres še Apaško kotlino, ki je sicer po mirovni pogodbi nedvomno pripadla Jugoslaviji, toda v isti sapi mu njena prihodnost ni dala miru. »Uverjeni smo, da Jugoslavija v vprašanju Apačke kotline ne more niti za korak popustiti, ker ne gre toliko za par vasi in njiv, kolikor za gospodarsko-politične, strateške in prometne interese naše države na Muri kot državni meji. / ... / Nedvomno bi imeli tudi mi Jugoslovani zahteve, ki posegajo v sedanje avstrijsko ozemlje in ki jih lahko utemeljimo s tehtnimi dokazi, tako n. pr. zahtevo glede Radgone kot vezi med Slov. goricami in Prekmurjem, toda naša delegacija si ne drzne tako daleč izpostavljeni mirovne pogodbe, ki je že zaključena in ratificirana ter obvezna za obe državi.«⁷⁵ A kljub temu, da je mejo določala Mura, se je pojavil nov problem: »Kateri je glavni tok Mure, ker jih ima Mura več ravno v obmejnem dela med Avstrijo in Jugoslavijo.« Vprašanje glavnega toka Mure je tako povzročilo nov spor med jugoslovanskimi in avstrijskimi delegati.⁷⁶ »Nemškoavstrijska in jugoslovanska delegacija ste se 11. t. m. (decembra, op. a.) posvetovali o glavnem teku reke Mure zaradi točne določitve mejne črte po reki.«⁷⁷

Medtem je časopisje vse bolj opozarjalo na kompetence komisije. Po slovenskem neuspehu pri Sv. Duhu, ko je Avstrija mejo premaknila precej proti jugu, so se konec leta pričeli vrstiti članki, ki so dvomili o nepristranosti komisije. »Delo komisije se omejuje le na to, da sme a) izvesti natančno razmejitev v odsekih, omenjenih v mirovni pogodbi kot mejne črte, ki se morajo določiti na ozemlju samem, b) izvesti

72 Jugoslavija, 24. 11. 1920, 2.

73 Straža, 26. 11. 1920, 1.

74 Jugoslavija, 1. 12. 1920, 2.

75 Murska straža, 10. 12. 1920, 2.

76 Straža, 13. 12. 1920, 3.

77 Murska straža, 17. 12. 1920, 2.

revizijo mejne črte, označene v mirovni pogodbi kot administrativna meja, to pa le, ako predloži tako zahtevo ena izmed interesiranih držav in se večina komisije strinja s predlogom, c) predložiti kako v mirovni pogodbi imenoma navedeno točko, ako se to zgodi s soglasnim sklepom celotne komisije, vštveši zastopnike obeh zainteresiranih držav, d) sestaviti zapisnike oziroma dogovore, ki se nanašajo na ureditev vseh državnopravnih vprašanj, ki nastanejo vsled razmejitve.« Časopisje sicer ni neposredno obtoževalo komisije, toda »med vrsticami« je bralec mogel prebrati prav to. »Razmejitvena komisija je torej pooblaščen, da le v nekaterih posebnih primerih nebitveno izpremeni osnutek vrhovnega sveta, v kolikor bi to upravičevali krajevni gospodarski interesi, nikakor pa pri tem ne sme biti merodajna narodnost, jezikovni, verski ali vojaški oziri.«⁷⁸

Kakorkoli, konec leta se je bližal, časopisje pa je ugotavljalo, da je »pariška konferenca veleposlanikov« kot izhodišče za ureditev meje med Sv. Duhom in Muro določila »križišče razvodja med Dravo in Sakovo (Pesnica, op. a.) z administrativnimi mejami med okrajema Maribor in Lipnico, t. j. približno 200 m vzhodno od cerkve Sv. Duha. Nadalje je konferenca odločila, da se smejo na administrativni meji med Sv. Duhom in Muro izvršiti po potrebi malenkostne izpremembe. Na temelju te odločitve so se dne 28. t. m. (decembra, op. a.) vršila med jugoslovenskimi in avstrijskimi delegati pogajanja, ki so, izvzemši majhen del, dovedla do načelnega sporazuma.«⁷⁹ Toda neuspešnih pogajanj, ki so pripeljala do določitve meje pri Sv. Duhu, slovenski tisk ni mogel preboleti. Sv. Duh je označeval kot fiasko, kot katastrofo, Avstrija pa je očitno precej bolje lobirala, saj je na koncu dosegla mejo, ki se ni povsem skladala z mirovno pogodbo in mejnimi kartami. »Glavni del župnije Sv. Duha tvori davčna občina Veliki Boč, katero razvodnica deli v severni in južni del; slednji se spušča strmo proti Dravi. V tej občini je leta 1910 bilo 99.3 % Slovencev (707) in le pet Nemcev. Vkljub vsemu pritisku od svetne in cerkvene oblasti se je tu ohranil slovenski živelj. V gospodarskem oziru imajo ti kraji glavni dohodek iz lesa, ki ga v veliki množini spravljajo k Dravi. Povsem pravično in naravno bi torej bilo, da se mejo potegne ali po bivši demarkacijski črti, ali vsaj ob meji davčne občine Veliki Boč in tako skrajša velik zavoj, ki ga dela razvodnica. S tem bi se rešila enotnost župnije, davčne občine in šolskega okoliša Sv. Duha.« Ne komisija ne »Pariz« tega očitno nista upoštevala. »Okrajna meja je državna meja že od Sv. Duha, 200 metrov od cerkve. S tem se napravi velika zarez avstrijskega ozemlja v naše ozemlje globoko proti Dravi, raztrga se cela župnija in šolski okoliš Sv. Duha ter katastralna občina Veliki Boč. Župna cerkev pride v Jugoslavijo, pa tik ob mejo, nova šola in pokopališče pa v Avstrijo! Mi izgubimo skoraj vso popolnoma slovensko občino Veliki Boč, potem katastralno občino Pesnica, kjer je leta 1910 bilo 54.14 % (431 Slovencev in 363 Nemcev) Slovencev in Klanjec s 85.9 % (376) Slovencev (63 Nemcev). V bodočo veliko Nemčijo pridejo vrhovi vzhodno od Sv. Duha, ki tako obvladujejo celo Dravsko dolino in Maribor.«⁸⁰

78 *Jugoslavija*, 22. 12. 1920, 2.

79 *Slovenec*, 30. 12. 1920, 2.

80 *Straža*, 31. 12. 1920, 1.

Kljub zapletom sta jugoslovanska in avstrijska delegacija v začetku novega leta vendarle dosegli dogovor. »V načelu je sporazum že dosežen in se vrše sedaj podrobna pogajanja le glede meje zapadno od Sv. Jurija na Pesnici. Med obema delegacijama se je dosegel sporazum tudi glede delne revizije mejne črte pri Sv. Duhu. V smislu te revizije pripade nam en del občine Veliki Boč, vendar pa zahtevajo Nemci kot kompenzациjo za to koncesijo, da se potegne mejna črta v občinah Slatina, Slatinski dol in Špičnik nekoliko bolj proti jugu oziroma vzhodu.«⁸¹ Jugoslavija je tako dobila »v posest strateško važno postojanko ‚Jarčev Vrh‘ (Jarzkogel), visok 988 m, kateri dominira nad Falo in Selnico. Kot kompenzациjo za to ozemlje pa so jugoslovanski člani komisije morali odstopiti Nemški Avstriji lepe dele Slovenskih goric.« Pri Sv. Juriju ob Pesnici »izgubimo največ Slovencev mariborskega okraja«, pri Špičniku pa »zelo lepa in bogata vinorodna posestva.«⁸² Natančna meja je bila določena »od Sv. Duha v vzhodni smeri južno od Šmirenbergerjevih ribnikov v dolino Radovičevega potoka, tako da pripade približno pol občine Veliki Boč Jugoslaviji. Od tod se nadaljuje meja zapadno od Jurskega vrha ter sledi Kamrerjevemu potoku, tako da pripade približno tretjina katastralne občine Pesnica in katastralna občina Vrhovci Avstriji. Nato se nadaljuje meja približno 2 km po sedanji administrativni meji med okrajnim glavarstvom Maribor in Lipnica do kote 472 južno od Rač, vsled česar pripadejo severni del občine Špičnik, Slatinski dol in Slatina Avstriji. Od vrha 472 dalje je v splošnem ostala v veljavi prejšnja meja med okrajnim glavarstvom Lipnica in Maribor ter so se izvršile le malenkostne iz gospodarskih ozirov potrebne izpremembe.«⁸³

Po polletnem delu je razmejitvena komisija v glavnem dovršila svoje delo. Toda slovenska javnost ni bila zadovoljna, saj meja ni šla po razvodju (Košenjak–Sv. Ilj), kar bi bila najbolj logična poteza »iz geografičnega, gravitacijskega, ekonomičnega, administrativnega in stratežičnega vzroka«. Prav tako bi komisija morala vasi obdržati v celoti, ne pa da je nekatere razdelila na pol. Komisija je sicer prisodila »nad Falo nam v prilog stratežično važno mejo čez Jarčev hrib ter nam s tem dodelila večino občine Veliki Boč.«⁸⁴ Najbolj kritično je o izgubah pisala mariborska *Straža*. Menila je, da so bile »po večini slovenske občine Boč, Gradišče, Klanci, Vrhovci, Pesnica, Star potok, Špičnik, Slatina, Račane, Belič, Špiljska Kresnica in Špilje, ki štejejo po ljudskem štetju leta 1910 okoli 6000 Slovencev, vržene v žrelo gladnemu nemškemu volku«. Krivca je iskala v slabi diplomaciji, ki se ji je zdelo »prebagatelno se kregati za naše severne slovenske kraje.«⁸⁵ Na te očitke se je odzval član jugoslovanske delegacije Leonid Pitamic in pojasnjeval, da za navedene občine sploh ni bilo drugačne rešitve, saj da je šlo le za »administrativno granico od Sv. Duha do Mure severovzhodno od Št. Ilja«, dolge razprave jugoslovanske in avstrijske delegacije pa so na koncu pripeljale do sporazuma (Jugoslaviji torej južni del občine Veliki Boč – okrog 640 hektarjev, Avstriji pa deli katastrskih občin Vrhovci, Pesnica, Špičnik, Slatinski dol, Slatina ter

81 *Tabor*, 13. 1. 1921, 2.

82 *Straža*, 21. 1. 1921, 2.

83 *Jutro*, 22. 1. 1921, 3. Prim. Zorn, »‘Murska straža’,« 421.

84 *Tabor*, 23. 1. 1921, 1.

85 *Straža*, 24. 1. 1921, 1.

nekoliko mejnih parcel na severnem delu meje – okrog 540 hektarjev). Strinjal se je, da meja sicer ni »sijajna«, vendar je menil, »da smo dosegli vse to, kar je bilo pri danih razmerah mogoče«. ⁸⁶

Razprtije znotraj slovenske strani so se kmalu umirile, saj se je tudi časopisje zavedalo, da njegove besede niso iz trte zvite. Toda nezadovoljstvo z delom komisije ni ponehalo. Nepojmljivi ukrepi komisije so privedli do tega, da so bila tudi »nekatera posestva razdeljena med obe državi. Neki posestnik na Špičniku ima stanovanjsko poslopje v Jugoslaviji, gospodarsko pa v Avstriji. Tudi posamezne vasi so raztrgane: šolo imajo v naši državi, cerkev pa v Avstriji, ali pa obratno. Ponekod je bila potegnjena meja kar preko njiv in vinogradov.« ⁸⁷ Stališče javnosti je delil tudi Josip Hohnjec, ki je bil v Beogradu v zvezi s tem precej dejaven. Ministrskemu predsedniku Nikoli Pašiću je poslal protest, češ da je »razmejitvena komisija severno državno mejo med našo državo in avstrijsko republiko na ozemlju nekdanje Štajerske v podrobnostih določila tako, da so naši slovenski interesi zelo prikrajšani, in sicer v narodnem, gospodarskem in kulturnem oziru«, in zahteval revizijo oškodovanih delov. ⁸⁸

Jeza na eni in žalost na drugi strani sta polnili slovensko časopisje. Še posebej je bodla meja pri Sv. Juriju ob Pesnici, kjer je »razen par hiš, ki imajo rodbinske in kupčijske zveze z lipniškim okrajem, velika večina takih naših ljudi od nas odrezana, ki niso svoj živ dan imeli nikakšnih zvez na ono stran«. Prav tako je sodu izbijalo dno dejstvo, »da je ozemlje na Boču, ki je pripadlo nam, desetkrat manj vredno nego rodovitni deli občin Pesnica, Vrhovci, Špičnik, Slatina, Svečina, Plavč in Št. Ilj«. Avstrijska delegacija je bila, tako časopisje, tudi precej bolj podjetna, saj je »na lice mesta povabila vse bližnje in daljne nemške posestnike ob meji tostran in onstran razvodnice, a naših ljudi naša komisija v veliki večini ni prav nič obvestila o svojem prihodu«. ⁸⁹

Toda vsakršno pisanje je bilo bolj kot ne zaman, saj je bila meja pravzaprav že določena. Mogoči so bili zgolj še »kozmetični« popravki oziroma detajli. V ta namen je bila sredi februarja imenovana posebna komisija. »V torek 15. februarja pričetek poslovanja v Ceršaku, v sredo 16. februarja v Sladkem Vrhu, četrtek 17. februarja v Gornjem Cmureku, v petek 18. februarja v Žepovcih, v soboto 19. februarja v Apačah, v nedeljo 20. februarja v Gornji Radgoni.« Okrajna glavarstva so na ogled povabila zainteresirane občine, župani pa so bili pozvani, naj prinesejo s seboj katastrske mape. ⁹⁰ Tudi pariška veleposlaniška konferenca je po zaslišanju strokovnjakov odločila, da so »razvodnice v načelu neizpremenljive, da se pa smejo izpremeniti na točkah, kjer bi razvodnice sekale kako hišo, in po zaslišanju interesentov tako, da se napravi majhen ovinek, da se prizadeti obvarujejo škode«. ⁹¹ Na terenu je bil vse dejavnejši tehnični del komisije, ki je postavljaj mejnike in »zarisoval« mejo. Toda njihovo delo je oviralo

86 *Slovenec*, 29. 1. 1921, 1. Prim. Tone Zorn, »'Deutsche Grenzschutz' in razmejitve na Štajerskem v letih 1919–1922,« *Casopis za zgodovino in narodopisje* 51, št. 1 (1980): 175.

87 *Jutro*, 25. 1. 1921, 3.

88 *Slovenec*, 25. 1. 1921, 1. Prim. Zorn, »'Murska straža,« 421, 422.

89 *Straža*, 9. 2. 1921, 1.

90 *Straža*, 14. 2. 1921, 2.

91 *Slovenec*, 26. 2. 1921, 2.

nezadovoljno obmejno (nemško) prebivalstvo. Na Kapli je denimo »navalila druhal kakih 80 avstrijskih Nemcev in obmejnih nemškutarjev na mirno delujoče razmejitvenike, izruvala vse že tam postavljene mejnike, opsovala tehnični oddelek in ga pregnala z dela.«⁹² Okrajno glavarstvo Slovenj Gradec je nemudoma uvedlo kazensko preiskavo, po kateri so bili aretirani »dne 17. marca 1921 sledeči možje iz Kaple: posestnik Alojz Grager, kmet. sin Josip Pavlič, posestnik Jakob Kerbis, župnik Aleksander Lenz, trgovec Peter Hermann, posestnik Franc Vollmayer.«⁹³ Poškodovanje ali prestavljanje mejnih kamnov je bilo precej pogosto, za to dejanje pa je bila zagrožena kazen treh mesecev zapora oziroma visoka denarna kazen.⁹⁴ »Razbiti so mejniki na celi črti od Špilja do Dravograda. Vidi se, da je razbitje mejnikov organizirano. Najbrž v Gradcu.«⁹⁵

Kljub jugoslovansko-avstrijskemu dogovoru meja pariškim diplomatom še zmeraj ni popolnoma »odgovarjala«, saj so se odločili, da »morajo vijugo na Kresnici in Št. Ilju spremeniti, da bo meja bolj ravna. Na ta način dobi Jugoslavija še eno slovensko posest občine Špilje (Cvilak) in več gozdnih in drugih parcel nemških posestnikov v bližini Thalerjevega veleposestva na Kresnici, a Slovenec Bračko iz Št. Ilja zgubi svoje lepe vinske gorice na kresniški strmini. / ... / Tako odpade cela visoka Kresnica N. Avstriji, a visoki Plavč pa Jugoslaviji.« S tem »kupčkanjem« ni bila na koncu zadovoljna nobena stran.⁹⁶ Bračko je pri postavljanju mejnikov celo »odločno ugovarjal in zahteval, da ostane on kot zaveden Jugoslovan v jugoslovanski državi. Mož ni odnehal. In posrečilo se mu je, da so morali njegovo posestvo zopet prideliti jugoslovanskemu ozemlju.«⁹⁷

Določitev meje severno od Maribora je bila v glavnem zaključena, Mura pa je bila določena kot mejna reka od Šentilja do Radgone. Na celotnem odseku so potekala tehnična dela. Tehnični odsek je izdelal štiri karte v merilu 1 : 25.000: od Mure pri Šentilju do Sv. Jurija, od Mure do Sv. Duha, od Starega potoka do Sv. Lovrenca in od Sv. Lovrenca do Košenjaka.⁹⁸ »Zbirajo in popisujejo se sedaj vsi katastralni in topografski podatki. Svrha tega dela je, da se more nova meja v zemljevidih kakor tudi po katastru pravilno označiti.«⁹⁹ Oktobra je časopisje poročalo, da je »razmejitev na bivšem štajerskem ozemlju že docela dovršena, in sicer od Radgone do Košenjaka. Postavljeni so tudi v smislu pogodbe določeni mejniki ter so tudi izdelani vsi potrebni zemljoknjižni načrti in izročeni oblastem, ker se bo v kratkem izvedla na tem ozemlju končnoveljavna zasedba.«¹⁰⁰ Prvega oktobra je razmejitvena komisija sklenila, da se ima »počenshi s 1. novembrom vršiti okupacija teritorija, ki pripada dotični državi, na delu meje od kote 196 (približno 3 km jugovzhodno od Radgone) do kote 1522 (Košenjak). Efektivna okupacija se izvrši 1. novembra 1921 opoldne na sledeči način:

92 *Straža*, 18. 3. 1921, 2.

93 *Straža*, 21. 3. 1921, 2.

94 *Tabor*, 12. 4. 1921, 3.

95 *Straža*, 6. 6. 1921, 2.

96 *Straža*, 11. 4. 1921, 1.

97 *Straža*, 27. 5. 1921, 2.

98 König, »Die Festlegung von Staatsgrenzen,« 486, 487.

99 *Tabor*, 30. 5. 1921, 2.

100 *Tabor*, 15. 10. 1921, 1.

Oblasti avstrijske republike zasedejo ozemlje, ki pripada tej državi, oblasti kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev pa ozemlje, ki pripada tej kraljevini. Vsled sporazuma med obema interesiranima vladama ima vsak stanovalec ali posestnik na ozemlju, kjer se vrši okupacija, pravico, da se preseli in da prenese do 1. januarja 1922 vso svojo imovino na ozemlje one države, pod oblastjo katere je živel pred okupacijo.«¹⁰¹

Toda Avstrija si je še pozno v jesen 1921 prizadevala, da bi zase pridobila Apaško kotlino. Nemško časopisje je vztrajno naglašalo, da želi apaško prebivalstvo k Avstriji, rovarjenje proti novi državi pa je bilo na dnevnem redu.¹⁰² Ko je septembra 1921 komisija obiskala Radgono, župan Franz Kamniker seveda ni pozabil omeniti, komu bi morala dejansko pripadati Apaška kotlina.¹⁰³ Tudi nemško časopisje ni skrivalo nezadovoljstva, ko je novembra poročalo, da se nemški napisi na občinskih tablah zamenjujejo s slovenskimi.¹⁰⁴ Menilo je, da je treba narediti vse, da se vprašanje kotline reši v korist Avstrije in tamkajšnjega nemškega prebivalstva.¹⁰⁵ Ne glede na to je zadeva vendarle napredovala do te mere, da sta bili okrajni sodišči v Cmureku in Radgoni primorani predati Jugoslaviji »zemljiške knjige in pupilarne spise glede onih občin, katere spadajo v smislu mirovne pogodbe k naši državi. / ... / S tem je tudi dejansko pokopan sen naših obmejnih neprijateljev na odcepitvev Apaške kotline. Sodnija v Zg. Radgoni je sprejela sledeče knjige občin, kjer sedaj izvršuje ona sodstvo in sicer: Vratni vrh, Vratna vas, Apače, Črnice, Drobtince, Konjišče, Lutverci, Nasova, Plitvice, Plitvički vrh, Podgorje, Segovci, Žiberi in Žepovci. Sodnija pri Sv. Lenartu je prejela Dražni vrh, Grabe, Lukavce, Rožengrund, Ščavnico, Trate in Velko.«¹⁰⁶

* * *

Jugoslovansko-avstrijska meja je bila na štajerskem odseku konec leta 1921 tako dokončno definirana. Junija 1922 je komisija določila zadnje podrobnosti, s čimer je meja postala končno veljavna. Kljub temu so se še vedno pojavljali primeri protidržavne agitacije, komisija pa je še aprila 1922 prejela prošnjo dela vaščanov Ojstrice nad Dravogradom za priključitev k Avstriji.¹⁰⁷ Avstrijsko časopisje medtem ni skrivalo nezadovoljstva. Menilo je, da je meja krivična, da je bilo Avstriji odvzetega precej ozemlja, da meja poteka po nepomembnih vodotokih, da del posestva in celo kmetije, meja pa da bi morala potekati po Dravi, ki je v bistvu v celoti pripadla Jugoslaviji.¹⁰⁸

101 *Tabor*, 30. 10. 1921, 1.

102 Prim. *Tabor*, 26. 11. 1921, 2. Zorn, »'Deutsche Grenz wacht',« 173–75. Dušan Ščap, »Vprašanje (Apaškega polja) Apaške kotline 1919–1921 iz zornega kota poročanja avstrijskih časopisov,« v: *Zbornik soboškega muzeja* 25, ur. Branko Kerman (Murska Sobota: Pomurski muzej, 2019), 321–24. Zorn, »'Murska straža',« 422–24.

103 Zorn, »'Deutsche Grenz wacht',« 177.

104 *Grazer Tagblatt*, 6. 11. 1921, 6.

105 *Grazer Tagblatt* (Morgenblatt), 11. 12. 1921, 21.

106 *Tabor*, 24. 5. 1922, 3.

107 SI PAM/0645/003/00791 Kazenski spis Okrožnega sodišča Maribor XI 488/22 (Turner, Josef – protidržavna agitacija za Nemško Avstrijo), 1922 (Združeni dokumenti).

108 *Grazer Tagblatt*, 13. 10. 1922, 2.

Toda vsakršno naprezanje avstrijskega tiska je bilo zaman. Mednarodni del komisije je bil že julija 1922 razpuščen, do zaključka tehničnih del pa so v komisiji ostali samo še predsednik Craven in delegaciji obeh zainteresiranih držav.¹⁰⁹ Končni zapiski o razmejitvenem delu so bili podpisani čez dobro leto, 31. oktobra 1923, formalno pa je komisija svoje delovanje zaključila 17. novembra 1923.¹¹⁰ »Predsednik Craven je odpotoval v Pariz, da izroči elaborat v treh izvodih veleposlaniški konferenci, ki dostavi po en izvod Jugoslaviji in Avstriji, dočim ostane tretji izvod v Parizu.«¹¹¹ Meja, ki jo je razmejitvena komisija začrtala pred sto leti na Štajerskem, je (razen med drugo svetovno vojno) slabih 70 let delila Republiko Avstrijo in Jugoslavijo, danes pa določa državno mejo med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo.¹¹²

Viri in literatura

Arhivsko gradivo

- SI PAM – Pokrajinski arhiv Maribor:
 - SI PAM/0645/003/00791 Kazenski spis Okrožnega sodišča Maribor XI 488/22 (Turner, Josef – protidržavna agitacija za Nemško Avstrijo), 1922 (Združeni dokumenti).
- StLA – Steiermärkischer Landesarchiv:
 - Stenographisches Protokoll über die 28. Sitzung der steiermärkischen provisorischen Landesversammlung am 7. Mai 1920, 545–48.

Časopisje

- *Arbeiterwille*, 1920.
- *Grazer Tagblatt*, 1919–1921.
- *Jugoslavija*, 1920.
- *Jutro*, 1920, 1921, 1923.
- *Marburger Zeitung*, 1920, 1923.
- *Mariborski delavec*, 1920.
- *Murska straža*, 1920.
- *Nova Doba*, 1920.
- *Slovenec*, 1920, 1921.
- *Slovenski narod*, 1920.
- *Straža*, 1920, 1921.
- *Tabor*, 1920–1922.

109 *Tabor*, 13. 7. 1922, 1. Prim. König, »Die Grenze mit dem Serbisch-Kroatisch-Slowenischen Staat,« 138, 139.

110 König, »Die Staatsgrenzen Österreich,« 146.

111 *Jutro*, 2. 11. 1923, 3. *Marburger Zeitung*, 7. 11. 1923, 3.

112 Sieghard Morawetz, »Die steirisch-südslawische Grenze zwischen Hühnerkogel und Kutschenitz,« *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark* 16 (1968): 19–31.

Literatura

- Čuček, Filip. »'Volkovi in hijene'. Primeri 'obračuna' s spodnještajerskim nemštvom (in vsenemške 'obrambe domovine') v prevratni dobi.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, št. 2 (2021): 67–102.
- Dolenc, Ervin. »Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji.« V: *Slovensko–avstrijski odnosi v 20. stoletju*. Ur. Dušan Nečak et al. 81–94. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2004.
- Ferlež, Jerneja (ur.). *Nemci in Maribor*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012.
- Jenuš, Gregor. *Ko je Maribor postal slovenski*. Maribor: ZRI dr. Franca Kovačiča, 2011.
- Hartman, Bruno. »Prevrat v Mariboru.« *Studia Historica Slovenica* 2, št. 1 (2002): 192–201.
- Klemenčič, Matjaž. »Germanizacija slovenske Štajerske, ki jo je preprečil poseg generala Rudolfa Maistra.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 82, št. 2–3 (2001): 49–66.
- König, Heinz. »Die Festlegung von Staatsgrenzen. Der maßgebliche Beitrag der Geodäten zur Realisierung von Grenzen,« *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs* 9, št. 2 (2019): 471–97. 10.1553/BRGOE2019–2s471.
- König, Heinz. »Die Grenze mit dem Serbisch–Kroatisch–Slowenischen Staat.« V: *Der Vertrag von St. Germain*, Kommentar. Herausgegeben von DDr. Herbert Kalb, Dr. Thomas Olechowski, Dr. Anita Ziegerhofer unter Mitwirkung von Laura Rathmanner und Stefan Wedrac. 132–40. Wien: MANZ'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, 2021.
- König, Heinz. »Die Staatsgrenzen Österreich.« *Österreichische Zeitschrift für Vermessung und Geo-information* 85, št. 2 (1997), 142–49.
- Morawetz, Sieghard. »Die steirisch–südslawische Grenze zwischen Hühnerkogel und Kutschenitz.« *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark* 16 (1968): 19–31.
- Penič, Lojze. *Boj za slovensko severno mejo 1918–1920*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1988.
- Perovšek, Jurij. *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*. Ljubljana: Modrijan, 1998.
- Perovšek, Jurij. *Slovenski prevrat 1918*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Rahten, Andrej. *Po razpadu skupne države*. Celje: Celjska Mohorjeva družba; Celovec: Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2020.
- Rathmanner, Laura R. »Kommissionen, Ausschüsse, Tribunale: Internationale Einrichtungen im Staatsvertrag von St. Germain.« *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs* 10, št. 1 (2020): 87–123. 10.1553/BRGOE2020–1s87.
- Ščap, Dušan. »Vprašanje (Apaškega polja) Apaške kotline 1919–1921 iz zornega kota poročanja avstrijskih časopisov.« V: *Zbornik soboškega muzeja* 25. 313–24. Ur. Branko Kerman. Murska Sobota: Pomurski muzej, 2019.
- Zajšek, Boštjan. »'Raje pa hočemo nemško umreti, kakor laško ali slovansko trohneti' – mariborski Nemci v letu 1918.« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019): 419–466.
- Zajšek, Boštjan. *Jugoslavija prihaja*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2018.
- Zorn, Tone. »'Deutsche Grenzwatch' in razmejitve na Štajerskem v letih 1919–1922.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 51, št. 1 (1980): 165–81.
- Zorn, Tone. »'Murska straža' o slovenski severni meji in o Prekmurju v letih 1919/1922.« *Zgodovinski časopis* 34, št. 4 (1980): 413–30.

Filip Čuček

**“EVERY POSSIBILITY FOR SECURING ANY
REMAINING PIECE OF SLOVENIAN LAND AT THE LAST
MOMENT HAS BEEN CALCULATED IN ADVANCE.”**

THE ACTIVITIES OF THE INTERNATIONAL DELIMITATION COMMISSION
IN STYRIA BETWEEN 1920 AND 1923

SUMMARY

During the long 19th century, the German-speaking population perceived Lower Styria as a borderland, as a few German-language enclaves existed in the province, while the Slovenian side increasingly equated the linguistic border with the national one. After the collapse of the Monarchy, the Germans were unwilling to give up their former property status in the north (the city of Celje was too far south and therefore no longer in the German sphere of interest). Moreover, they wanted to annex the strategically and economically important areas (the Drava river valley, the Slovenske gorice mountain range) to the new Austria. On the other hand, the Slovenian side tried to convince the Paris Peace Conference with a linguistic border. The reality, however, was somewhere in between. The actual new border that divided Styria between the two new states was merely a product of the superpowers, the lobbying of both sides, and the natural barriers. In many places, it divided the property of the border population and failed to satisfy either side. However, it became (and remained) an international border between two new states, and its final details were ultimately determined by a special International Delimitation Commission.

In accordance with the Treaty, the Commission had to draw up a work plan, define the border, and identify and mark the disputed areas in the field. The Commission managed, organised, and coordinated the efforts at the border, visiting the disputed areas and checking the border crossing points as necessary. At periodic meetings, it also examined the existing documentation, proposed potential corrections of the border and forwarded them to the governments of both relevant states, and participated in the drafting of new border documents or national border treaties. A technical section operated in the field, carrying out measurements and defining the border points as instructed by the Commission. The Commission, chaired by the head of the English delegation, Lieutenant-Colonel A. J. Craven, was also composed of the Austrian, Yugoslav, Japanese, Italian, and French delegations. The Yugoslav delegation was led by General Ante Plivelić.

However, the Slovenian press was quite sceptical about the selection of delegates, as the work at hand required people who possessed a thorough knowledge of the border issues. As early as July, the Slovenian deputy in the Belgrade National Representation Josip Hohnjec kept emphasising the seriousness of the situation. Both

the Slovenian (Yugoslav) and Austrian side tried to prepare as thoroughly as possible for the arrival of the Commission, which was based in Maribor and started to operate on 12 August, two weeks after its appointment. Its first formal meetings were held as soon as the work began, while a week later, it also started operating in the field. In the proclamation to the border population, which the Commission issued in the German, French, and Slovenian languages, it announced “to the inhabitants of the affected territories that, under Article 29 of the provisions of the Treaty of Saint-Germain, its sole task is to determine in the field (in nature) the borders described in the said Treaty.”

Within three months, the Commission demarcated the first part of the border from Košenjak to Sv. Duh. However, the Slovenian press was disappointed by the delimitation, as the solution was by no means ideal: in several places, the line cut through estates or border villages. Moreover, Austria managed to push it considerably southwards. Therefore, at the end of 1920, articles started to appear that questioned the impartiality of the Commission. Nevertheless, after the New Year, the Commission specified the border all the way to the river Mura. After six months of work, it had mostly completed its efforts by also defining the border along the river Mura as far as the town of Radgona. The Slovenian public was not satisfied, as the line did not follow the watershed (Košenjak – Sv. Ilj). Thus, the dissatisfaction with the Commission’s work failed to abate. However, everything published in the press was mostly in vain, as the border had in fact already been set.

By the spring of 1921, the demarcation north of Maribor had largely been completed, while the river Mura was designated as the border river between Šentilj and Radgona. Technical work was carried out throughout the entire segment. The technical section produced four maps at a scale of 1:25,000: from the river Mura at Šentilj to Sv. Jurij; from Mura to Sv. Duh; from Stari potok to Sv. Lovrenc; and from Sv. Lovrenc to Košenjak. However, even in the late autumn of 1921, Austria still kept trying to acquire the Apaška kotlina basin. The German press insisted that the population of the territory in question wanted to join Austria, and sedition against the new state was an everyday occurrence.

These ambitions were unsuccessful, though. By the end of 1921, the Styrian segment of the Yugoslav-Austrian border had been finalised. In June 1922, the Commission specified the last details, thus finally making it official. Only President Craven and the delegations of the two countries concerned remained in the Commission until the completion of the technical work. On the last day of October 1923, the minutes of the delimitation work were finally signed, and the Commission formally concluded its work on 17 November 1923.

Mojca Šorn,* Dunja Dobaja**

Reševanje prostorskega vprašanja Zavoda za slepe otroke in mladino v Kočevju***

IZVLEČEK

Na osnovi razprav banskega sveta in konferenčnih zapisnikov Zavoda za slepe otroke in mladino v Kočevju avtorici v prispevku odstirata težave zavoda, ki so bile pogojene predvsem s pomanjkanjem financ. Ugotavljata, da zaradi ene največjih težav – neustreznih nastanitvenih kapacitet oziroma pomanjkanja vitalnega prostora za bivanje in delo – zavod v tridesetih letih 20. stoletja ni imel možnosti, da bi v celoti in povsem ustrezno zajel vzgojno-izobraževalni proces.

Ključne besede: Zavod za slepe otroke in mladino, trideseta leta 20. stoletja, Slovenija

ABSTRACT

RESOLVING THE QUESTION OF THE LOCATION OF THE INSTITUTE FOR BLIND CHILDREN AND YOUTH IN KOČEVJE

Based on the Ban's Council discussions and the conference minutes of the Institute for Blind Children and Youth in Kočevje, the authors of the following contribution outline the problems of the Institute, caused mainly by deficient financing. They establish that one of the most severe difficulties – inadequate accommodation capacities or the lack of facilities crucial for living and working – meant that during the 1930s, the Institute did not possess the capacity to implement the educational process comprehensively and appropriately.

Keywords: Institute for Blind Children and Youth, the 1930s, Slovenia

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000, Ljubljana; mojca.sorn@inz.si

** Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000, Ljubljana; dunja.dobaja@inz.si

*** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0280 *Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju*, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Uvod

Za Slovence je prva svetovna vojna pomenila vsestransko izčrpanje, razpad habsburške monarhije pa prehod v novo politično, gospodarsko, socialno in kulturno okolje. V Ljubljani, novi slovenski prestolnici, ki se je soočala s številnimi težavami, se je takrat oblikoval prvi slovenski zavod za slepe. Prispevek uvodoma osvetli njegov nastanek in spremlja zavodovo delovanje po selitvi v Kočevje leta 1922. Jedro razprave, ki temelji na konferenčnih zapisnikih iz fonda Zavod za slepo in slabovidno mladino Ljubljana in fonda Banski svet Dravske banovine (hrani ju Arhiv Republike Slovenije), je posvečeno obravnavi delovanja kočevskega zavoda v obdobju po uvedbi kraljeve diktature leta 1929, ko so bile odpravljene oblastne samouprave (konkretno za mariborsko in ljubljansko oblast), ki so omogočale samostojno reševanje vprašanja gospodarsko-socialne in prosvetno-kulturne narave. Avtorici se osredotočata predvsem na problem neustreznih nastanitvenih kapacitet, ki so vplivale na bivanje in izobraževanje v zavodu. Poudarita dejstvo, da banski upravi Dravske banovine postavk o osnovanju šole »za nezadostno razvito in defektno deco«, v konkretnem primeru za slepe in slabovidne otroke, ki jih je določal Zakon o narodnih šolah,¹ sprejet decembra leta 1929, pred začetkom druge svetovne vojne ni uspelo realizirati. Prostorsko vprašanje je bilo rešeno šele avgusta leta 1945, ko se je takratni Zavod za slepo mladino v Ljubljani preselil v nekdanji notredamski internat na Mirju v Ljubljani. S tem so slepi in slabovidni dobili ustrezne nastanitvene prostore, ki so omogočili kakovostnejše bivanje in izobraževanje.

Prvi koraki

Prvemu zavodu za izobraževanje slepih, ki je bil ustanovljen leta 1784 v Parizu, so kmalu sledile podobne ustanove tudi drugod po Evropi. V Avstro-Ogrski je prva takšna ustanova svoja vrata odprla na Dunaju leta 1808. Po določilih avstrijskega zakona o osnovnem šolstvu iz leta 1869 so bili slepi in gluhi otroci v načelu šoloobvezni, ker pa na Slovenskem do osnovanja ustrezne strokovne ustanove ni prišlo,² so se tisti (redki) otroci, ki so bili deležni denarnih prispevkov humanitarnih organizacij in posameznikov, vse do konca leta 1918 šolali v zavodih (predvsem) avstrijskega dela monarhije.³ Kljub temu da je učni načrt poleg teorije obsegal tudi praktično-tehnične predmete, ročna dela, mizarska dela, modeliranje, saj so strokovnjaki menili, da šola-delavnica slepega človeka

1 *Uradni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 28. 1. 1930, št. 25.

2 Kranjski deželni zbor leta 1889 ni sprejel osnutka zakona o »odgojilnih in učnih zavodih za gluhone in slepe otroke«, ki ga je v razpravo podal deželni šolski svet za Kranjsko 21. 1. 1882.

3 *Zavod za slepo in slabovidno mladino: zgodovinski oris 1919–1989* (Ljubljana, 1989), 2. Podrobneje o šolski obveznosti Janez Sagadin, »Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini«, v: *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970), 136sl.

lahko usposobi za delo in mu s tem omogoči relativno ali popolno samostojnost,⁴ sta imeli javnost in stroka številne pomisleke glede izobraževanja slovenskih otrok v tujih zavodih: »Uživanje teh ustanov je zvezano s pogojem, da se mora slepi otrok izobraževati v tujem zavodu, ker jih na Slovenskem še ni. Oddaljenost kraja, tujina, tuji jezik, zelo majhna možnost večkratnega obiskovanja in razne druge ovire privedejo prizadete starše do zaključka, da otroka rajši obdrže doma. / ... / Vse drugače bi to bilo, ako bi na Slovenskem obstajalo tako slovensko vzgajališče za oslepele otroke.«⁵ Želje po ustanovitvi slovenskega zavoda za slepe so tako konkretnije oblike dobivale že pred razpadom monarhije: »Zavod za slepo deco naj je strokovnjaški urejeno vzgajališče z internatom pod strokovnjaškim vodstvom in njegova šola podobna našim ljudskim in meščanskim šolam. Njen učni načrt naj preveva ideja šole-delavnice / ... /, v kateri se učenci napotujejo do samostojnega duševnega in telesnega dela.«⁶

V prvi svetovni vojni je v bojih oslepelo nekaj deset slovenskih moških, ki so se novembra 1918 vrnili v Ljubljano. Narodna vlada je ustanovila Kuratorij za oskrbo slepcev,⁷ ki je bil zadolžen za preselitev oskrbovancev iz primarne nastanitvene lokacije – prostorov v nekdanji Belgijski vojašnici – v prostore Kranjske hranilnice na Zaloški cesti. Tu se je oblikoval Zavod za slepe v Ljubljani,⁸ v okviru katerega sta delovali obrtna nadaljevalna šola in od šolskega leta 1919/20 tudi dvorazredna osnovna šola, saj je v Ljubljano s posredovanjem kuratorija za slepe in deželne vlade za Slovenijo kmalu za vojaki prispela tudi večina slovenskih otrok iz avstrijskih zavodov za slepe. Vodstvo šole je najprej prevzela prva slovenska učiteljica za slepe, sestra Klara Vrhunc, po njenem odhodu iz zavoda aprila 1922 je kuratorij vodstvo šole predal Minki Skaberne. V tem obdobju so slepi vojaki postopoma začeli zapuščali zavod, na njihova mesta so prihajali slepi otroci. V šolskem letu 1921/22, ko je bila šola v zavodu preoblikovana v trirazrednico, je bilo v šolo sprejetih 24 šoloobveznih otrok. Ker se je za poslopje, v katerem je bil nameščen zavod za slepe, zanimal zdravstveni odsek Narodne vlade za Slovenijo, ga je ministrstvo za zdravstvo odkupilo in v njem nastanilo žensko bolnišnico. Zavod za slepe pa se je v letu 1922 preselil v Kočevje v prostore obrtne šole za lesno industrijo in se preimenoval v (Državni) zavod za slepe/slepce v Kočevju.⁹

Ko so bile z vladno Uredbo o prenosu poslov na oblastne samouprave (tudi) iz resorja Ministrstva za zdravstvo in socialno politiko na obe slovenski oblasti prenesene nekatere zdravstvene in socialne ustanove, je ljubljanski oblastni odbor med drugim prevzel v upravo kočevski zavod. Pregled arhivskega gradiva razkriva,¹⁰ da so bili rezul-

4 Povzeto po Mojca Šorn, »Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju,« *Kronika: V zlatih črkah v zgodovini. Razprave v spomin Olgi Janša-Zorn* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009): 265–74.

5 Minka Skaberne, *Skrb za slepce s 13 slikami* (Ljubljana: Društvo Dobrodelnost, 1919), 224.

6 Ibidem, 225.

7 Ta se je kasneje preoblikoval v društvo Kuratorij slepcev, ki si je prizadevalo ustvariti idejo o postavitvi Doma slepih iz vse Slovenije.

8 Zgolj kot zanimivost: upravitelj Zavoda za slepe v Zemunu je v začetku dvajsetih let 20. stoletja dal pobudo za ustanovitev kolonije – samostojne naselbine slepih vojnih invalidov v Veterniku pri Novem Sadu. Leta 1939 je tam bivalo več kot 250 oseb. – »Dom slepih očetov in bistrovidnih otrok,« *Jutro*, 2. 6. 1939, 3.

9 Minka Skaberne, »Prvi slovenski zavod za slepe,« v: *Svetloba izpodriva temo. Zbornik slepih Slovenije* (Ljubljana: Republiški odbor Zveze slepih Slovenije, 1969), 28.

10 SI AS 92, f. 31, Stenografski zapisnik I. seje skupščine ljubljanske oblasti v Ljubljani dne 5. 11. 1927. Miroslav

tati prevzema zavoda v upravo ljubljanske oblasti za zavod pozitivni, saj je oblastnemu odboru uspelo doseči proračunsko revizijo, ki je doprinesla k temu, da so bili internat, osnovna in obrtna šola relativno uspešni ves čas delovanja oblasti, se pravi do konca tridesetih let 20. stoletja.¹¹

Boj za vitalni prostor

Po uvedbi kraljeve diktature oziroma s sprejetjem Zakona o narodnih šolah so bili iz zavoda in šole za slepe odpuščeni vsi odrasli oskrbovanci, v njej so ostali zgolj šolo-obvezni otroci in mladina, ki je obiskovala obrtno šolo.¹² Zavod, katerega stavba je bila locirana daleč od središča in ni bila najprimernejša za svoj namen, se je preimenoval v Zavod za slepo deco v Kočevju: »Domalega na koncu sveta, v kraju, ki kakor ud, od človeškega telesa odrezan, krvavi in usiha; tam kjer je zemlja vsa bolna in iz smrtne stiske zaman kliče k sebi delovne roke, da bi jo negovale, ljubile in se vse njej posvetile, roke, ki bi njenim izsušenim prsim dale svežih sokov; tam – na narodnostno najbolj ogroženem otočku Slovenije, sredi brezupne puščobe, ki diha iz temnih kočevskih gozdov ter kot večno prokletstvo visi nad vsem – tam se vzpenja pod jesensko nebo visoka siva stavba s pomembnim napisom: Zavod za slepo deco.«¹³

V kočevski zavod so od leta 1930 v skladu z novo zakonodajo sprejemali vse slepe in slabovidne otroke, ki so napolnili šest, a še niso prekoračili štirinajst let,¹⁴ duševno in telesno zdrave in sposobne za izobrazbo, pri čemer pa je treba poudariti, da se zakon o obveznem šolanju sprva ni dosledno izvajal. To je med drugim razvidno tudi iz naslednjega citata: »Seveda je v naši banovini število slepe dece, ki je letos postala šoloobvezna večje; pričakovati je zato naknadnih prijav. S takimi naknadnimi vstopi v zavod pa je zelo otežkočen pouk, posebno v I. razredu. Učiteljstvo se je še vedno borilo proti temu. Skušalo si je opomoči predvsem z razpisom v uradnih časopisih, pa kakor je razvidno, ni dosti pomagalo. Glavna krivda leži v tem, da se starši slepe dece premalo zato zanimajo. Po čl. 57. zakona o n. š. [narodnih šolah, op. avt.] morajo šolski upravitelji voditi imenik defektne dece in predlagati / ... / seznam srezkemu nadzorniku.«¹⁵

Kljub temu, da odziv na zakon o obveznem šolanju slepih in slabovidnih sprva ni bil najboljši, je bilo za prihodnja leta upravičeno pričakovati povečano število šolarjev in gojencev. Vendar je bila v proračunskem letu 1930/31, ko je zavod še sodil v

Stiplovšek, »Prizadevanja samouprav ljubljanske in mariborske oblasti za gospodarski in socialni napredek Slovenije jeseni 1927,« v: *Gestrinov zbornik* (Ljubljana: Založba ZRC, 1999), 372.

- 11 O mladinskem skrbstvu v kontekstu socialno-zdravstvene politike na sejah ljubljanske oblastne skupščine in kasneje banskega sveta Dunja Dobaja, *Za blagor mater in otrok. Zaščita mater in otrok v letih 1919–1941* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018).
- 12 »Slepa deca vabi goste. V proslavo dvajsetletnice zavoda v Kočevju razstavijo slepi gojenci svoje izdelke,« *Jutro*, 24. 6. 1939, 3. *Zavod za slepo in slabovidno mladino*, 3.
- 13 »Med tistimi, ki zanje sonce ne sije. Zavod za slepe otroke v Kočevju,« *Slovenec*, 7. 11. 1937, 5.
- 14 Izjemoma so lahko sprejeli tudi slepe mladostnike do osemnajstega leta starosti, ki so oslepeli npr. zaradi bolezn ali nesreče.
- 15 SI AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (2. 4. 1930 – 22. 4. 1932), Zapisnik, 2. 9. 1931.

finančni resor oddelka za socialno politiko in narodno zdravje,¹⁶ za njegovo delovanje in vzdrževanje namenjena zgolj skromna vsota, ki se nikakor ni mogla kosati s sredstvi, dodeljenimi ostalim banovinskim mladinskim zavodom.¹⁷ Zavod za slepe otroke je kot ustanova izobraževalnega značaja z nalogami socialnega skrbstva od proračunskega leta 1931/32 sodil v proračun prosvetnega oddelka.¹⁸ Tega leta je bil podan predlog, da bi prosvetnemu oddelku namenili 11 odstotkov celotnega banovinskega proračuna, vendar zadeva tudi tedaj ni bila izpeljana v prid zakonodaji, končna dodeljena vsota pa je bila kar za petino manjša.¹⁹

Skromna sredstva, ki jih je zavod v Kočevju tega leta prejel iz proračuna, so bila namenjena v glavnem zgolj osnovnim potrebam, prehrani oskrbovancev in osebja, njihovi osebni negi in zdravju,²⁰ zato je podban Otmar Pirkmajer izpostavil mačehovski odnos banovine do zavoda. Menil je, da bi bilo v skladu z Zakonom o narodnih šolah problematiko šolanja slepih in slabovidnih treba urejati dosledneje ter bolj in bolje poskrbeti za zavod, ter pri tem poudaril, da bi bilo morda najbolj smotno zgraditi nov in funkcionalen zavod z internatom, v katerem bi svoj prostor našlo še tistih 740 slepih in slabovidnih otrok, ki še niso bili vpeti v obvezni sistem šolanja. Omenjeni problem je večkrat obravnaval banovinski šolski svet, a po besedah Pirkmajerja rešitev tega vprašanja ni bila enostavna. S takšno gradnjo bi trajno obremenili banovinski proračun, zato so si v banovini bolj prizadevali za razširitev obstoječe kot pa za postavitev nove ustanove.²¹

S podobnimi težavami sta se poleg kočevskega zavoda, v katerem je na začetku tridesetih let bivalo in se šolalo 50 gojencev, srečevali še dve drugi ustanovi podobnega tipa, gluhonemnica z 99 gojenci in deško vzgajališče s 60 gojenci, zato je bila ena od idej, da bi njihovo stisko rešili s koncentriranjem na istem kraju, morda na 460 ha velikem posestvu v Ponovičah. S tem bi zmanjšali velike stroške za vzdrževanje upravnega aparata, te pa bi znižali tudi z delno samopreskrbo, saj naj bi tisti gojenci, ki se ne bi mogli priučiti obrti, opravljali poljska dela in pridelovali skupno hrano, s čimer bi bili aktivno vključeni v gospodarjenje skupnega zavoda. Ban Drago Marušič je na takšne predloge odgovoril, da v okviru proračuna 1931/32 tega ni mogoče uresničiti in da takšen predlog zahteva podrobno študijo. Stroka pa je imela pomisleke predvsem glede sobivanja gluhonemih, slepih in slabovidnih deklic in dečkov z vzgojno problematičnimi dečki.

Leto, ki je sledilo, je bilo v finančnem pogledu še bolj kritično. Zaradi gospodarske krize je minister za finance izdal stroga navodila za zmanjšanje banovinskih proračunov za leto 1932/33 v primerjavi s prejšnjimi. Sestavljeni so morali biti po načelu

16 *Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 29. 3. 1930, št. 44, Proračun izdatkov in dohodkov Dravske banovine za leto 1930/31, Oddelek za socialno politiko in narodno zdravje, Socialno skrbstvo.

17 *Ibid.*

18 *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 1. 4. 1931, št. 23, Proračun izdatkov in dohodkov Dravske banovine za leto 1931/32, Prosvetni oddelek.

19 SI AS 77, š. 7, V. zasedanje, Pregled izvršenih izdatkov in doseženih dohodkov po občnem banovinskem proračunu za leto 1931/32.

20 SI AS 77, f. 1, Stenografski zapisnik 3. seje I. zasedanja banskega sveta, 22. 1. 1931.

21 *Ibid.*

strogega varčevanja. Glede na to je predlog uravnoveženega občega banovinskega proračuna za leto 1932/33 znašal 3,8 odstotka manj v primerjavi s tekočim proračunom.²² Ban Drago Marušič je ministru za finance poslal v potrditev proračun v višini 170,5 milijona din, odobren pa je bil v višini 147,5 milijona din. Časnik *Jutro* je ob potrditvi banovinskega proračuna poudaril, da je bilo za Dravsko banovino predvideno večje proračunsko znižanje, s čimer je želel pokazati na uspešno posredovanje slovenskih režimskih politikov v Beogradu.²³ Kakor koli, od dodeljene vsote je bilo 47,6 milijona din namenjenih za banovinske zavode, podjetja in ustanove, proračun izdatkov in dohodkov zavoda za slepe otroke pa je znašal 360.250,00 din.²⁴ Primerjava stvarnih izdatkov vseh prosvetnih banovinskih zavodov iz pristojnosti banovinskega šolskega odbora pokaže, da je bil banovinski prispevek, namenjen kritju potreb zavoda za slepe in slabovidne, s 340.000,00 din najnižji.²⁵

Ko se je vpis šoloobveznih otrok v kočevski zavod v drugi polovici tridesetih let začel večati, zavod je vsako leto sprejel nekaj novih gojencev, je prostorska stiska postajala še izrazitejša: »/.../ za novo šolsko leto [sta] priglášena že sedaj 2 nova učenca /.../ Zavod pa je prenapolnjen, saj imamo že itak 2 gojenca čez maksimum«. ²⁶ Porajalo se je vse več idej o selitvi zavoda iz Kočevja. Najprej se je omenjala namestitve gojencev na posestvu Strahlove graščine pri Škofji Loki, ki jo je kupilo društvo slepih in tam leta 1935 ustanovilo dom za odrasle slepe.²⁷ Do namestitve zavoda za slepe otroke v Strahlovem gradu v Škofji Loki ni prišlo. Vzrok za opustitev ideje v virih ni naveden.

Banska uprava je še naprej iskala različne možnosti za rešitev prostorske stiske zavoda v Kočevju, saj je učiteljski zbor ves čas delovanja zavoda v Kočevju poudarjal predvsem neustreznost poslopja za nastanitev, bivanje in šolanje slepih. Stavba ni imela dovolj prostorov, ki bi jih preuredili v otroške spalnice, ni imela ustreznega prostora, ki bi ga uredili v bolniško sobo, ni imela prostora, ki bi služil kot dnevna bivalnica, ni imela telovadnice. Poslopje zavoda ni bilo samo neustrezno za svoj namen, bilo je še dodatno v slabem stanju in nikoli deležno kakršnihkoli popravil oziroma izboljšav. Številni so menili, da je bila (morda) za odlašanje popravil kriva tudi obljuba, ki se je ponavljala praktično od leta 1922, da se bo zavod selil iz Kočevja v primernejše prostore v bližini prestolnice: »Naš zavod že polnih 18 let samotari pozabljen v provinci, zanemarjen kakor pastorek napram ostalim sličnim ustanovam, ki so tako srečne, da se nahajajo v središču Slovenije, v Ljubljani /.../ z našimi zavodskimi prostori, ki so od dne do dne v slabšem stanju. Vrata se slabo zapirajo, kljuge so vsak hip pokvarjene, spalnice so prenatrpane, učilnice prav tako premajhne, hodniki ozki in zastavljeni z omarami, ki morajo kljub temu služiti še slepim gojencem za sprehanje v prostem

22 Miroslav Stiplovesek, *Banski svet Dravske banovine 1830–1935* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete Ljubljana, 2006), 120.

23 Ibid., 135.

24 *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 1. 4. 1932, št. 27.

25 Ibid.

26 SIAS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisniki (26. 2. 1937 – 23. 1. 1940), Zapisnik, 22. 6. 1937.

27 Da je društvu slepih uspelo uresničiti idejo o ustanovitvi Doma slepih v Škofji Loki oziroma sanirati grad in urediti njegovo okolico, je bila potrebna finančna podpora banovine. – SIAS 77, š. 6, V. zasedanje Banskega sveta 1934, IV. seja, stenografski zapisnik.

času, ker dnevnih bivalnic sploh nimamo. Najbolj nevzdržno pa je pomanjkanje bolniških sob, katere bi morali imeti vsaj dve, eno za dečke in eno za deklice. / ... / Tudi zunanjščina zavodskega poslopja je zelo grda. Omet odpada, streha in žlebovi so vedno kaj pokvarjeni in krpanje malo zaleže. Prav tako je zelo slaba vrtna ograja / ... / Spričo teh dejstev bi lahko postali malodušni in opustili vsa nadaljna prizadevanja za izboljšanje in napredek zavoda, češ, saj itak nič ne dosežemo. / ... / Prepričana sem, da mora tudi za zavod za slepe otroke kmalu priti čas, ko se bo nastanjen v novih primernih prostorih razširil in izpopolnil in tako lahko vršil svoje delo v dobrobit slepi mladini.«²⁸

V letih pred drugo svetovno vojno je ideja o selitvi postajala vse bolj žgoča, ko pa je učiteljski zbor izvedel, da naj bi bil zavod preseljen v Goričane pri Ljubljani, je ostro nasprotoval: »Ako se namerava zavod za slepe deco premestiti iz Kočevja, se ga mora namestiti v takem kraju, kjer bodo dani vsi pogoji za uspešen razvoj te zdravst. ped. ustanove. / ... / [T]o se pravi v takem kraju, ki bo v doglednem času zvezan z Ljubljano vsaj z elektr. cestno železnico.«²⁹

Leta 1936 se je rodila ideja o novi destinaciji. Poleti tega leta je banska uprava kupila stanovanjsko hišo in tovarniška poslopja bivše tovarne slamnikov Stemberger v Mengšu. Ta poslopja je nameravala preurediti tako, da bi odgovarjala namenom zavoda za slepe otroke in mladino, vendar uprave zavoda do zadnjega (ko je bil izdan že sam komisijski zapisnik) ni obvestila o tem namenu. Učiteljski zbor je o selitvi v Mengeš podal svoja stališča na seji decembra 1936: »1. Nameravana zgraditev novega zavoda za slepe je odločilnega pomena za razvoj slepstva v Sloveniji, ker bo to dokončna ureditev. 2. Naš zavod je važna socialna institucija, ki bo v ponos vsemu narodu, ko se bo dokončno uredil. Njegova ureditev bo stala banovino velike vsote. Zato je škoda, da se namerava postaviti v tako odročen kraj, kjer ne bo mogel reprezentirati skrbstva za slepe kakor ga n. pr. Zavodi za slepe v Zagrebu, Beogradu in vseh drugih državah. Navajamo izjavo g. inšpektorja Ramadanovića, voditelja skrbstva za slepe v Jugoslaviji, ki je rekel, da bi morali Slovenci postaviti zavod na periferijo Ljubljane, ne pa ga takorekoč skriti v provinci. 3. Postavitev zavoda v Mengšu pa ne odgovarja tudi duševni strukturi slepega otroka. Naši gojenci so sicer nagnjeni k bolehnosti, vendar pa niso nikaki hiralci, temveč so zmožni produktivnega duševnega in telesnega dela. Zato pa rabijo stike s kulturnim središčem. V tem oziru je celo Kočevje boljše kot pa Mengeš. 4. Pa tudi z gospodarskega stališča je ta načrt po našem mnenju manj prikladen. Kraj je oddaljen 2 km od železnice, kar bo nakupovanje materiala in živil, kakor tudi prodajanje pletarskih izdelkov znatno otežkočilo. Tudi privatna institucija ‚Dom slepih‘ je uvidela vse te okolnosti in je namestila svoj zavod v neposredno bližino mesta Škofja Loka.«³⁰ Dva meseca kasneje je upraviteljica kočevskega zavoda svojim podrejenim poročala, da banska uprava njihovih teženj ne bo podprla oziroma da vztraja pri selitvi zavoda v Mengeš. To odločitev je vsaj nekoliko omililo osebje tehničnega oddelka banske uprave, ki je zagotovilo,

28 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. 5, Konferenčni zapiski (27. 2. 1940 – 30. 4. 1943 oz. 28. 5. 1943), Zapisnik, 30. 10. 1940.

29 SIAS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapiski (30. 5. 1932 – 22. 1. 1937), Zapisnik, 31. 5. 1933.

30 SIAS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapiski (30. 5. 1932 – 22. 1. 1937), Zapisnik, 21. 12. 1936.

da se bodo arhitekti pred začetkom svojega dela posvetovali z učiteljskim zborom, ki je imel najboljše predstave o tem, kakšen naj bo zavod za slepe, upraviteljci pa je tudi obljubilo, da si bo pred začetkom adaptacijskih del lahko ogledala izbrano poslopje.³¹

16. februarja 1937 sta zavod v Kočevju obiskala dva predstavnika banske uprave, referent za gospodarstvo Alojzij Škrinjar in inženir Svetina. Seznanila sta se z ustrojem in potrebami zavoda.³² Po izjavah upraviteljice zavoda Bogomire Dobovšek je bil njun obisk za zavod zelo pomemben, zlasti zato, ker je bil Svetina zadolžen za izdelavo načrtov za prihodnji zavod v Mengšu. Gosta sta si ogledala vse zavodne prostore, učiteljstvo pa jima je tolmačilo potrebe zavoda ter pojasnilo svoje želje in načrte glede nove stavbe. Omenjenega obiska se je po izjavah upraviteljice ves učiteljski zbor zelo razveselil, saj naj bi bil dokaz, da banska uprava zavodu za slepe otroke posveča vso pozornost. Hkrati je poudarila, da bi bilo zaželeno, če bi »merodajni faktorji« večkrat obiskali zavod in bi se sami prepričali o njegovih težnjah in potrebah. Žal naj bi v Ljubljani zavod poznali predvsem kot ustanovo, ki banovino stane mnogo denarja. Moralne vrednote te ustanove pa, po besedah upraviteljice, človek spozna šele takrat, ko na kraju samem vidi učiteljstvo in presenetljive uspehe slepih gojencev.³³

Po ogledu prostorov v Mengšu maja 1937 je upraviteljica ugotovila, da so ti povsem neprimerni: »Že lega Mengša ni primerna za zavod za slepo deco, ki naj predstavlja centralo skrbstva za slepe v Sloveniji. Mengeš namreč leži 18 km od Ljubljane in je pol ure oddaljen od železniške postaje. Cesta na kolodvor je ob slabem vremenu zelo slaba, tako, da slepi gojenci pogosto ne bodo mogli hoditi peš na kolodvor. Bivša tovarniška poslopja, ki so namenjena za bodoči zavod za slepo deco, leže sredi Mengša, tik ob glavni cesti ter so poleg tega od leve in desne strani popolnoma utesnjena med osebne hiše, na levi strani je tik zraven celo gostilna in mesarija. / ... / Praviloma bi moral imeti bodoči zavod za slepo deco dovolj prostora za vrtove, ne smel bi biti utesnjen med druge hiše, ter bi moral biti odmaknjen od glavne ceste, kjer je veliko prometa in prahu. / ... / Pritlično zidovje je zelo vlažno / ... / notranjščina večine prostorov zelo nizka, prostori imajo radi premajhnih oken premalo svetlobe. / ... / Na moj ugovor, da v teh sobah ne bo svetlobe ne sonca, je g. ing. Krajnik pripomnil, da slepi otroci itak ne vidijo / ... / Vpričo te izjave moremo sklepati, da so g. arhitektu, ki izdeluje načrte za bodoči zavod za slepo deco premalo znane celo osnovne potrebe modernega vzgojnega zavoda za slepe.«³⁴ Učiteljski zbor je idejo o selitvi zavoda v Mengeš odločno odklonil, saj se je strinjal, da mora tehnični oddelek banske uprave izdelati nove načrte, ki bi bili v skladu z zdravstvenimi, socialnimi in pedagoškimi normativi.

Ob različnih idejah za rešitev prostorske stiske se je konec tridesetih let izkristaliziralo mnenje, da je treba za slepo mladino zgraditi povsem nov zavod v Ljubljani.

31 SI AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisniki (26. 2. 1937 – 23. 1. 1940), Zapisnik, 26. 2. 1937.

32 SI AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisniki (26. II. 1937 do 23. I. 1940), Zapisnik, 31. 3. 1937.

33 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Konferenčni zapisniki od 26. II. 1937 do 23. I. 1940, zapisnik 7. domače učiteljske konference na tukajšnjem zavodu, ki se je vršila dne 31. 3. 1937.

34 SI AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisniki (26. 2. 1937 – 23. 1. 1940), Zapisnik, 20. 12. 1937.

V banovinskem proračunu je bil oblikovan poseben sklad, v katerega je banovina štiri leta zapored, do leta 1941, vplačevala po 200.000,00 din anuitet.³⁵ Tik pred okupacijo se je tako porodila ideja o gradnji zavoda za slepe v Dravljah pri Ljubljani, kjer bi bilo pod ugodnimi pogoji mogoče kupiti »lepo zaokroženo zemljišče v velikosti kakih 10.000 m²«. Vendar je takratni ban dr. Marko Natlačen prednost dal t. i. gluhonemnici oziroma je denar namenil za dozidavo njenega novega trakta.³⁶ Ob tem je ban sicer obljubil, da se bodo takoj za gluhih veselili tudi slepi otroci, vendar je njegove načrte onemogočila vojna.³⁷

Na pragu vojne prostorskega problema zavoda za slepe mladino torej niso rešili. Banska uprava se je sicer vseskozi zavedala nujnosti rešitve njegove prostorske stiske, a so bila njena prizadevanja, ki so konec koncev ostala nedokončana, odločno preskromna. Vodstvo ljubljanske gluhonemnice je dočakalo vsaj zagotovilo banske uprave, da se bodo gradbena dela za razširitev zavoda začela 1. maja 1941, čeprav je dejanski začetek projekta onemogočila okupacija, zavod za slepe otroke pa ni dočakal niti tega.

Na cilju

Po okupaciji je kočevski zavod, ki se je do selitve v prestolnico konec leta 1944 imenoval Zavod za slepe otroke v Kočevju,³⁸ v omejenih razmerah deloval dalje. V tem kontekstu je treba omeniti, da so v začetku leta 1944 v ljubljanski gluhonemnici stekle priprave za sprejem novih slepih vojniških poškodovancev in tistih s prizadetimi vidom. Ravnatelj gluhonemnice Mirko Dermelj je dal novoorganiziranemu Oddelku za slepe (novince) na razpolago štiri sobe. V sklop popolne oskrbe gojencev je spadal tudi pouk, ki se je pod vodstvom Franice Vrhunc ob pomoči kateheta Ivana Tomažiča ter učiteljice Milice Sivec začel že aprila istega leta. Upraviteljica kočevskega zavoda je na obisku v Ljubljani ugotovila, »da so slepi oskrbovanci, kar se tiče prehrane, za te čase naravnost najboljše oskrbovani. G. ravnatelj da na razpolago tudi potrebno stražniško osebje ter je vedno pripravljen pomagati in ustreči v vseh željah in potrebah v dejanju kakor tudi z nasveti.«³⁹

Kljub hvaležnosti, da je ljubljanski oddelek za slepe lahko gostoval v gluhone-
mnici, je v mislih članov kočevskega učiteljskega zbora še vedno živela ideja o selitvi. Za prihodnost so načrtovali selitev zavoda v ustrezno zgradbo, namenjeno zgolj in vsem slepim gojencem, zgradbo, ki bi več desetletij odgovarjala bivanjskim in izobraževalnim potrebam. To odločitev so podprli z naslednjo utemeljitvijo: »Slepi otroci so po svoji duševni strukturi, izobražbeni možnosti in izobraženem cilju tako bistveno različni od gluhonemnih, da je skupno izobražbeno vzgojno delo v istem zavodu zelo

35 Skaberne, »Prvi slovenski zavod za slepe,« 33.

36 Fondi posameznih socialnih institucij so bili namreč združeni.

37 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 26. 6. 1944.

38 Več o tem Šorn, »Zavod za slepe otroke v Kočevju.«

39 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 31. 8. 1944.

otežkočeno, zlasti če ni dana možnost prostorno popolnoma ločiti slepe gojence od gluhtonemih. / ... / Načelo selitve / ... / ostane v principu še vedno aktualno.«⁴⁰

Do selitve iz Kočevja je prišlo prej, kot si je učiteljski zbor kočevskega zavoda predstavljal. 12. decembra 1943 je zavod zadela letalska bomba in ga huje poškodovala. Upravnica je o tem obvestila pokrajinsko upravo in šef te je z odlokom z dne 31. decembra 1943 odredil začasno preselitev zavoda v ljubljansko gluhtonemnico. Zaradi nestabilnega položaja na terenu so s selitvijo odlašali vse do ponovnega bombardiranja zavoda novembra 1944. Učitelji in gojenci so v Ljubljano pripotovali 30. novembra »s tovornim avtomobilom vojaške avtokolone. Bilo je vsega 16 gojencev in 4 osebja. Vzeli smo s seboj lahko samo osebno prtljago. Večji del osebja je ostalo v zavodu v Kočevju, da čuva preostali inventar in poslopje in še nadalje vodi ekonomijo. 30. novembra smo ob pozni večerni uri potrkali na vrata gluhtonemnice in bili tu nad vse ljubeznivo sprejeti. / ... / 5. decembra – na god sv. Miklavža se je nato vršil v domačem zavodskem krogu gluhtonemnice nekakšen ‚slovesen pozdrav in sprejem‘ v bivališče gluhtoneme mladine, kjer so gluhtonemi gojenci priredili slepim Miklavževo obdarovanje. / ... / Naši gojenci so se novega okolja in prostora kar hitro privadili in se udomačili. / ... / Božič smo praznovali kar v lepem razpoloženju. Na Sv. večer smo priredili / ... / lepo božičnico s petjem in recitacijami – ki smo jo potem ponovili za bližnje znance in prijatelje na Silvestrov večer. Tako se je – morda prvič – zglasila v gluhtonemnici v zboru božična pesem.«⁴¹ 20. aprila 1945 je Kočevje doživelo še en letalski napad, v katerem je bilo ponovno prizadeto poslopje zavoda: »S tem je postala vrnitev naše ustanove nazaj v prvotni dom v Kočevje nemogoča. Resno in nujno bo treba torej začeti reševati problem, kje najti nov, primeren dom za slepe otroke in mladino.«⁴² Oddelek za slepe novince oziroma Zavod za slepe otroke Ljubljana je tako ostal njihovo zatočišče vse do konca vojne.

Z odlokom ministrstva za prosveto je slepa mladina avgusta 1945 dobila nov dom (bivši notredamski internat oziroma Zavod de Notre Dame) na Mirju v Ljubljani. Institucija se je preimenovala v Zavod za slepo mladino v Ljubljani, od leta 1966 pa jo poznamo pod imenom Zavod za slepo in slabovidno mladino Ljubljana.

Vodstvo zavoda za slepe otroke in mladino si je za selitev v primernejše prostore, po možnosti v bližino prestolnice, prizadevalo ves čas bivanja in delovanja v Kočevju. In prav »letalska bomba, ki je padla na zavodsko poslopje, je bila vsekakor usodna za bodočnost naše ustanove s tem, da je povzročila odlok o selitvi zavoda za slepe otroke v / ... / Ljubljano.«⁴³

40 Ibid.

41 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 13. 1. 1945 (prva seja po selitvi zavoda v Ljubljano).

42 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 30. 4. 1945

43 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 26. 6. 1944.

Zaključek

Pogoji za bivanje in izobraževanje v kočevskem zavodu so bili v tridesetih letih 20. stoletja skromni, kljub določilom iz Zakona o narodnih šolah, ki so nalagala banovini skrb za razvoj ljudskega šolstva, v sklop katerega so spadale tudi ustanove za »nezadostno razvito in defektno deco«. ⁴⁴ Kljub temu se je zavod v Kočevju, ki se je zgledoval predvsem po Zavodu za slepe v Zagrebu, ustanovljenem leta 1895, in po modernem Zavodu za slepe v Zemunu, razvil v kakovostno in uspešno ustanovo, kar so izražali predvsem dosežki gojencev. ⁴⁵ Marija Golob je zapisala, da zavod v Kočevju ni imel možnosti, da bi v celoti in povsem ustrezno zajel vzgojno-izobraževalni proces vse slovenske slepe in slabovidne mladine, vendar je njegovo delovanje kljub temu pomenilo premik in napredek na tem področju.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 77, Banski svet Dravske banovine.
 - SI AS 92, Oblastni odbor ljubljanski.
 - SI AS 1460, Zavod za slepo in slabovidno mladino.

Časopisni viri

- *Jutro*, 2. 6. 1939, 3. »Dom slepih očetov in bistrovidnih otrok.«
- *Jutro*, 24. 6. 1939, 3. »Slepa deca vabi goste. V proslavo dvajsetletnice zavoda v Kočevju razstavijo slepi gojenci svoje izdelke.«
- *Slovenec*, 7. 11. 1937, 5. »Med tistimi, ki zanje sonce ne sije. Zavod za slepe otroke v Kočevju.«

Literatura

- Dobaja, Dunja. *Za blagor mater in otrok. Zaščita mater in otrok v letih 1919–1941* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018).
- Golob, Marija. *Pot k svetlobi. Zavod za slepo in slabovidno mladino, 1919–1998: [80 let šolanja slepih in slabovidnih v Sloveniji]*. Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino, 1999.
- Sagadin, Janez. »Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini.« V: *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970.

⁴⁴ Zaradi slabih razmer so nameravali otroke iz kočevskega zavoda leta 1923 preseliti v Zavod za slepe v Zemunu, kar pa se zaradi velikih prizadevanj učiteljskega zbora ni zgodilo. – *Zavod za slepo in slabovidno mladino*, 3.

⁴⁵ Marija Golob, *Pot k svetlobi. Zavod za slepo in slabovidno mladino, 1919–1998 [80 let šolanja slepih in slabovidnih v Sloveniji]* (Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino, 1999), 8sl.

- Skaberne, Minka. »Prvi slovenski zavod za slepe.« V: *Svetloba izpodriva temo. Zbornik slepih Slovenije*, 28–33. Ljubljana: Republiški odbor Zveze slepih Slovenije, 1969.
- Skaberne, Minka. *Skrb za slepce s 13 slikami*. Ljubljana: Društvo Dobrodelnost, 1919.
- Stiplovšek, Miroslav. *Banski svet Dravske banovine 1930–1935*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete Ljubljana, 2006.
- Stiplovšek, Miroslav. »Prizadevanja samouprav ljubljanske in mariborske oblasti za gospodarski in socialni napredek Slovenije jeseni 1927.« V: *Gestrinov zbornik*, 365–77. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.
- Šorn, Mojca. »Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju.« *Kronika: V zlatih črkah v zgodovini. Razprave v spomin Olgi Janša-Zorn*, 265–74. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009.
- Šorn, Mojca. »Zavod za slepe otroke v Kočevju (1941–1944) in njegova selitev v Ljubljano.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 1 (2009): 269–78.
- *Zavod za slepo in slabovidno mladino: zgodovinski oris 1919–1989*. Ljubljana, 1989.

Tiskani viri

- *Službene novine kraljevine Jugoslavije*, 11. 7. 1930, št. 155.
- *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 1. 4. 1931, št. 23.
- *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 1. 4. 1932, št. 27.
- *Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 28. 1. 1930, št. 25.
- *Uradni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 28. 1. 1930, št. 25.
- *Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 29. 3. 1930, št. 44.

Mojca Šorn, Dunja Dobaja

RESOLVING THE QUESTION OF THE LOCATION OF THE INSTITUTE FOR BLIND CHILDREN AND YOUTH IN KOČEVJE

SUMMARY

The article opens by introducing the establishment of the first institute for the blind in the Slovenian capital city after WWI and describes its activities after its relocation to Kočevje in 1922. The central part of the text, based on the conference minutes of the Institute for the Blind and Visually Impaired Youth and the Drava Banate Ban's Council funds, kept in the Archives of the Republic of Slovenia, highlights the operations of the Institute in Kočevje after the imposition of the royal dictatorship in 1929. At that point, the local self-government was abolished, allowing Slovenians to independently resolve this economic and social as well as educational and cultural issue. The two authors focus especially on the problem of inadequate accommodation capacities, which influenced the living conditions and education efforts at the Institute. They point out that before the onset of WWII, the Banate authorities failed to implement the idea of establishing a school "for insufficiently developed and disabled children" – in this concrete case, a

school for blind and visually impaired children, as envisioned by the National Schools Act, adopted in December 1929. The question of the Institute's location was not resolved until as late as August 1945, when the contemporaneous Institute for Blind Youth in Ljubljana was relocated to the premises of the former Notre Dame school in Mirje, Ljubljana. The blind and visually impaired thus finally received adequate accommodation facilities, resulting in improved living conditions and education.

Danijel Vojak*

Uoči genocida nad Romima na sisačko – banovinskom području ili iz povijesti Roma na sisačko – banovinskom području, 1918. – 1941.**

IZVLEČEK

Zgodovina Romov u Evropi je bila pogosto zaznamovana z obdobji njihovega pregonu, ki so ga izvajale državne in lokalne oblasti. Cilj te represivne politike, ki je temeljila na negativni percepciji Romov kot okorelih asocialnežev in kriminalcev, je bila asimilacija v večinsko prebivalstvo. Med evropskimi državami so bile nemške oblasti predhodnice te politike, ki se je zaostriła s prihodom nacistov na oblast, ko so Romi postali žrtve nemške rasne politike. Takšna represivna politika do Romov je značilna tudi za področje Savske banovine (od leta 1939 Banovine Hrvatske). Prispevek analizira položaj Romov na siškem banovinskem območju v obdobju med svetovnim vojnama, območju, kjer so Rome med drugo svetovno vojno genocidno iztrebljale ustaške oblasti. Raziskava je usmerjena na analizo zgodovinskega konteksta položaja Romov na predvečer druge svetovne vojne, saj želi avtor doprinesti k razumevanju trpljenja Romov med vojno. Analiza posledično obravnava vprašanje prostorske razporeditve in demografskih značilnosti romskega prebivalstva, kot je njihova etnična (narodnostna), verska, starostna in spolna struktura. Raziskava analizira odnos vlade do Romov in tudi odnos neromskega (večinskega) prebivalstva do njih, še posebej v primerih nasilja.

Ključne besede: Romi, Savska banovina, Banovina Hrvatska, siško banovinsko območje

* Dr., viši znanstveni suradnik, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Marulićev trg 19, 10000 Zagreb; danijel.vojak@pilar.hr

** Ovaj znanstveni rad nastao je unutar znanstvenog projekta *Znanstveno istraživanje povijesti Roma na sisačkom području*, kojeg je 2021. vodio i proveo dr.sc. Danijel Vojak iz Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar. Ovim putem posebno se zahvaljujem kolegicama i kolegama iz Državnog arhiva u Sisku na pomoći u istraživanju.

ABSTRACT

ON THE EVE OF THE ROMA GENOCIDE IN SISAK - BANOVINA AREA OR FROM THE HISTORY OF THE ROMA IN SISAK - BANOVINA AREA, 1918–1941

The history of the Roma in Europe has often been marked by periods of persecution by state and local authorities. The aim of such a repressive policy was their assimilation into the majority population, and such a policy was based on a negative perception of Roma as hardened antisocials and criminals. The leaders of this policy among European countries were the German authorities, and this was especially pronounced with the coming to power of the Nazis, when the Roma were victims of German racial policy. Such a repressive policy towards the Roma had repercussions in Sava Banate (from 1939 Banat of Croatia) in the interwar period. In the paper has been analyzes the position of Roma in the Sisak - Banovina area in the period between the two world wars as an example of an area where Roma were genocidally exterminated by the Ustasha authorities during the Second World War. Precisely such research is aimed at analyzing the historical context of the position of the Roma on the eve of the Second World War, and in order to contribute to the understanding of the extent of the war suffering of the Roma. Consequently, the analysis covered the issue of their spatial distribution and demographic characteristics of the Roma population, such as their ethnic (ethnic), religious, age and gender structure. The research analyzed the attitude of the authorities towards the Roma, as well as the attitude of the non-Roma (majority) population towards them, especially in cases of violence towards Roma.

Key words: Roma, Sava Banate, Banat of Croatia, Sisak - Banovina area

Uvod

Povijest Roma i danas je nedovoljno istražena tema u hrvatskoj historiografiji. U tom kontekstu, nedovoljno su istraženi odnosi vlasti prema Romima na ovim područjima od njihovog doseljavanja u drugoj polovini XIV. st. do danas. Višestoljetna povijest odnosa državnih i lokalnih vlasti prema Romima na području današnje Republike Hrvatske nerijetko je bila obilježena progonom i asimilacijskom politikom, a temeljila se na stereotipnoj percepciji Roma kao okorjelih kriminalaca, varalica, besposličara, otmičara djece, širitelja zaraza i sl. Istraživanje u radu biti će fokusirano na analizu položaja Roma na sisačko – banijskom području u razdoblju između dva svjetska rata. Posebno će biti analizirana njihova demografska obilježja (vjerska, obrazovana, spolna i dobna struktura) i prostorni razmještaj. Središnji dio istraživanja je usmjeren na analizu odnosa banovinskih i lokalnih vlasti te njihovih represivnih tijela (policije,

žandarmerije, Hrvatske seljačke zaštite) prema Romima. Zatim će se analizirati međusobni odnos neromskog (većinskog) i romskog (manjinskog) stanovništva. U radu će se nastojati istražiti pitanje slučajeva nasilja nad Romima, od strane vlasti i/ili neromskog stanovništva. Istraživanje je temeljeno na dijelom neobjavljenoj arhivskoj građi iz Hrvatskog državnog arhiva i Državnog arhiva u Sisku, te analizi relevantne periodike i literature.

O području, razdoblju, izvorima i literaturi

Geografski prostor sisačko – banovinskog područja obuhvaća šire područje Grada Siska te jugozapadno od Siska u sastavu današnje Sisačko-moslavačke županije, tj. područje između Save i donjih tokova Une, Kupe i Gline (pritok Kupe).¹ Kako se granice ovog područja mijenjale u povijesnim razdobljima, istraživanje će obuhvatiti područje kotareva Savske banovine: Kostajnice, Gline, Petrinje, Vrginmosta, dijelova kotara Novska (upravna općina Jasenovac) te Gradova Siska i Petrinje. Također, biti će obuhvaćeno područje kotara Dvor, koji se u međuratnom razdoblju nalazio u Vrbaskoj banovini.

Dosadašnja znanstvena istraživanja povijesti Roma u Hrvatskoj i dalje su nesustavna i nedovoljna.² Slijedom toga, o povijesti Roma na lokalnim razinama nije se sustavno istraživalo što je slučaj i na sisačko – banovinskom području. Oni su bili tek (usputno) spomenuti kao žrtve ustaških vlasti na ovom području, a njihova povijest prije i poslije tog ratnog stradanja je i dalje gotovo neistražena.³ Upravo takav izostanak znanstvenih radova bio je jedan od poticaja za izradu ovog rada, u kojem se istraživanje fokusira na njihov položaj u razdoblju koje je prethodilo Drugom svjetskom ratu, a kako bi se razumio povijesni kontekst njihova ratnog stradanja.

Istraživanje se ponajprije temelji na dosad neobjavljenoj građi iz Državnog arhiva u Sisku i Sabirnog arhivskog centra Petrinja, gdje su istraživani fondovi koji se odnose na sisačko – banovinsko područje u međuratnom razdoblju. Dio istraživanja proveden je u Hrvatskom državnom arhivu, a ponajprije se odnosi na fondove vezane uz Savsku Banovinu i Banovinu Hrvatsku. Potrebno je napomenuti kako u radu nisu korišteni izvori čiji su autori sami Romi, jer takvi izvori nisu poznati. To se dijelom može objasniti kako Romi na području Savske banovine (Banovine Hrvatske) nisu bili organizirani u određenoj kulturnoj, političkoj i/ili gospodarskoj organizaciji što je samo jedan od aspekata njihovog socioekonomskog marginalnog položaja. Time

1 „Banovina,” *Hrvatska enciklopedija*, pristupljeno 10.11.2021., <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=5741>. Mate Matas, „Banovina: demografski razvoj i problemi nerazvijenog dijela Hrvatske,” *Hrvatski geografski glasnik* 66, br. 2 (2004): 48–53.

2 O istraživanju povijesti Roma u hrvatskoj historiografiji više Danijel Vojak, „O proučavanju Roma u hrvatskoj znatnosti i kulturi ili postoji li hrvatska romologija?,” *Historijski zbornik* 63, br. 1 (2010): 215–40. Danijel Vojak, „Počeci hrvatske romologije: Od Filipa Ivana Vezdina do Franje Fanceva,” *Studia ethnologica Croatica*, 29, br. 1 (2017): 385–406.

3 Dušan Korać, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji* (Zagreb: Školska knjiga, 1986), 118, 138–40.

svakako izostaje jedna značajna dimenzija istraživanja i cjelokupnog razumijevanja pitanja položaja Roma na sisačko – banovinskom području.⁴

Demografska obilježja Roma na sisačko – banovinskom području u razdoblju između dva svjetska rata, 1918. – 1941.

Hrvatska područja koja su do 1918. bila dio Austro – Ugarske monarhije, uključujući sisačko – banovinsko područje, nakon završetka Prvog svjetskog rata ušla su unutar Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Jedan od izvora koji će se koristiti u radu kako bi se prikazao položaj Roma na sisačko – banovinskom području su popisi stanovništva provedeni 1921. god. i 1931. god. Ukratko je potrebno istaknuti značajnije aspekte u provođenju navedenih popisa i metodološku problematiku u popisivanju romskog stanovništva. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje Kraljevina SHS) bila je podijeljena u kontekstu popisa stanovništva iz 1921. podijeljena na sedam pokrajina, pritom je većinu današnjih područja Hrvatske obuhvatilo popisno područje Hrvatske, koje je obuhvaćala područje uže Hrvatske, Slavoniju, Međimurje, otok Krk s općinom Kastav) i popisno područje Dalmacije. Statistički ured u Zagrebu proveo je popis stanovništva na području Hrvatske, dok je popis na području Dalmacije provela Direkcija Državne Statistike u Beogradu.⁵ Pred organizatorima popisa Direkcija državne statistike u Beogradu, koja je bila unutar Ministarstva za socijalnu politiku, bili su brojni problemi u provođenju samog popisa, poput neusvajanja jedinstvenog zakona o popisu stanovništva za cijelu državu zbog čega se on provodio na temelju postojećih pokrajinskih zakona, koji su se samom metodom prikupljanja podataka razlikovali. Zatim su tu bili problemi s neujednačenosti u popisivanju upravno-teritorijalnih jedinica koje su postojale prije 1918., odgađanje popisa stanovništva sa zadnjeg dana prosinca 1920. na zadnji dan siječnja 1921., radi „tehničkih problema“ (npr. nepravovremenog dolaska popisnih materijala kod popisivača). U samom popisivanju bio je uočljiv otpor dijela stanovništva u samom popisivanju radi njihovog straha kako će dobiveni

4 Potrebno je napomenuti kako je poznato da su Romi na području Grada Beograda osnovali prve gospodarske i kulturne organizacije u međuratnoj Jugoslaviji. Tako je 1927. osnovana „Prva srpsko-ciganska zadruga za uzajamno pomaganje u bolesti i smrti“, koja je djelovala humanitarno te kulturno – prosvjetno osnivanjem knjižnice i društvene čitaonice. U istom gradu su Romi početkom 1935. osnovali organizaciju „Udruženje beogradskih Cigana svečara ‘Bibije’ (Tetkice)“ u Beogradu. Organizacija je imala socijalni, kulturni i vjerski karakter. Istaknuti romski intelektualac Svetozar Simić je iste godine u ožujku u Beogradu pokrenuo *Romano Lil*, koje su smatrane prvim romskim novinama u međuratnoj Jugoslaviji. Zatim je u Beogradu 1937. osnovan „Prosvetni klub jugoslavenske ciganske omladine“ koja je imala za cilj poticati obrazovanje romske mladeži. Dio Roma sa područja Grada Beograda nastojali su se i politički organizirati, ali do toga nije došlo. Ovi primjeri romskog kulturnog i gospodarskog organiziranja na beogradskom području ukazuju kako je dio Roma u međuratnoj Jugoslaviji bio na višoj razini integriranosti u društvo te je započeo sa svojom socioekonomskom emancipacijom što je bilo nasilno zaustavljeno za vrijeme Drugog svjetskog rata. No, takvi primjeri se mogu smatrati više iznimkom, jer nisu takvi primjeri zabilježeni na drugim područjima međuratne Jugoslavije, a tako niti na sisačko – banovinskom području. – Dragoljub Acković, „Samoorganiziranje beogradskih Roma u periodu između dva svjetska rata,“ u: *Cigani/ Romi u prošlosti i danas: zbornik radova sa naučnog skupa održanog 16. i 17. decembra 1996. godine*, ur. Miloš Macura (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2000), 97–110. Danilo Šarenac i Sofija Zahova, „Yugoslavia,“ u: *Roma Voices in History: A Sourcebook Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*, ur. Elena Marushiakova i Vesselin Popov (Brill, 2021), 180–218. Sofija Zahova, „Improving Our Way of Life Is Largely in Our Own Hands: Inclusion According to the Romani Newspaper of Interwar Yugoslavia,“ *Social Inclusion* 8, br. 2 (2020.): 286–95.

5 *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine* (Sarajevo: Direkcija državne statistike, 1924), VII–VIII, XX–XXI.

podaci biti upotrebljavani u porezne i vojne svrhe.⁶ Tu su bili i drugi unutrašnjopolitički i vanjskopolitički problemi koji su utjecali na samo provođenje popisivanja stanovništva.⁷ Prvi statistički obrađeni rezultati iz popisa stanovništva objavljeni su 1924., a u slijedećim godina objavljene su ostale statističke publikacije.⁸ U provođenju slijedećeg popisa stanovništva iz 1931. bila je primjetna bolja organizacija popisivanja temeljena na jedinstvom zakonu i uređenoj nadležnoj institucionalnoj strukturi popisivanja te se zato od dijela statističkih (demografskih) stručnjaka ovaj popis smatrao ovaj prvim jedinstvenim popisom u novoj državi.⁹ Za vrijeme popisivanja pojavile su se manji problemi, a kasnije neki znanstvenici smatraju da je na samo provođenje popisa utjecale političke i gospodarske (ne)prilike uslijed diktature kralja Aleksandra i gospodarske kriza.¹⁰ Krajem iste godine objavljeni su prvi „prethodni“ podaci iz popisa stanovništva, dok su 1937. god. objavljeni „definitivni“ rezultati.¹¹ Imajući navedeno na umu potrebno je vidjeti na koji se metodološki način popisivalo romsko stanovništvo u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. Romi na području Hrvatske bili su manjinska zajednica koja su statističari u međuratnom razdoblju svrstali u jednu od petnaestak narodnosti na području Jugoslavije pod oznakom „Cigani“. Romi su se popisivali unutar rubrike „narodnost“, no potrebno je napomenuti kako se u popisu stanovništva 1921. kao kriterij za narodnost primjenjivao materinjski jezik i vjeroispovijest popisane osobe.¹² U slijedećem popisu stanovništva iz 1931. postojale su dvije odijeljene rubrike za „narodnost“ i „materinjski jezik“. Time su popisivane osobe dobile mogućnost da se odrede za narodnost, bez obzira na svoj materinjski jezik. te je tako „posredno“ dobivali podaci o etničkoj strukturi stanovništva.¹³ U objavljenim rezultatima popisa stanovništva iz 1921. i 1931. u statističkim publikacijama nije bila posebno izdvojena rubrika za Rome, već su oni svrstani u „bezimenu rezidualnu skupinu“ „ostali“.¹⁴ Kao jedan od problema u popisivanju romskog stanovništva predstavljale su one skupine koje su i dalje vodile nomadski način života te se nameće pitanje jesu li oni bili obuhvaćeni popisivanjem stanovništva. U objavljenim

6 Ibidem, VII, 30–33.

7 O tome više Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika* (Zagreb: Durieux, 1995), 36–45, 203–12, 324. Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest* (Zagreb: Novi Liber, 2003), 239, 244.

8 *Definitivni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine* (Sarajevo: Direkcija državne statistike, 1932).

9 Rudolf Andrejka, *Doneski k zgodovini uradne statistike v Jugoslaviji* (Beograd: Direkcija državne statistike, 1937), 30–39.

10 Goldstein, *Hrvatska povijest*, 250–55.

11 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji, knjiga I: prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstva* (Beograd: Direkcija državne statistike, 1937). *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji, knjiga II: prisutno stanovništvo po veroispovesti* (Beograd: Direkcija državne statistike, 1938). *Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31 marta 1931 godine knjiga III: Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti* (Beograd: Direkcija državne statistike, 1938). *Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31 marta 1931 godine, knjiga IV: Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju* (Beograd: Direkcija državne statistike, 1940).

12 *Prethodni rezultati popisa, XXI–XXV*. Vladimir Stanković, „Romi u svetlu podataka jugoslavenske statistike,“ u: *Razvitak Roma u Jugoslaviji: Problemi i tendencije: zbornik radova sa naucnog skupa održanog 12. i 13. januara 1989. godine*, ur. Miloš Macura (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1992), 160.

13 Stanković, „Romi u svetlu podataka,“ 159. Ruža Petrović, „Demografske osobenosti Roma u Jugoslaviji,“ u: *Razvitak Roma u Jugoslaviji: Problemi i tendencije: zbornik radova sa naucnog skupa održanog 12. i 13. januara 1989. godine*, ur. Miloš Macura (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1992), 115.

14 Stanković, „Romi u svetlu podataka,“ 160.

statističkim publikacijama i drugim relevantnim izvorima nije navedeno na koji su način popisivane romske nomadske skupine. Također, nameće se pitanje razine etničke mimikrije među romskim stanovništvom, tj. u kojoj mjeri su Romi se osjećali sigurno u ovom razdoblju da neće na ikakav način biti diskriminirani i slobodno se izjasnili kao pripadnici vlastite manjinske skupine.¹⁵ U kontekstu ovog rada nisu nađeni relevantni izvori koji bi mogli odgovoriti na navedeno pitanje. Romi nisu bili dovoljno obrazovani i organizirani te shodno tome i politički aktivni u tijelima (lokalnih i/ili državnih) vlasti u Savskoj Banovini (Banovini Hrvatskoj) tako da se nameće potreba daljnjih znanstvenih istraživanja na ovom području.

Metodološki loše proveden popis stanovništva 1921. pokazao je, kako je bilo na državnoj razini popisano 47 739 Roma, koji su u najvećem broju živjeli na prostoru južne i sjeverne Srbije (oko 65% od ukupne romske populacije u državi). Na popisnom području Hrvatske, Slavonije, Međimurja, otoka Krka s općinom Kastav bilo je popisano 12 241 Roma, što je činilo 26% od ukupne romske populacije u državi.¹⁶ U popisu stanovništva iz 1931. u Kraljevini Jugoslaviji bilo je popisano 70 225 Roma, od čega su oni u najvećem broju živjeli na području Vardarske, Moravske i Zetske, a najmanje na području Savske, Primorske i Dravske banovine.¹⁷ Tada je ukupno popisano 14 284 Roma u Savskoj banovini. U Primorskoj banovini bilo je 1931. popisano samo 215 Roma, od čega je oko dvije trećine njih živjelo na hercegovačkom području (Konjic i Stolac).¹⁸ Osnivanjem Banovine Hrvatske 1939. na njenom području je, prema podacima iz popisa stanovništva 1931., živjelo 14 879 Roma.¹⁹ Iz navedenih popisa stanovništva potrebno je ukratko istaknuti kako je otprilike dvije trećine od ukupno popisanih Roma na ovom području bilo rimokatoličke vjeroispovijesti, a otprilike jedna trećina je bila pravoslavne vjeroispovijesti. Oko polovine romskog stanovništva bilo je mlade starosne dobi (do 20/21 godinu starosti), dok je najmanje bilo onih starijih od 60 godina. Obrazovna struktura Roma, ili njihova pismenost, bila je iznimno niska, jer su gotovi svi bili potpuno nepismeni.²⁰

Imajući na umu navedena demografska obilježja romskog stanovništva na razini Savske banovine/Banovine Hrvatske, potrebno je ista obilježja analizirati na razini sisačko – banovinskog područja. Na sisačko – banovinskom području 1921. popisano je 441 Rom što je činilo broj od 3,6% od njihovog ukupnog broja na području Hrvatske, Slavonije, Međimurja, otoka Krka i općine Kastav. Deset godina kasnije je na sisačko – banovinskom području popisano 697 Roma što je činilo oko 4,6 % od ukupnog broja

15 Pitanje etničke mimikrije među romskim stanovništvom jedan je od problema s kojim su se susretali stručnjaci (demografi) u njihovom popisivanju i popisima stanovništva u socijalističkoj Hrvatskoj (Jugoslaviji) i Republici Hrvatskoj. Zbog toga se navodilo da je njihov broj bio "podcjenjen" – Stanković, "Romi u svetlu podataka," 159. Ivan Magdalenić, "Asimilacija, integracija, mimikrija - o društvenom položaju Roma," u: *Romi u Hrvatskoj danas - zbornik izlaganja i rasprava*, ur. Dušanka Pribičević-Gelb (Zagreb: Centar za direktnu zaštitu ljudskih prava, 1998.), 76–79.

16 Danijel Vojak, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918.–1941.* (Zagreb: Romsko nacionalno vijeće: Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj "Kali Sara", 2013), 67–70. Danijel Vojak, „Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske," *Migracijske i etničke teme*, 20, br. 4 (2004): 447–76.

17 Vojak, *U predvečerje rata*, 73–75.

18 Ibid., 74–77. Vojak, „Romi u popisima stanovništva," 459–61.

19 Vojak, *U predvečerje rata*, 77–79.

20 Vojak, „Romi u popisima stanovništva," 461–69. Vojak, *U predvečerje rata*, 79–89.

na področju Banovine Hrvatske. U oba provedena popisa stanovništva, 1921. i 1931. niti jedan Rom nije bio popisano na području općine Jasenovac (kotar Novska), niti na području Dvor koji se tada nalazio u Vrbaskoj banovini.²¹ U deset godina broj Roma se na sisačko – banovinskom području povećalo za 256 osoba ili za 58%. Najveće povećanje broja Roma bilo je primjetno u kotarima Vrginmost (gdje se broj Roma više nego utrostručio!) i Glina (gdje se broj Roma više nego udvostručio!). Istodobno, broj Roma je (osjetno) pao u kotarevima Sisak i Petrinja, a u kotaru Kostajnica i Gradu Sisku 1931. god. nije popisano niti jedan Rom.²² Na temelju navedenog može se zaključiti kako su Romi bili relativno slabo naseljeni na sisačko – banovinskom području. Potrebno je primijetiti kako je njihov broj na ovom području (osjetno) fluktuirao što se može objasniti migracijama Roma, etničkom mimikrijom (skrivanje vlastitog etničkog identiteta u strahu od diskriminacije) te procesom sedenterizacije. Slijedeće značajno demografsko obilježje romskog stanovništva na analiziranom području odnosi se na njihovu vjeroispovijest. Dostupni su samo podaci za 1931., koji pokazuju kako su tamošnji Romi gotovo svi bili rimokatoličke vjeroispovijesti (98 %), a tek manjina njih pravoslavne vjeroispovijesti (2%).²³ Podaci iz popisa stanovništva 1921. donose obrazovnu strukturu Roma. Tako su se svi od 51 popisano Roma na sisačko – banovinskom području izjasnili kao nepismeni, a slična obrazovna struktura Roma bila je prisutna i na drugim područjima Hrvatske, Slavonije, Međimurja, otoka Krk i općine Kastav.²⁴ Spolna struktura romskog stanovništva na sisačko – banovinskom području je ujednačena s neznatno većim brojem Romkinja od Roma prema popisu stanovništva iz 1921. i 1931.²⁵

Tabela 1: Romsko stanovništvo na sisačko - banovinskom području, 1921./1931.

	1921.	1931./1939.
Glina	91	244
Kostajnica	16	
Petrinja	143	127
Sisak	112	47
Vrginmost	77	279
Grad Petrinja	2	
Ukupno sisačko – banovinsko područje	441	697
Ukupno Hrvatska, Slavonija, Međimurje, otok Krk i općina Kastav (1921.)	12 241	14 879
/		
Banovina Hrvatska (1931./1939.)		

Izvor: Hrvatski državni arhiv, sign. HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 45, sv. 60 (1921); kut. 55, sv. 70 (1931).

21 Hrvatski državni arhiv (HDA), Republički zavod za statistiku SRH, HR-HDA- 367, kut. 55, sv. 70 (1931.).

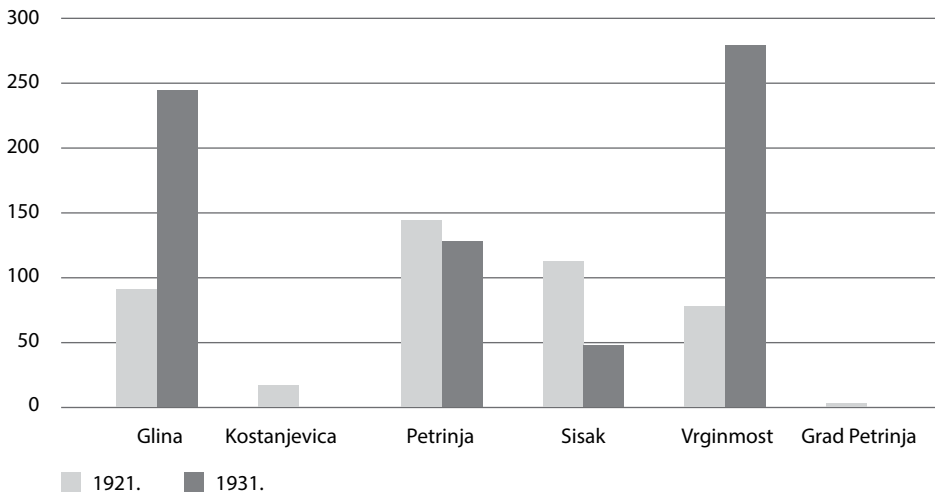
22 Tabela 1: Romsko stanovništvo na sisačko - banovinskom području, 1921./1931.

23 HDA, Republički zavod za statistiku SRH, HR-HDA- 367, kut. 55, sv. 70 (1931.).

24 HDA, Republički zavod za statistiku SRH, HR-HDA- 367, kut. 45, sv. 58 (1921.).

25 HDA, Republički zavod za statistiku SRH, HR-HDA- 367, kut. 45, sv. 58 (1921.) / kut. 55, sv. 70 (1931.).

Grafikon 1: Romsko stanovništvo na sisačko – banovinskom području, 1921./1931.

Romske skupine na sisačko – banovinskom području, 1918. – 1941.

Romsko stanovništvo živjelo je na područjima današnje Hrvatske najkasnije od druge polovine XIV. st., a oni su se, kao i u drugim dijelovima svijeta, međusobno razlikovali po načinu života (sjedilački/nomadski), vrstama zanimanjima, jeziku, običajima i dr. Na području Savske banovine (Banovine Hrvatske) živjele su dvije veće skupine Roma: Koritari (Bajaši) i skupine koje govore romani chib. Bajaši su podrijetlom s rumunjskih područja, a na područja Kraljevine Hrvatske i Slavonije naseljavaju se od prve polovine XIX. Oni govore ljimba <d> bajaš jezikom (bajaški dijalekt starorumunjskog jezika), jer su od doseljavanja na rumunjskim područjima bili porobljeni i pritom im je bio zabranjeno govorenje romskim jezikom. U međuratnom razdoblju nazivalo ih se Koritarima, jer su se ponajviše bavili obradom drveta i izradom raznih predmeta zakućanstvo (npr. korita).²⁶ U drugu skupinu Roma pripadaju oni koji govore romano chib, a tada su se nazivali Kolomparima, „Turskim Ciganima“.²⁷

Na sisačko – banovinskom području u razdoblju između dva svjetska rata živjeli su Romi Bajaši (Koritari), koje već u drugoj polovini XIX. st. spominje Ferdo Hefe, navodeći kako oni žive u šumovitim područjima Stručca, Gušća i Lonjskoj dolini, gdje stanuju u „privremenim kolibama i šatorima“.²⁸ Jasenovački lugar Jovo S. Beč 1934.

26 Više o povijesti Bajaša u Hrvatskoj Danijel Vojak, „Suffering of the Bayash in Independent State of Croatia During World War II,“ u: *Boyash Studies: Researching "Our People"*, ur. Annemarie Sorescu-Marinković, Thede Kahl i Biljana Sikimić (Berlin: Frank & Timme GmbH, 2021), 353–78.

27 Franjo Fancev, „Iz prošlosti i sadašnjosti cigana,“ *Narodne novine* (Zagreb), 18. 11. 1912., 3./ 19.11.1912., 3. S. V. - š. [Slavko Vereš], „Naši cigani nekad i danas,“ *Novosti* (Zagreb), 13. 8. 1939., 10.

28 Ferdo Hefe, „Koritari,“ *Vienac*, 22/46 (1890): 742.

opisujući Rome Koritare ističe kako su oni „mirni, lojalni, bojažljivi i stvarno čestiti građani naši“, a pritom posebno ističe njihova umijeća izrade drvenih proizvoda.²⁹

Odnos banovinskih i lokalnih vlasti prema romskom stanovništvu na sisačko – banovinskom području, 1918. – 1941.

Vlasti na današnjim područjima Hrvatske su već od kraja XVI. st. započele s regulacijom položaja Roma, a takva zakonodavna politika se u narednim stoljećima intenzivirala i prerastala je na razinu represivne asimilacije. To je posebno bilo vidljivo u brojnim odredbama vlasti kojima se nastojalo spriječiti doseljavanje „stranih Roma“, a „domaće Rome“ prisiliti na sjedilački način života (što se nerijetko nazivalo „kolonizacijom cigana“). Takva zakonodavna politika vlasti u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji posebno je bila vidljiva od druge polovine XIX. st. kada su vlasti donijele brojne odredbe o Romima kojim se nastojao preciznije (pomnije) regulirati njihov položaj.³⁰ Vlasti na razini banovina imale su određene mogućnosti provođenja zasebne politike prema Romima. To je bila praksa u Savskoj banovini, gdje su vlasti 1930. i 1931. donijele posebne naredbe o Romima, u kojim je propisano ograničenje kretanja i pojačani nadzor nad romskim stanovništvom, određivanje stalnog mjesta boravka (uz zabranu stanovanje izvan sela i zaseoka) te izdavanje osobnih identifikacijskih isprava (s potpisom i otiskom) starijima od 14 godina.³¹ Za vrijeme Banovine Hrvatske vlasti su u travnju i rujnu 1940. izdale novu odredbu o Romima kojom su nastojale spriječiti pojačano kriminalno djelovanje Roma i to njihovim strogim nadzorom kretanja uz odgovarajuće dokumente te vraćanjem u mjesta koja su im bila određena kao zavičajna.³²

Imajući na umu naveden razvoj pravne regulative središnjih vlasti (državnih i banovinskih) kojima se nastojalo regulirati položaj Roma, nameće se pitanje kako su se lokalne vlasti na sisačko – banovinskom području provodile zakonske odredbe prema njima. Jedan od izvora na temelju kojih se može vidjeti takva politika, bila je anketa o kolonizaciji Roma koja je provedena krajem 1937. i u prvoj polovini 1938. Inicijativa je došla od križevačkih gradskih vlasti krajem ljeta 1937., koje tada promišljaju o nužnosti donošenja mjera prema nomadskim Romima.³³ Banska uprava u Zagrebu, točnije njezin agrarno-pravni odsjek Poljoprivrednog odjeljenja Savske banovine, složio se s inicijativom križevačkih gradskih vlasti te je u razdoblju od prosinca 1937. do travnja 1938. provedeno anketiranje lokalnih vlasti. Ukupno su svoje dopise poslale 202 općine, 48 kotara i četiri grada. Većina njih načelno je podržala prijedlog o prisilnoj kolonizaciji Roma, no znatnom dijelu se kao poseban problem nametnulo pitanje izdvajanja materijalnih sredstava.³⁴

29 Jovo S Beč, „O ciganima koritarima.“ *Glasnik šumarskih zvaničnika* 14, br. 6 (1934): 182.

30 Vojak, *U predvečerje rata*, 20, 21. Vojak, „Zakonsko reguliranje,“ 149.

31 Vojak, *U predvečerje rata*, 97–100.

32 Ibid., 103–13.

33 „Križevčani žele riješiti pitanje cigana.“ *Jutarnji list* [Zagreb], 16. 9. 1937., 12.

34 Danijel Vojak, „Anketa o kolonizaciji cigana“ ili pokušaj koloniziranja Roma u Savskoj banovini,“ *Časopis za suvremenu povijest* 48, br. 2 (2016): 431–58.

Kotarske vlasti u Sisku su 8. studenog 1938. izvijestile Agrarno pravni odsjek Kraljevske Banske uprave Savske banovine kako su se u „cijelosti“ složile da se prihvati prijedlog gradskog poglavarstva u Križevcima oko pitanja kolonizacije Roma. Dio općinskih vlasti za tu svrhu bile su spremne izdvojiti određena materijalna sredstva, dok druge su nastojale izbjeći izdvajanje sredstava navodeći kako su „siromašne“ te predlažući kako bi država trebala pokriti troškove kolonizacije Roma.³⁵ O pitanju kolonizacije Roma raspravljale su i općinske vlasti na glinskom području. Tako su kotarske vlasti u Glini izvijestile 18. veljače 1938. Agrarno pravni odsjek Kraljevske Banske uprave Savske banovine o zaključcima općinskih odbora za „slučaj kolonizacije cigana“. I u ovom slučaju općinske vlasti na području kotara Gline podržale su prijedlog kolonizacije Roma, smatrajući to iznimno važnim za sigurnost na njihovom području, a potrebu rješavanja tog pitanja kao „goruće i neodložno pitanje časti i ugleda naše nacije“.³⁶ No, pritom je tek dio općinskih vlasti bio spreman to i materijalno podržati.³⁷ Kotarske vlasti Vrginmosta izvijestile su navedeni Agrarno pravni odsjek 11. veljače 1938. u kojem su navele kako su se tamošnje općinske vlasti složile s prijedlogom o kolonizaciji Roma, ali su istaknule kako na njihovom području nema pogodnih zemljišta za njihovu kolonizaciju. I u ovom slučaju, tek je dio općinskih vlasti bio spreman izdvojiti materijalna sredstva za to pitanje.³⁸ U raspravu oko pitanja kolonizacije Roma nisu se uključile općinske vlasti na petrinjskom području, a nije sačuvana dokumentaciju da su se uključile i jasenovačke općinske vlasti. Ono što se može zaključiti na temelju analize odnosa drugih općinskih vlasti sa sisačko – banovinskog područja, jest da su gotovo sve podržale prijedlog o kolonizaciji Roma smatrajući ga rješenjem za regulaciju položaja Roma. U tom kontekstu bilo je primjetno kako je dio općinskih vlasti imao izrazito negativan odnos prema Romima smatrajući ih „narodnim zlom“ i „narodnim štetočinama“, a neke su vlasti smatrale rješavanje ovog pitanje kao „goruće i neodložno pitanje časti i ugleda naše nacije“. Upravo takva negativna promišljanja o Romima biti će ključna za razumijevanja nerijetkih slučajeva nasilja nad Romima u kojima će sudjelovati i sami predstavnici vlasti. Istodobno, dio tih istih vlasti bio je spreman izdvojiti i određena materijalna sredstva kako bi se provela kolonizacija Roma, no nisu bile spremne namijeniti zemljište i objekte na svom području u istu tu svrhu, tj. nisu htjele postati mjesto na kojem bi se kolonizirali Romi s područja Savske banovine.³⁹

Lokalne vlasti na sisačko – banovinskom području nastojale su regulirati (spriječiti) nezakonito kretanje romskog stanovništva i to onog dijela koji nije imao zavičajnost na njihovom području. Tako su petrinjske vlasti u veljači 1940. protjerale Roma Gjuru Šajnovića, koji je na njihovom sudu bio osuđen zbog skitnje i „sumnje

35 HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, HR-HDA-246, kut. 79, br. 14576. / br. 13440.

36 HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, HR-HDA-246, kut. 79, br. 2467.

37 HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, HR-HDA-246, kut. 79, br. 2467 / br. 20478 / br. 723/ br. 2467.

38 HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, HR-HDA-246, kut. 79, br. 2204/ br. 1069.

39 Nameće se pitanje kako se nakon provođenja ankete među općinskim vlastima Savske banovine rješavalo pitanje kolonizacije Roma. Ukratko treba navesti kako su same banske vlasti u Zagrebu na temelju provedene ankete sumirale kako su općinske vlasti spremne „financijski potpomognuti“ kolonizaciju Roma svotom od ukupno 250 000 dinara. No, to nije ostvareno kroz banovinski budžet te do same kolonizacije Roma nije došlo. – Vojak, „Anketa o kolonizaciji cigana,“ 448–53.

na izvajanja krivičnih djela“, u selo Petričke (općina Ivanjska, kotar Bjelovar), koje mu je bilo zavičajno. Osim toga, petrinjske kotarske vlasti su mu na pet godine zabranile pojavljivanje na njihovom području.⁴⁰ Vlasti dugih banovina raspisivale su potrage za Romima kao dezerterima ili osumnjičenima za određena kriminalna djela. Tako je Kraljevska Banska uprava Vrbanske banovine u ime banjalučkih kotarskih vlasti u veljači 1940. raspisala potragu za Romom Krstom Stanković navodeći kako „... ovdašnjom zamolbom broj 18215/1939 do 14 -XI-1939 zamoljen je raspis potrage za gornjim. Pošto je općina Slatinska saznala da se imenovani nalazi negde oko Jasenovca, Sunje ili Siska priženjen uz neke druge cigane, molim da se potraga dopuni prednjim podacima...“⁴¹

Iz ovog primjera uočljivo je kako su vlasti na državnoj i lokalnoj razini morale zajednički surađivati radi uspješnog pronalaženja osumnjičenog Roma.

Nasilje vlasti nad Romima na sisačko – banovinskom području, 1918. – 1941.

Imajući na umu ovu izrazito negativnu percepciju Roma kao „narodno zlo“ koje treba što prije kolonizirati od strane vlasti na sisačko – banovinskom, postavlja se pitanje kako su se one odnosile prema Romima. Lokalne vlasti imale su na raspolaganju represivna tijela poput općinskih stražara, a red i sigurnost održavala je Žandarmerija. U tom kontekstu potrebno je ukratko se osvrnuti na odnos tih represivnih tijela prema Romima i njihove stavove (percepciju) prema njima. Slijedom toga potrebno je analizirati pitanje povezanosti između Roma i kriminaliteta u kontekstu tadašnje percepcije prema njima kao okorjelim kriminalcima, a ona je u međuratnom Jugoslaviji bila (posebno) istaknuta kod dijela policijskih (represivnih) tijela vlasti. Jedan od primjera takve percepcije Roma vidljiva je u publikacijama o postupanju policije, a koje su se primjenjivale u ovom razdoblju. Milan Mizler autor je jedne od takvih policijskih publikacija u kojima opisuje postupanje policijskih tijela prema Romima⁴², a on to piše kao jedan od stručnjaka za kriminalitet u Kraljevini Hrvatskoj i Slavonije te u međuratnoj Jugoslaviji.⁴³ Tako Mizler opisuje Rome kao „osobite majstore za krađu“, koju obavlja sa „prirodjenom si vještinom, drzovitošću i pronicavošću“ te prepređenog i „kukavnog“ ubojicu, prirodjenog grabežljivca pripravna učiniti svaki zločin u bilo kojem trenutku.⁴⁴

40 Državni arhiv u Sisku - Sabirni arhivski centar Petrinja (HR-DASK-SACP), Gradsko poglavarstvo Petrinja (1873. – 1945), HR-DASK-SACP-3, kut. 26, br. 1504.

41 HR-DASK-SACP, Gradsko poglavarstvo Petrinja (1873. – 1945), HR-DASK-SACP-3, kut. 26, br. 1924/X.

42 Milan Mizler, *Potražna služba: Priručnik za oružnike kao i u opće za sve organe javne sigurnosti* (Zagreb: Naklada pisca, 1909).

43 Milan Mizler (Šat kraj Iloka, 12. 2. 1868. - Zagreb, 28.06. 1944), policijskih i vojni djelatnik, publicist. Nakon završetka studija prava u Grazu i Zagrebu radio je u hrvatskom oružništvu, gdje je stekao čin pukovnika. Nakon prvog svjetskog rata imenovan je od Narodno vijeće za zapovjednika hrvatskoga oružništva, a umirovljen je 1924. U travnju 1941. sa osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske promaknut je u čin generala te je imenovan kao zapovjednik hrvatskoga oružništva što je radio do srpnja 1942. – „Milan Mizler,“ *Hrvatska enciklopedija*, pristupljeno 4. 12. 2021., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=41290>.

44 O tome više Danijel Vojak, *Romi u Prvome svjetskom ratu u Hrvatskoj 1914. - 1918.* (Zagreb: Romsko nacionalno vijeće, 2015), 135–39.

Mizlerov predratni priručnik za oružnike, je kao nadopunjeno izdanje bilo u međuratnoj Jugoslaviji više puta izdavano za postupanje žandara.⁴⁵ Slično Mizlerovom negativnoj percepciji Romima kao okorjelim kriminalcima promišljali su i drugi policijski djelatnici u međuratnoj Jugoslaviji. Tako Stevan Živković, žandarmerijski major, 1927. piše: „... među tim ljudima, sa kojima žandarmi kao organi javne bezbednosti u interesu reda u mira dolaze u dodir, vidno mesto zauzimaju cigani... (...) ... da se slikovito izrazimo: Cigani su najveći protivnici odredaba kaznenih zakona, i to onih odredaba, koje govore o krađi. Oni su, u većini slučajeva, kradljivci, a krađu sve što ima pod ruku dojde, pa ma što to bilo, samo da se mogu time koristiti. Gotovi su i na razbojništvo i ubistvo iz koristoljublja, samo da na taj način dođu do neke koristi. Najviše vole da krađu stoku... (...) ... ta njihova odlika, da budu kradljivci, a po potrebi ubice i razbojnici, urođjena im je... (...) ... dakle, ta njihova osobina, želja za krađom i po potrebi rešenost i na razbojstvo i vaspitanje okoline u kojoj su rođeni i odrasli...“⁴⁶

Slični negativni stavovi jugoslavenskih žandara prema Romima nisu bili rijetkost u ovom razdoblju. Žandarmerijski major Rajaković 1929. opisuje Roma kao „lukav i prevejan, dosjetljiv i bistroga duha“, a istodobno je „kukavica, nasrtljiv, nasilnik, agresivac, opasan, bez stida i časti“ te zaključuje kako „jedino što Ciganin respektuje to je bol, batina i vetar“.⁴⁷ Pavle T. Dragičević, žandarmerijski narednik, piše 1938. o Romima da su „jedno veliko zlo za ljudsko društvo“ te kako se prema njima treba odnositi sa „najvećim nepovjerenjem“.⁴⁸

Ovakva negativna percepcija među dijelom represivnih tijela vlasti prema Romima u međuratnoj Jugoslavije bila je slična onoj percepciji u drugim europskim zemljama i međunarodnim policijskim organizacijama. To je posebno bilo izraženo u Njemačkoj, koja je prva osnovala posebni policijski odjel za Rome (1899. Cigansku informativnu službu; njem. *Zigeuenernachrichtendienst ili Zigeunerzentrale*) u sklopu Münchenske policije.⁴⁹ Povjerenstva međunarodne kriminalističke policije, koje je osnovano 1923. u Beču (današnji Interpol). Unutar ovog policijskog tijela djelovao je posebni Biro (Ured) za ciganska pitanja kao središnje međunarodno policijsko tijelo nadležno za romsko pitanje, koji je usko surađivao sa Münchenskom Ciganskom informativnom službom. Nakon Anschlusa (pripojenja Austrije nacističkoj Njemačkoj) 1938. sjedište je premješteno u Berlin, a od 1940. predsjednikom je postao Reinhard Heydrich, koji se smatrao jednim od ključnih osoba u nacističkom režimu.⁵⁰

45 Milan A. Mizler, *Istražna služba: priručnik za žandarme kao i uopšte za sve organe javne bezbednosti* (Beograd: Knjižarnica Gece Kona, 1928.).

46 Stevan Živković, „Cigani“, *Žandarmerijski vesnik* 2, br. 1 (1927): 24, 25.

47 Mil. S. Rajaković, „Cigani i njihove osobine“, *Žandarmerijski vesnik* 4, br. 6–7 (1929): 272.

48 Pavle T. Dragičević, „Nešto o ciganima skitačima“, *Žandarmerijski vesnik*, 13, br. 2 (1938): 76.

49 Angus Fraser, *The Gypsies* (Oxford: Wiley-Blackwell, 1995), 251, 252. Gilad Margalit, *Germany and Its Gypsies: a Post – Auschwitz Ordeal* (Madison: The University of Wisconsin Press, 2002), 30, 31. Leo Lucassen, Wim Willems i Anne-Marie Cottaar, *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach* (London: St. Martin's Press, 1998.), 85–87.

50 Guenter Lewy, *The Nazi Persecution on the Gypsies* (Oxford: Oxford University Press, 2000.), 28. Vasa Lazarević, *Međunarodna policija: historija, rad, rezultati* (Beograd: izdanje pisca, 1933), 175–77. Budimir Babović, *Interpol: mit i stvarnost* (Zagreb: Globus, 1986.), 27–31.

Nameće se pitanje u kojoj su mjeri Romi u međuratnoj Jugoslaviji činili određena kriminalna djela. Jedno od znanstvenih istraživanja u kojem se analizirala razina kriminaliteta za koju su bili osuđivani Roma u međuratnoj Jugoslaviji u odnosu na njihov udio u stanovništvu, pokazao je kako je on bio manji, tj. manji je postotak Roma bio osuđen pred Okružnim, Prvostepenskim i Sreskim sudovima u razdoblju od 1924. do 1938. u Jugoslaviji, nego što je bio njihov udio u ukupnom broju stanovnika.⁵¹

Imajući na umu izraženu negativnu percepciju represivnih tijela prema Romima u međuratnoj Jugoslaviji potrebno je vidjeti kako su se oni odnosili prema Romima na sisačko – banovinskom području u ovom razdoblju. Tako postoje primjeri nasilja žandara nad Romima na ovom području. Tako su *Novosti* početkom ožujka 1940. izvijestile o smrti neimenovanog Roma u petrinjskom zatvoru. Za njegovu smrt je optužen i osuđen na jednu godinu zatvora Milan Babić, jer je kao zatvorski stražar u pijanom stanju ubio Roma. Nakon Babićeve žalbe presuda je odbačena i započeo je novi sudski postupak, no nije poznat njegov ishod.⁵² Sličan slučaj dogodio se krajem travnja 1940. na području Kraljevcana (u glinskom kotaru). U tom slučaju su u tamošnju žandarmerijsku stanicu privedeni Romi pod optužbom da su ukrali masti i rakije. Među privedenim Romima bio je Pero Porapatić, koji je tijekom prve noći pritvora umro. U izvještaju kraljevcanskih žandara kao uzrok smrti navedeno je trovanje alkoholom. Sudska zdravstvena komisija je nakon obdukcija zaključila kako je preminuli Rom bio zlostavljan i umro od posljedica teških povreda na glavi.⁵³ Uslijedila je istraga o ovom slučaju, u kojoj su svjedočili preostali romski pritvorenici koji su za Porapatićevu smrt okrivili petoricu žandara iz stanice Kraljevčani, a među njima i zapovjednika stanice.⁵⁴ Nadležne općinske vlasti u Jabukovcu (u glinskom kotaru) izvijestile su tražile provođenje nepristrane („objektivne i pravedne“) sudske istrage protiv optuženih žandara, jer su smatrali dosadašnju istragu manjkavom i pristranom u korist Roma, a na „štetu žandarmerije i ovdašnje javnosti“.⁵⁵ Primjetno je kako se jabukovačka općinska uprava nastojala braniti osumnjičene žandare, a je moguće je da su to činili zbog straha od pojačanog kriminaliteta tamošnjeg romskog stanovništva.⁵⁶ U slučaj su se umiješale nadležne središnje žandarmerijske vlasti u Zagrebu (Savski žandarmerijski puk) i banske vlasti koje su tražile provođenje istrage ovom slučaju.⁵⁷ Zapovjedništvo Savskog žandarmerijskog puka izvijestilo je u listopadu 1940. Zapovjedništvo Žandarmerijske brigade Banovine Hrvatske kako je istraga okončana, a protiv osumnjičenih žandara je predloženo stavljanje pod redovitu krivičnu istragu.⁵⁸ Nije poznat ishod ovog slučaja, no iz njega je vidljiv negativan odnos općinskih vlasti i represivnih tijela prema Romima.

51 Vojak, *U predvečerje rata*, 164–70.

52 „Uznički stražar isprebijao ciganina,“ *Novosti* [Zagreb], 9. 3. 1940., 12.

53 HDA, Odjel za unutarnje poslove Banovine Hrvatske, HR-HDA-157, kut. 155, br: 114140 I-3 1940. (POV BR. 2007).

54 Ibid.

55 HDA, Odjel za unutarnje poslove Banovine Hrvatske, HR-HDA-157, kut. 155, br: 114140 I-3 1940. (974. Pov. 1940.).

56 Ibid.

57 HDA, Odjel za unutarnje poslove Banovine Hrvatske, HR-HDA-157, kut. 155, br: 114140 I-3 1940. (Pov. J.B. br. 1816).

58 HDA, Odjel za unutarnje poslove Banovine Hrvatske, HR-HDA-157, kut. 155, br: 114140 I-3 1940. (POV BR. 2007).

Nasilje nad Romima bilo je zabilježeno kod pripadnika jedinica Hrvatske seljačke zaštite (dalje HSZ).⁵⁹ Prvi takav slučaj dogodio se 12. rujna 1939. u selu Vidoševcu (u glinskom kotaru) trideset i pet članova HSZ-a zajedno s 40 tamošnjih seljaka napalo Roma Stevu Paropatića i njegovu obitelj optužujući ga da im je krao poljske usjeve.⁶⁰ Oni su zatim pretukli Roma i izvršili pretres njegove kuće te su mu prijetili da će mu zapaliti imovinu.⁶¹ To se i dogodilo u večernjim satima istog dana, kada mu je zapaljena štala i šupa, a on sam je vidio podmetače požara. Zatim je reagirala žandarmerijska patrola koja je požar ugasila i započela istragu o požaru i to ispitujući pripadnike HSZ-a i ostale seljake, koji su priznali „batinanje“ Roma, ali ne i podmetanje požara te su nastojali opstruirati istragu žandara tražeći da oni sami istraže taj slučaj. Unatoč tome, žandari su podnijeli prijavu protiv njih i drugih seljaka pravosudnim tijelima u Glini, te su upravo članove HSZ smatrali odgovornima za podmetanje požara.⁶² Rom Paropatić s obitelji se ubrzo nakon toga iselio i prodao tamošnjim seljacima dio svog zemljišta.⁶³ Rezultati žandarske istrage protiv osumnjičenih članova HSZ nisu poznati. Krajem iste godine dogodio se još jedan slučaj nasilja pripadnika HSZ nad Romima. U prosincu 1940. dvojca pripadnika HSZ zlostavljali su trojicu Roma iz Kraljevčana i sumnjicali ih za krađu bačvice rakije. Oni su „pohvatali“ osumnjičene Rome, te ih u zatvoru premlaćivali.⁶⁴ Kasnije su se osumnjičeni članovi HSZ vratili svojim kućama, a protiv njih je podignuta prijava glinskim kotarskim vlastima. Slijedila je (birokratska) prepiska između središnjih tijela vlasti (Odjeljka za državnu zaštitu Banovine Hrvatske), kotarskih vlasti u Glini i žandarmerijskih vlasti oko pitanja poduzimanja brze istrage. Osumnjičeni pripadnici Zaštite branili su tvrdnjom kako⁶⁵ su pravilno postupali prema Romima što je kasnije potvrdila i nadležna glinska kotarska vlast. Niti u ovom slučaju nije poznat ishod, no ono što je primjetno jest da su Romi bili žrtve zlostavljanja od onih istih tijela koja su imala zadatak osiguravati red i sigurnost. Zanimljivo je primijetiti kako su članovi HSZ većinom provodili nasilje nad Romima

59 Hrvatska seljačka zaštita osnovana je kao (polu)vojna organizacija Hrvatske seljačke stranke 1932. na sisačkom području. Nakon toga osnovane su nove organizacije širom ruralnih područja Savske banovine. Nakon skupštinskih izbora 1935. kojima je bilo okončano razdoblje šestosiječanjske diktature vodstvo Hrvatske seljačke stranke izdalo okružnicu kojom poziva na uspostavu hrvatskih samoobrambenih jedinica kako bi branilo seosko stanovništvo od državne represije. Tada je službeno osnovana Hrvatska seljačka zaštita i to ponajprije kao odred za čuvanje Vladka Mačeka zbog čega je nazivana „Mačekovom gardom“. Prema nekima Maček ju je zamislio kao oblik hrvatske vojske, koja bi djelovala umjesto žandarmerijskih snaga, dok drugi njeno osnivanje povezuju s neuspjehom jugoslavenskih državnih vlasti u osiguravanju legalnog funkcioniranja državnih vlasti i osiguravanja javnog reda i mira. Istodobno se pred državnim vlastima isticala njena uloga u suzbijanju komunističkog djelovanja na seoskim područjima. Sa sve izraženijom političkom dominacijom Hrvatske seljačke stranke na hrvatskim područjima ova organizacija je postala službena organizacija, dok je u gradskim područjima bila organizirana „Hrvatska Građanska Zaštita“. Prije samog osnivanja Banovine Hrvatske u stotinjak postrojba ove organizacije bilo je uključeno oko 180.000 pripadnika; više o njenom osnivanju i djelovanju Željko Karaula, *Mačekova vojska: Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji* (Zagreb: Despot infinitus, 2015).

60 HDA, Grupa VI: Odsjek za gradivo političkih stranaka i udruga, HR-HDA-1353, br. 2044.

61 HDA, Odjeljak za državnu zaštitu Banovine Hrvatske, HR-HDA-158, kut. 2, br. 357 (15641 - 1939.).

62 HDA, Grupa VI: Odsjek za gradivo političkih stranaka i udruga, HR-HDA-1353, br. 2044.

63 HDA, Odjeljak za državnu zaštitu Banovine Hrvatske, HR-HDA-158, kut. 2, br. 357 (1462/939.).

64 HDA, Odjeljak za državnu zaštitu Banovine Hrvatske, HR-HDA-158, kut. 12, br. 60/40 (1670) / br. 60/40 (6664) / br. 60/40 (28/40).

65 HDA, Odjeljak za državnu zaštitu Banovine Hrvatske, HR-HDA-158, kut. 12, br. 60/40 (3728 I- Pov. DZ -1940.) / br. 60/40 (501/940).

i to većinom, na temelju dostupnih izvora, u prvih nekoliko mjeseci od uspostave Banovine Hrvatske. Stoga je logično pretpostaviti kako novoosnovana vlast u Banovini Hrvatskoj, unutar koje je u nadležnosti bilo vođenje unutarnjih poslova, nije još dovoljno kontrolirala pomoćne policijske snage kao što je to bila HSZ.

Odnos neromskog stanovništva prema Romima na sisačko – banovinskom području, 1918. – 1941.

Potrebno je istaknuti kako je u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji početkom XX. st. kod seoskog stanovništva prevladavala je stereotipna percepcija Rome kao kriminalaca i besposličara što je dovodilo do njihove socioekonomske marginalizacije.⁶⁶ Slična negativna percepcija prevladavala je u Savskoj banovini, gdje je neromsko stanovništvo Rome većinom percipiralo kao lopove, varalice, širitelje zaraze, otimače djece i besposličare. Takva stereotipna percepcija Roma posebno je isticana u brojnim novinskim člancima u kojima se izvještavalo o slučajevima romskih krađa, prijevera i drugih ilegalnih radnji.⁶⁷ U raznim periodičkim publikacijama iznošeni su radikalni prijedlozi za rješavanje „ciganskog pitanja“. Tako je seljak Ignacije Rač, potpisan kao „seljak iz Gole“ predlagao 1939. prisiljavanje Roma na rad i kulučenje, a kako bi ih se „odgojilo za rad i red“.⁶⁸ Slično njegovom promišljanju bio je Franjo Horvat iz sela Sigetac (u koprivničkom kotaru) koji je nekoliko mjeseci kasnije pisao o Romima kao „velikom zlu“ i „parazitima“, a to je smatrao navodeći kako su oni nesposobni za rad, pritom stalno krađu i šire zaraze među ljudima i životinjama. On je predložio mjeru steriliziranja Roma kako bi se time „likvidirao ciganski problem“.⁶⁹ Slični prijedlozi o steriliziranju Roma iznio je anonimni autor iz Podravine, koji je smatrao Rome „crnom kugom“ zbog svog kriinalnog djelovanja (krađa, širenja zaraznih bolesti, prosjačenja) i visoke stope nataliteta predlagao njihovo „pocijepljavanje“ (sterilizaciju).⁷⁰ Mjera steriliziranja Roma mogla se smatrati jednom od eugeničkih mjera, koje su koristile nacističke vlasti prema njima već od 1933. god.⁷¹ Josip Novosel, „seljak iz Stražanca“ (daruvarskog kotara) u travnju 1940. predlagao

66 Danijel Vojak, „Odnos seoskog i romskog stanovništva na području Hrvatske i Slavonije, 1900.–1910.“, *Sociologija sela* 42, br. 3/4 (165/166) (2004.): 363–83.

67 Vojak, *U predvečerje rata*, 187–202.

68 Ignacije Rač, „Cigani – koritari“, *Podravec*, 12. 8. 1939., 5.

69 Franjo Horvat, „Pitanje Cigana.“ *Narodni napredak*, 31. 10. 1939., 221.

70 „Pitomača – i Pitomčani“, *Podravec*, 24. 12. 1939., 8.

71 Ukratko je potrebno napomenuti kako je eugenika (rasna higijena) bila u međuratnoj Europi zastupljena u mnogim europskim zemljama, posebice Njemačkoj, a njihove teze su se razvijale istodobno sa rasizmom i porastom antisemitizma. Sama eugenika se definira kao znanost koja se bavi proučavanjem metoda poboljšanja rase s ciljem sprečavanja propadanja „viših i sposobnijih“ i smanjivanja broja „nižih i nesposobnih“ rasa (klasa). Metodološki se dijeli na negativnu eugeniku (korištenje metoda sterilizacije, krivičnog i materijalnog kažnjavanja, eutanazije, prisilnog pobačaja i selektivnog infaticida i holokausta) i pozitivnu eugeniku (korištenje metoda nagrađivanja, umjetne selekcije i propagande). U međuratnoj Jugoslaviji takve ideje bile su zastupljene kod dijela intelektualaca poput Aleksandara Makleceva, Ljubomira Maštrovića, Borisa Zarnika, Andrije Živkovića, Dinka Tomašića i dr. – Darko Polšek, „Rasna higijena u Njemačkoj“, *Filozofska istraživanja* 23, št. 2 (2003): 479–507. Darko Polšek, *Sudbina odbačenih: Eugenično naslijeđe u vrijeme genske tehnologije* (Zagreb: ArTresor naklada, 2004). Ilija Malović, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX. Veka“, *Sociologija* 1, br. 1 (2008.): 79–96.

je organiziranja prisilnog rada za Rome kako bi oni time doprinijeli razvoju narodnog gospodarstva.⁷² Novosel se zalagao za donošenje posebnog zakona kojim bi se prisilili Roma na obavljanje korisnoga rada. Slično je predlagao Antun Gluhačić u srpnju 1940. navodeći kako je potrebno prisiliti Rome na kolonizaciju i rad: „...zašto da ovako zdravi i otporni ljudi, kako su ti cigani, žive bez rada? Tko hoće da živi i kruh jede, treba i raditi. Danas ne smije biti čovjeka, koji živi bez rada sposoban je za neki rad i ja mislim, da je to podpuno opravdan... (...)...po mom mišljenju trebalo bi ih kolonizirati, sve na jedno mjesto i dati im mogućnost za prvi početak života. Pa neka rade i brinu se sami za svoj kruh svakidašnji. Tako bi se mi seljaci riješili dosta velikog tereta i dosađivanja...“⁷³

Sve do početka Drugog svjetskog rata povremeno su se nastavljali pozivi na kolonizaciju Roma, potrebu da ih se prisilno zaposli na ekonomskim i industrijskim poslovima, a njihovu djecu prisilno školuje i sl.⁷⁴ Imajući na umu navedeni odnos neromskog stanovništva prema Romima u Savskoj banovini (Banovini Hrvatskoj), potrebno je analizirati kakav je taj odnos bio na sisačko – banovinskom području. Dio stanovnika na ovom području promišljao je o načinu kako treba riješiti „cigansko pitanje“. Tako je anonimni autor iz Petrinje početkom srpnja 1940. predlagao: „... čemu komplicirati cijelo pitanje, kada se na najobičniji način – prisilnim putem može sve to brzo urediti. Imademo toliko neobrađene zemlje, imade među ciganima toliko dobre radne snage, imade obrtnika raznih struka, treba urediti nekoliko kolonija, sve staviti na zadružnu bazu i uspjeh će biti brzo vidan. Ali za sadanje prilike teško je to sve provesti, pa treba jednom uredbom osigurati barem druge stanovnike. Treba cigane staviti pod kontrolu policije i žandarmerije, odrediti im stalna mjesta zadržavanja i držati ih u evidenciji za vrijeme kretanja i broj kriminalnih slučajeva osjetljivo će pasti...“⁷⁵

Zanimljivo je spomenuti i slučaj žalbe petrinjskog Udruženja trgovaca iz travnja 1940. koji su se žalili na Rome koji neovlašteno skupljaju željezo: „... Danas u doba velike potražnje starog željeza, bave se ovakvom trgovinom napose niži slojevi a poglavito cigani, koji obilaze gradom i selima i sakupljaju sve otpadke starog željeza. Svi ovi sakupljači bave se ovakovim poslovima bez ikakovog ovlaštenja, pa bi naslov trebao povesti računa preko policijskih organa, sa svakoga koji nema ovlaštenja najstrože kazni. – Vjerojatno je da ovakovi sakupljači i sami kradu sastavne dijelove vodovodnog uređaja, pa tim više treba naslov o tome povesti ozbiljno računa i spriječiti ovakav ilegalan rad...“⁷⁶

Na Rome koji ilegalno sakupljaju željezo žalile su brojne kotarske vlasti u Banovini Hrvatskoj u ovom razdoblju, a o tom su izvještavale i novine.⁷⁷ Zbog toga su vlasti Banovine Hrvatske izdale 6. srpnja 1940. naredbu o sprečavanju krađe željeza. Između ostalih mjera, odredbom je propisano kako: „... cigane-skitače na svakome mjestu i u svako doba temeljito pretresati, jer u većini slučajeva krađe željeza vrše cigani...“⁷⁸

72 Josip Novosel, „Jesmo li za civilizaciju napredka ili kulturu poštenja,“ *Seljačka sloga* 5, br. 4 (1940.): 104.

73 Antun Guhačić, „Cigansko pitanje,“ *Seljački dom* [Zagreb], 11. 7. 1940., 2.

74 „Kuda s ciganima?,“ *Hrvatska obrana* [Zagreb], 21. 7. 1940., 6. „Prava senzacija Cigo zaradio penziju!“, *Jutarnji list*, 24. 7. 1940, 17.

75 „Zašto se cigani nebi prisili na rad,“ *Jutarnji list*, 5. 7. 1940., 17.

76 HR-DASK-SACP, Gradsko poglavarstvo Petrinja (1873. – 1945), HR-DASK-SACP-3, kut. 27, br. 3295/X.

77 „U grozničavoj potjeri za starim željezom,“ *Jutarnji list*, 12. 4. 1940., 14. „Kratke vijesti,“ *Hrvatski list* [Osijek], 12. 4. 1940., 7. „Ciganin zločinac zbog starog željeza,“ *Hrvatska straža* [Zagreb], 18. 4. 1940., 4.

78 HDA, Odjel za unutarnje poslove Banovine Hrvatske, HR-HDA-157, kut. 144., br. 59.511-I – 3-1940.

No, kako su se i dalje nastavljale prijave Roma koji nezakonito sakupljaju željezo vlasti Banovine Hrvatske u Zagrebu izdale su novu naredbi o Romima iz 24. rujna 1940. kojom su nastojali spriječiti daljnju krađu željeza i to posebice od Roma.⁷⁹

Nasilje neromskog stanovništva nad Romima na sisačko – banovinskom području, 1918. – 1941.

Promišljanja o prisilnoj kolonizaciji i policijskom nadzoru Roma dijelili su i drugi stanovnici Savske banovine. Takva promišljanja dovođila su i do nasilnih sukoba neromskog stanovništva s Romima. Tako su bili zabilježeni slučajevi nasilja nad Romima u jednom međimurskom selu u prosincu 1935., kada su seljaci vatrom mučili Rome. Mjesec dana kasnije, seljaci u Selima (u križevačkoj okolici) nasilno su protjerali Rome i spalili im svu imovinu. Zatim se u selima u okolici Sv. Ivana Zeline u travnju 1936. dogodio slijedeći slučaj nasilja nad Romima, kada su seljaci poubijali „ciganske konje“.⁸⁰ U selu Brezovica (u kotaru Zagreb) u prosincu 1939. seljaci su protjerali, premlatili i mučili Rome.⁸¹ Najmasovniji slučaj nasilja neromskog stanovništva nad Romima u Banovini Hrvatskoj dogodio se sredinom veljače 1941. u Velikoj Kopanici (u kotaru SlavonSKI Brod), kada je 400-njak seljaka protjeralo Rome porušivši im više kuća te su nakon toga bili krivično prijavljeni.⁸² O ovom slučaju su izvještavali brojni listovi u Banovini Hrvatskoj.⁸³

Imajući na umu navedene slučajeve nasilja represivnih tijela lokalnih vlasti nad Romima na u Savskoj banovini (Banovini Hrvatskoj) te sisačko – banovinskom području, nameće se pitanje je li tamošnje neromsko stanovništvo slično nasilno postupalo prema Romima? Poznati su slučajevi nasilja stanovništva nad Romima na sisačko – banovinskom području. Tako je *Jutarnji list* izvijestio u travnju 1939. u članku naslovljenom „Kao u srednjem vijeku“ o nasilju seljaka nad Romima u selu Osekovo, u okolici Siska opisano je da su se oni prema njima „krvoločno postupali“.⁸⁴ Ono što je posebno zanimljivo u ovom slučaju, jest kako su seljaci ponovno preuzeli ulogu žandarmerije i pritom mučili „optužene“. U ovom slučaju su zakazale banovinske i lokalne vlasti, koje nisu pronašle krivce za krađe konja u tom selu, već su seljaci osjetili da oni to moraju učiniti. Sličan slučaj nasilja nad Romima dogodio se u selu Viduševcu (u glinskom kotaru), gdje se nalazilo naselje romskog plemena Kalendarović. Romi su se naselili „odavno“ u tom selu, a među njima je bilo bogatijih, koji su imali velika

79 HDA, Odjel za unutarnje poslove Banovine Hrvatske, HR-HDA-157, kut. 155., br. 72511.

80 „Međimurski seljaci linčuju kradljivce“, *Jutarnji list*, 28. 12. 1935., 12. „Navala seljaka na ciganske šatore“, *Jutarnji list*, 15. 1. 1936., 13.

81 „Zvjerska gozba u Sv. Klari“, *Zagrebački list* [Zagreb], 14. 12. 1939., 8.

82 HDA, Odjel za unutarnje poslove Banovine Hrvatske, HR-HDA-157., kut. 255., br. 22730 /41 / br. 22730 /41 (794) / br. 22730 /41 (832) / br. 22730 /41 (3475/1941).

83 „Narodni sud je strašan“, *Hrvatski glas* [Zagreb], 20. 2. 1941., 10. „Oklo za oko u V. Kopanici“, *Posavska Hrvatska* [SlavonSKI Brod], 23. 2. 1941., 3. „U Velikoj Kopanici kod Djakova okradeni seljaci srušili do zemlje 14 ciganskih kuća i protjerali oko 100 cigana kradljivaca iz sela“, *Novosti*, 19. 2. 1941., 11. „Cigani iz Kopanice kraj Broda kojima su porušene kuće skrivaju se po šumama“, *Novosti*, 22. 2. 1941., 13.

84 „Kao u srednjem vijeku“, *Jutarnji list*, 19. 4. 1939., 16.

poljoprivredna imanja („bili su dobre gazde“). Seosko stanovništvo protivilo se romskoj prisutnosti u selu i okrivljavalo ih za sve vrste krađa. Tako su seljaci krajem rujna 1939. odlučili nasilno protjerati Rome zbog čestih krađa žita, gospodarskog alata i kućnih potrepština. Izravni povod za ovu odluku seljaka bila je krađa kokoši za koje su oni okrivili Rome. *Novosti* su pisale o ovom slučaju u kojemu istaknule kako je „mržnja“ prema Romima kod seljaka toliko porasla u ovom selu da su oni zbog toga zapalili njihovo naselje.⁸⁵ U sukobu su premlaćeni Romi, a zatim je izbio požar za koji su seljaci kasnije poricali vlastitu odgovornost u podmetanju. Glinski žandari stigli su samo ugasiti vatru, dok su seljaci samo gledali i nisu sudjelovali u njegovom gašenju. U požaru je najviše stradalo imanje imućnijeg Roma Petra Kalendarovića. Nakon provedene istrage pritvoreno je 60 seljaka, koji su zatim optuženi i predani pravosuđnim tijelima. Suđenje je trebalo započeti u svibnju 1940., no novine o tom sudskom procesu nisu izvještavale, stoga nije poznat njegov ishod.⁸⁶ Slijedeći slučaj dogodio se u Sunji (u petrinjskom kotaru) krajem ožujka 1941., gdje je bio pokušaj seoskog „linčovanja“ dvojice Roma. Povod za nasilje bio je sukob dvojice Roma s dvojicom seljaka za vrijeme sajma u Sunji zbog pitanja dugovanja novca. U sukobu su deblji kraj izvukli seljaci, od kojih je jedan teško ozlijeđen. U izvještaju petrinjske kotarske vlasti od 24. ožujka 1941. navodi se kako su Romi poslije sukoba sa seljacima pobjegli ispred „razjarene mase“, koja ih je htjela linčovati.⁸⁷ Dvojica Roma su ubrzo bila uhvaćena, a poslije istrage je samo jedan od njih predan petrinjskim pravosuđnim tijelima.⁸⁸

Zaključak

Romsko stanovništvo živi više od šest stoljeća na području današnje Republike Hrvatske. Njihova povijest nerijetko je bila obilježena politikom progona s namjernom njihove asimilacije u većinsko društvo. Romi su se takvoj represivnoj politici državnih i lokalnih vlasti na današnjim područjima Hrvatske relativno uspješno odupirali i pritom većinom uspijevali sačuvati svoj način života, običaje, jezik i dr. U radu je istražena povijest Roma na sisačko – banovinskom području u razdoblju između dva svjetska rata. Istraživanje je pokazalo kako je između 300-njak (1921.) i 600-njak Roma živjelo na ovom području, što je činilo manje od 5% od ukupnog broja Roma u međuratnoj Hrvatskoj (Banovini Hrvatskoj). Njihov broj na ovom području zasigurno je bio veći što se može objasniti prisutnošću migracija nomadskih Roma i etničke mimikrije (skrivanje vlastitog etničkog identiteta u strahu od diskriminacije). Od drugih demografskih obilježja vidljivo je kako su tamošnji Romi gotovo svi bili rimokatoličke vjeroispovijesti, a tek

⁸⁵ „Seljaci zapalili cigansko naselje zbog čestih krađa koje su se dešavale,“ *Novosti*, 1. 10. 1939., 12.

⁸⁶ „Kraj Glina,“ *Seljačke novosti* [Zagreb], 5. 10. 1939., 9. „Seljaci zapalili cigansko naselje zbog čestih krađa koje su se dešavale,“ *Novosti*, 1. 10. 1939., 12. „Šezdeset i pet seljaka pred sudom,“ *Jutarnji list*, 13. 4. 1940., 17. „Optužena 64 seljaka radi zlostavljanja cigana,“ *Novosti*, 13. 4. 1940., 15. „Seljaci kraj Gline odgovaraju radi zlostavljanja cigana,“ *Hrvatski dnevnik* [Zagreb], 16. 4. 1940., 4.

⁸⁷ HDA, Odjel za unutarnje poslove Banovine Hrvatske, HR-HDA-157, kut. 269, br. 36383 I - 3 1941. (3435/41).

⁸⁸ Ibid.

nekoliko posto njih bilo je pravoslavne vjeroispovijesti. Gotovo svi su bili nepismeni što je dodatno isticalo njihov socioekonomski marginalan položaj na sisačko – banovinskom području. Od romskih skupina na ovom području većinom su živjeli Koritari (Bajaši), koji su se bavili obradom drveta i izradom predmeta za kućanstva (poput korita). Vlasti na sisačko – banovinsko području negativno su percipirale Rome smatrajući ih „narodnim zlom“, zalagali su se za njihovu kolonizaciju na područjima izvan svoje nadležnosti. Takva negativna percepcija Roma dovela je do slučajeva nasilja represivnih tijela vlasti, poput Žandarmerije i HSZ-a nad njima, a koji su ukazali na nefunkcioniranje policijskog sustava održavanja javnog reda i mira. Istodobno, zabilježeni su i slučajevi nasilja neromskog stanovništva nad Romima na ovom području što predstavlja samo dio takvih slučajeva na drugim područjima Savske banovine (Banovine Hrvatske). Može se zaključiti kako su Romi bili kolateralna žrtva nasilnog neromskog stanovništva, pasivnosti državnih vlasti u potrebi zaštite njihovih prava na sigurnost i imovinu te izravnoj upletenosti dijela predstavnika lokalnih vlasti. Imajući na umu navedeno, nasilje se u novoosnovanoj profašističkoj državi prema Romima temeljilo se na rasnoj i genocidnoj politici. Ustaške vlasti mogle su se „osloniti“ na izraženu stereotipnu sliku Roma kao okorjelog kriminalca i asocijalca u hrvatskome društvu te na određenu toleranciju nasilja nad Romima koja je bila primjetna u navedenim slučajevima anticiganističkog nasilja, koji su samo dodatno poticali na donošenje „konačnog rješenja“ „ciganskog pitanja“ u novoosnovanoj hrvatskoj državi.

Izvori i literatura

Izvori

- DASK – Državni arhiv u Sisku:
 - Sabirni arhivski centar Petrinja, Gradsko poglavarstvo Petrinja (1873.-1945), sign. HR-DASK-SACP-3.
- HDA – Hrvatski državni arhiv:
 - Grupa VI: Odsjek za gradivo političkih stranaka i udruga, sign. HR-HDA-1353.
 - Odjel za unutarnje poslove Banovine Hrvatske, sign. HR-HDA-157.
 - Odjeljak za državnu zaštitu Banovine Hrvatske, sign. HR-HDA-158.
 - Republički zavod za statistiku SRH, sign. HR-HDA- 367.
 - Zavod za kolonizaciju NDH - Zagreb [1934. - 1940.] (1941.-1945.), sign. HR-HDA-246.

Literatura

- Acković, Dragoljub. “Samoorganiziranje beogradskih Roma u periodu između dva svjetska rata.” U: *Cigani/ Romi u prošlosti i danas: zbornik radova sa naučnog skupa održanog 16. i 17. decembra 1996. godine*, ur. Miloš Macura, 97–110. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2000.
- Andrejka, Rudolf. *Doneski k zgodovini uradne statistike v Jugoslaviji*. Beograd: Direkcija državne statistike, 1937.
- Babović, Budimir. *Interpol: mit i stvarnost*. Zagreb: Globus, 1986.
- Banac, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Durieux, 1995.

- “Banovina.” *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=5741>. Pristupljeno 4. 11. 2021.
- Beč, Jovo S. “O ciganima koritarima.” *Glasnik šumarskih zvaničnika* 14, br. 6 (1934): 177–84.
- Dragičević. Pavle T. “Nešto o ciganima skitačima.” *Žandarmerski vesnik* 13, br. 2 (1938.): 74–78.
- Fancev, Franjo. “Iz prošlosti i sadašnjosti cigana.” *Narodne novine (Zagreb)*, 18. 11. 1912., 3.; 19. 11. 1912., 3.
- Fraser, Angus. *The Gypsies*. Oxford: Wiley-Blackwell, 1995.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi Liber, 2003.
- Hefele, Ferdo. “Koritari.” *Vienac*, 22/46 (1890): 742, 743.
- Karaula, Željko. *Mačekova vojska: Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*. Zagreb: Despot infinitus, 2015.
- Korać, Dušan. *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*. Zagreb: Školska knjiga, 1986.
- Lazarević, Vasa. *Međunarodna policija: historija, rad, rezultati*. Beograd: izdanje pisca, 1933.
- Lewy, Guenter. *The Nazi Persecution on the Gypsies*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Lucassen, Leo, Wim Willems i Anne-Marie Cottaar. *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*. London: St. Martin's Press, 1998.
- Matas, Mate. “Banovina: demografski razvoj i problemi nerazvijenog dijela Hrvatske.” *Hrvatski geografski glasnik* 66, br. 2 (2004): 47–68.
- Magdalenić, Ivan. “Asimilacija, integracija, mimikrija - o društvenom položaju Roma.” U: *Romi u Hrvatskoj danas - zbornik izlaganja i rasprava*, ur. Dušanka Pribičević-Gelb, 76–79. Zagreb: Centar za direktnu zaštitu ljudskih prava, 1998.
- Malović, Ilija. “Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX. Veka.” *Sociologija* 1, br. 1 (2008): 79–96.
- Margalit, Gilad. *Germany and Its Gypsies: a Post – Auschwitz Ordeal*. Madison: The University of Wisconsin Press, 2002.
- “Milan Mizler.” *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=41290>. Pristupljeno 4. 12. 2021.
- Mizler, Milan. *Potražna služba: Priručnik za oružnike kao i u opće za sve organe javne sigurnosti*. Zagreb: Naklada pisca, 1909.
- Mizler, Milan A. *Istražna služba: priručnik za žandarme kao i uopšte za sve organe javne bezbednosti*. Beograd: Knjižarnica Gece Kona, 1928.
- Novosel, Josip. “Jesmo li za civilizaciju napredka ili kulturu poštenja.” *Seljačka sloga*, 5, br. 4 (1940): 103, 104.
- Petrović, Ruža. “Demografske osobenosti Roma u Jugoslaviji.” U: *Razvitak Roma u Jugoslaviji: Problemi i tendencije: zbornik radova sa naucnog skupa održanog 12. i 13. januara 1989. godine*, ur. Miloš Macura, 115–27. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1992.
- Polšek, Darko. “Rasna higijena u Njemačkoj.” *Filozofska istraživanja* 23, br. 2 (2003.): 479 – 507.
- Polšek, Darko. *Sudbina odabranih: Eugenično nasljeđe u vrijeme genske tehnologije*. Zagreb: ArTresor naklada, 2004.
- Rajaković, Mil. S. “Cigani i njihove osobine.” *Žandarmerski vesnik* 4, br. 6-7 (1929): 271–77.
- Stanković, Vladimir. “Romi u svetlu podataka jugoslavenske statistike.” U: *Razvitak Roma u Jugoslaviji: Problemi i tendencije: zbornik radova sa naucnog skupa održanog 12. i 13. januara 1989. godine*. Ur. Miloš Macura, 159–79. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti. 1992.
- Šarenac, Danilo i Sofiya Zahova. “Yugoslavia.” U: *Roma Voices in History: A Sourcebook Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*, ur. Elena Marushiakova i Vesselin Popov, 180–218. Brill, 2021.
- Vojak, Danijel. “Anketa o kolonizaciji cigana” ili pokušaj koloniziranja Roma u Savskoj banovini.” *Časopis za suvremenu povijest* 48, br. 2 (2016): 431–58.
- Vojak, Danijel. “Odnos seoskog i romskog stanovništva na području Hrvatske i Slavonije, 1900.-1910.” *Sociologija sela* 42, br. 3/4 (165/166) (2004): 363–83.

- Vojak, Danijel. "O proučavanju Roma u hrvatskoj znanosti i kulturi ili postoji li hrvatska romologija?." *Historijski zbornik* 63, br. 1 (2010): 215–40.
- Vojak, Danijel. "Počeci hrvatske romologije: Od Filipa Ivana Vezdina do Franje Fanceva." *Studia ethnologica Croatica* 29, br. 1 (2017): 385–406.
- Vojak, Danijel. "Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske." *Migracijske i etničke teme* 20, br. 4 (2004): 447–76.
- Vojak, Danijel. *Romi u Prvome svjetskom ratu u Hrvatskoj 1914. - 1918.* Zagreb: Romsko nacionalno vijeće, 2015.
- Vojak, Danijel. "Suffering of the Bayash in Independent State of Croatia During World War II." U: *Boyash Studies: Researching "Our People."* Ur. Annemarie Sorescu-Marinković, Thede Kahl i Biljana Sikimić, 353–78. Berlin: Frank & Timme GmbH, 2021.
- Vojak, Danijel. *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. - 1941.* Zagreb: Romsko nacionalno vijeće: Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj "Kali Sara", 2013.
- Zahova, Sofiya. "Improving Our Way of Life Is Largely in Our Own Hands: Inclusion According to the Romani Newspaper of Interwar Yugoslavia." *Social Inclusion* 8, br. 2 (2020): 286–95.
- Živković, Stevan. "Cigani." *Žandarmerski vesnik* 2, št. 1 (1927): 24–27.

Objavljeni izvori

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine.* Sarajevo: Direkcija državne statistike, 1932.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji, knjiga I: prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstva.* Beograd: Direkcija državne statistike, 1937.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji, knjiga II: prisutno stanovništvo po veroispovesti.* Beograd: Direkcija državne statistike, 1938.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31 marta 1931 godine, knjiga III: Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti.* Beograd: Direkcija državne statistike, 1938.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31 marta 1931 godine, knjiga IV: Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju.* Beograd: Direkcija državne statistike, 1940.
- *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine.* Sarajevo: Direkcija državne statistike, 1924.

Periodične publikacije

- *Hrvatska obrana*, 1940.
- *Hrvatska straža*, 1940.
- *Hrvatski dnevnik*, 1940.
- *Hrvatski glas*, 1941.
- *Hrvatski list*, 1940.
- *Jutarnji list*, 1935, 1937, 1940.
- *Narodne novine*, 1912.
- *Novosti*, 1939, 1940.
- *Posavska Hrvatska*, 1941.
- *Seljačke novosti*, 1939.
- *Seljački dom*, 1940.
- *Zagrebački list*, 1939.

Danijel Vojak

**NA PREDVEČER GENOCIDA NAD ROMI NA SIŠKEM
BANOVINSKEM OBMOČJU ALI IZ ZGODOVINE ROMOV
NA SIŠKEM BANOVINSKEM OBMOČJU, 1918–1941**

POVZETEK

Zgodovino romskega prebivalstva na Hrvaškem, pa tudi v drugih delih Evrope, je pogosto zaznamovala politika preganjanja in asimilacije. Romi so se represivni politiki državnih in lokalnih oblasti razmeroma uspešno upirali in večinoma jim je uspelo ohraniti svoj način življenja, običaje, jezik itd. Raziskava odstira zgodovino Romov na siškem banovinskem območju v obdobju med svetovnim vojnama. Pokaže, da je na tem območju v obravnavanem obdobju živelo od 300 do 600 Romov, kar je bilo manj kot 5 odstotkov celotnega števila Romov v Savski banovini. Njihovo število na tem območju pa je bilo dejansko večje, kar je mogoče pojasniti s prisotnostjo romskih nomadskih skupin in z dejstvom, da je del Romov zaradi strahu pred diskriminacijo skrival svojo etnično identiteto (etnična mimikrija). Demografske značilnosti kažejo, da so bili tamkajšnji Romi skoraj vsi rimskokatoliške vere, manjšina je bila pravoslavcev. Skoraj vsi Romi so bili nepismeni, kar je dodatno poudarjalo njihov socialnoekonomski marginalni položaj na siškem banovinskem območju. Ena od romskih skupin, ki je živela na tem območju, so bili koritarji (danes imenovani Bajaši); ukvarjali so se z obdelavo lesa in izdelovanjem gospodinjskih pripomočkov, tudi korit. Oblasti so imele do Romov večinoma odklonilen odnos; ker so jih imele za »narodno zlo«, so zagovarjale njihovo represivno kolonizacijo na območja izven svoje pristojnosti. Negativno dojemanje je represivne organe (žandarmerijo in Hrvaško kmečko zaščito) vodilo v nasilje nad Romi. Hkrati pa so tako kot po vsej Savski banovini (kasneje Banovini Hrvaški) tudi na tem območju zabeležili več primerov nasilja neromskega prebivalstva nad Romi. Sklepamo lahko, da je do tega prišlo zaradi pasivnosti državnih oblasti in policijskih organov. Med drugo svetovno vojno je bila negativna in stereotipna podoba Romov kot zadržanih kriminalcev in asocialnežev blizu tudi ustaški oblasti, kar je še dodatno sprožalo »konstruiranje« in izvajanje genocidne politike do Romov v Neodvisni državi Hrvaški, vključno s siškim banovinskim območjem.

Ondřej Fišer*

The Passing of Stalin Is Not the End, or the Unstoppable Integration of the Socialist Market

IZVLEČEK

STALINOVA SMRT NE POMENI KONCA ALI NEZADRŽNA INTEGRACIJA SOCIALISTIČNEGA TRGA

Članek obravnava razvoj gospodarskega sodelovanja na socialističnem trgu med letoma 1953 in 1968 z vidika češkoslovaškega gospodarstva. Obdobje, ko je bil Antonín Novotný na čelu češkoslovaške komunistične partije, je doslej veljalo za kontroverzno, saj so ga zaznamovala prizadevanja za reformo stalinističnih anahronizmov, sprva pa tudi težave pri zagotavljanju, da bi se te reforme trajno ukoreninile v neugodnih razmerah hladne vojne. Vprašanje je, ali je tako imenovana "Hruščova otoplitev", ki se je pospešeno začela v drugi polovici petdesetih let dvajsetega stoletja, omogočila, da so se nekatere reforme vendarle začele izvajati in so dolgoročno obrodile sadove. Vprašati se je treba tudi o naravi ključnih akterjev in ovir v postopku reformiranja sodelovanja znotraj bloka. Pri raziskovanju teh vprašanj smo preučili zlasti arhive češkoslovaških ministrstev za industrijo v Pragi.

Ključne besede: ZSSR, Češkoslovaška, hladna vojna, gospodarsko sodelovanje, znanstveno-tehnično sodelovanje, trgovina, SEV (CMEA / COMECON), Antonín Novotný, Hruščova otoplitev, destalinizacija, praška pomlad

ABSTRACT

This article deals with the development of economic cooperation in the socialist market between 1953 and 1968 from the perspective of the Czechoslovak economy. The period of Antonín Novotný at the helm of the Czechoslovak Communist Party was a controversial

* Ph.D., Coordinator at the Institute for Study Abroad (Butler University), Havlickovy sady 58, Prague; fiserondrej1@gmail.com

one, as it was characterized by both the efforts to reform Stalinist anachronisms and the initially low capacity to sustainably root these reforms in the fragile frozen ground of Cold War-era soil. The question is whether the gradually unfolding Khrushchev Thaw that accelerated its onset from the second half of the 1950s onwards made it possible to plant certain reforms and reap their fruits in the longer term. It is also necessary to raise the question of the nature of the key actors and obstacles in the process of reforming intra-bloc cooperation. In particular, the archives of the Czechoslovak industrial ministries located in Prague were consulted to research these issues.

Keywords: USSR, Czechoslovakia, Cold War, economic cooperation, scientific-technical cooperation, trade, CMEA, COMECON, Antonín Novotný, Khrushchev Thaw, de-Stalinization, Prague Spring

Introduction

Czech historiography of the early post-Velvet Revolution period seemed to relegate questions of Czechoslovak communist-era intra-bloc economic cooperation to the margins of its research interest. However, as new archival findings indicate, understanding this aspect of the past may be a necessary prerequisite not only for a correct interpretation of the Czechoslovak domestic economic history, but also of the general history of the Cold War, the socialist market, the Council for Mutual Economic Assistance (CMEA), East-West cooperation and other closely related topics.

Although a wide range of secondary sources from the 1960s-1980s, represented by the studies of Bogomolov, Horský and Ernst, provide an analysis of intra-bloc trade during the Novotný era, their reasoning was often produced under the influence of ideology and the interpretation of their conclusions must therefore be approached with caution and a certain amount of skepticism.¹ In this context, one of the major tasks of Czechoslovak contemporary historiography is to use archival findings to subject these secondary sources to review and objectify their conclusions. This is the case of this article, which aims to review the main characteristics of Czechoslovak economic cooperation with socialist countries in the period from Gottwald's death and Novotný's accession to the post of First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia (*první tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Československa*) in 1953 until his dismissal in 1968.

1 O. Bogomolov, "Economic Cooperation among the Comecon Countries," *Eastern European Economics* 2, no. 4 (1964): 3–10, <https://doi.org/10.1080/00128775.1964.11647864>. J. Horský, "The Structure of Czechoslovak Foreign Trade and Prospects of Modifying It," *Soviet and Eastern European Foreign Trade* 6, no.3/4 (1970): 268–83. Miloslav Ernst, *Czechoslovakia and International Economic Cooperation* (Prague: Orbis, 1987).

Special attention is paid to the analysis of several key aspects of Czechoslovak intra-bloc cooperation. Firstly, this concerns the actors that shaped the overall system of trade and the individual flow of goods. Therefore a (re-)evaluation of the influence of the CMEA seems to be an unavoidable task. The aim here is to analyze the trading model of the Council from a new perspective that is not biased by the downfall of the socialist economic system or by the misinterpretation of historical sources produced under the influence of communist ideology.

Despite the officially maintained pro-Eastern course of the Czechoslovak economy, the Novotný era was characterized by a gradual expansion of inter-bloc trade. As CMEA archival records show, the process of partial pro-Western reorientation was not only a result of the targeted development of East-West ties but was to a large extent driven by the formation of cooperation within the Socialist Bloc. This article's goal is to use the analysis of Czechoslovak intra-bloc engagement to conduct a more objective evaluation of inter-bloc ties.² The central object of interest is the CMEA, since its impact on the development of East-West relations remains a hitherto unsettled subject of heated debate among contemporary historians.³

An analysis of Czechoslovak intra-bloc cooperation is also necessary for a comprehensive evaluation of domestic economic transformations. As the Czechoslovak economy was the most advanced in the Eastern Bloc, the Kremlin assigned its industrial ministries the role of the main providers of economic and scientific-technical assistance to other less developed socialist countries.⁴ The consequence of this imposed role was a two-fold reorientation from the West to the East as well as from a consumer-oriented economy to a heavy industrial one. Most of the Novotný era continued to be characterized by processes that accompanied and followed this reorientation. In this regard, this article aims to contribute to our understanding of the impact of these transformations on the Czechoslovak economic system and its commercial ties *vis-à-vis* the CMEA market. Particular emphasis is placed on whether these transformation processes were entirely the result of top-imposed pressures from the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) and other CMEA leaders, or whether they partially arose as a product of Czechoslovak autochthonous developments.

Furthermore, although contemporary historiography often treats Czechoslovak intra-bloc cooperation in the Novotný era as an immutable phenomenon, new findings point to a number of its previously undescribed aspects that indicate the desirability of its more detailed periodization. The archives of Czechoslovak industrial ministries, supplemented by data from different archives of selected international organizations (the United Nations Economic Commission for Europe (UN ECE), the CMEA,

2 Abram Bergson, "The Geometry of Comecon Trade," *European Economic Review* 14, no. 3 (1980): 291–306, [https://doi.org/10.1016/s0014-2921\(80\)80002-x](https://doi.org/10.1016/s0014-2921(80)80002-x).

3 Emil Hoffmann, *COMECON: Der gemeinsame Markt in Osteuropa* (Opladen: C. W. Leske, 1961), 17–19. Andrzej Korbonski, "Theory and Practice of Regional Integration: The Case of Comecon," *International Organization* 24, no. 4 (1970): 942–77, <https://doi.org/10.1017/s0020818300017574>.

4 Lee K. Metcalf, "The Impact of Foreign Trade on the Czechoslovak Economic Reforms of the 1960s," *Europe-Asia Studies* 45, no. 6 (1993): 1071–90.

the Warsaw Pact, etc.), prove to be of particular importance.⁵ A more in-depth periodization is necessary to clarify the inconsistent interpretation of the Czechoslovak intra-bloc cooperation between Bogomolov, who emphasizes the positive evolution of commercial exchange within the Eastern Bloc, and Korbonski who points to the existence of fundamental stagnation-generating aspects of the socialist cooperation model.⁶ Given that the transformations that characterized this period emerged both as a result of domestic political-economic processes and as a consequence of international developments on both sides of the Iron Curtain, their analysis and the following more detailed periodization need to be implemented in a multifactorial way.⁷

The Hardly Enforcable de-Stalinization

The process of political de-Stalinization in Czechoslovakia proceeded in many respects at an unsatisfactorily slow pace, which suppressed reformist voices within the CCP leadership and made it impossible to take full advantage of the growing opportunities offered by the onset of the Khrushchev Thaw.⁸ This was reflected, among others, in the rigid maintenance of the system of autarky, which particularly between 1953 and 1955, continued to limit the potential of Czechoslovak intra-bloc trade.⁹ Moreover, it should be emphasized that the reforms implemented in 1948-1953 forced the Zápotocký government to invest heavily in the development of unprofitable sectors, which significantly hindered the competitiveness and foreign trade capacities of the Czechoslovak economy well into the early Novotný era.¹⁰

These findings clearly indicate that the starting point for the strengthening of intra-bloc cooperation in the early post-Gottwald era was far from optimal. However, although it took Czechoslovak leadership over 10 years to adopt a more viable system of intra-bloc trade, early attempts to improve the worsening position of Czechoslovak exports on the CMEA market were launched as early as 1953.¹¹ The first important measure adopted after Gottwald's death was monetary reform, which was intended among others, to restore the balance of market supply and financial flows and indirectly to strengthen the export capacity of the Czechoslovak consumer sector. However, the

5 Archives of the Ministry of Foreign Affairs, MO-T, 1945-1955, carton 5. Libor Budinský, *Deset prezidentů* (Prague: Knižní klub, 2008). Václav Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992: 2. díl. Období 1945-1992* (Brno: Doplněk, 2009).

6 Hoffmann, COMECON. Bogomolov, "Economic Cooperation among the Comecon Countries." Korbonski, "Theory and Practice of Regional Integration: The Case of Comecon." See also Karel Kaplan, *Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo, 1957-1967* (Prague: Karolinum Press, 2002), 94-107.

7 Yale Richmond, *Cultural Exchange & the Cold War* (Philadelphia: Penn State University Press, 2003).

8 Karel Kaplan, *Československo v letech 1953-1966* (Prague: SPN, 1992), 4. Jaromír Procházka, *Poválečné Československo 1945-1989* (Prague: Karolinum, 1991), 77.

9 Procházka, *Poválečné Československo*, 77.

10 Karel Kaplan, *Československo v RVHP 1949-1956* (Prague: ÚSD AV ČR, 1995), 175-85. National Archives, finding aid 1204, fond 953, inventory no. 27, signature 056.1, carton 21, inventory no. 28, signature 056.2. Erik Radisch, "The Struggle of the Soviet Conception of Comecon, 1953-1957," *Comparativ – Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* 27, no. 5/6 (2017): 29-33.

11 Kaplan, *Československo v letech 1953-1966*, 11.

consequences of the adopted measures were not anticipated by the CCP leadership. The reform led to a substantial devaluation of domestic savings and a further decrease in living standards. Its direct impact on strengthening the position of Czechoslovak exports in the Eastern Bloc was minimal.

Yet, from a certain perspective, the monetary restructuring of 1953 had a positive effect on transforming the stagnant *status quo*. The botched reform resulted in growing discontent of all citizens, especially factory workers, who initiated uprisings and forced the Central Committee to introduce further pro-trade measures, which became known as the “New Course”. One of the main objectives of this reform package was to resolve the decline in Czechoslovak intra-bloc exports that emerged due to the easing of international tensions and the consequent reduction of interest in Czechoslovak arms and heavy industry. The Široký administration therefore provided new investments in the sectors of agriculture, electrical engineering and consumer industry, as these were believed to alleviate both the domestic economic crisis as well as the growing imbalance of Czechoslovak intra-bloc trade.¹² However, the well-intended reforms of the New Course largely missed the mark. As Kaplan points out, similar measures aimed at the transformation of economic capacities were introduced in other countries of the Eastern Bloc, which led to a significant disruption of trade agreements and a slowdown in intra-bloc flows of goods.¹³ Moreover, the Czechoslovak New Course largely failed to transform the composition of the export portfolio, since despite the rapid decline in the importance of heavy industry after Stalin’s death, Novotný with the support of Malenkov’s CPSU circles, continued to build an image of Czechoslovakia as the main supplier of arms and heavy industry equipment to the entire Eastern Bloc.¹⁴

Thus, although the New Course reforms strived to refocus on strengthening the intra-bloc trade in traditional economic sectors, due to persistent Stalinist tendencies, the end of the first half of the 1950s was marked by the reintroduction of the Gottwald-era system of Czechoslovak foreign trade. As a result, Kaplan indicates that expenditure on the modernization of the Czechoslovak army once again increased, and Czechoslovak FTEs made renewed efforts to maintain high export rates of heavy industry products.¹⁵

Even in the mid-1950s, when East-West trade opportunities were booming, the Czechoslovak economy remained oriented toward socialist markets. The extent to which the predominant commercial focus toward the East can be regarded as a “domestic decision” or an “external imposition” remains a target of discussion between contemporary historians. Procházka supplemented by archives of Czechoslovak industrial ministries as well as those of the Czechoslovak Ministry of Foreign Trade (*Ministerstvo zahraničního obchodu*) demonstrate several cases where further intensification of intra-bloc trade was caused by the reluctance of the West to trade with Czechoslovakia

12 Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*, 285–88.

13 Kaplan, *Československo v letech 1953-1966*, 20–22.

14 National Archives, finding aid 1109, fond 935, inventory no. 122–135, cartons 79–87.

15 Kaplan, *Československo v letech 1953-1966*, 20–28, 127, 128.

rather than by the decision of Czechoslovak economic leaders.¹⁶ For example, the Czechoslovak Ministry of Foreign Trade agreed to import spare parts for the aviation industry from the USA, but as the American government decided to suspend all eastward deliveries of these goods, Czechoslovak FTEs were forced to import them from the USSR.¹⁷ On the other hand, Jackson presents a rather proactive pro-Eastern image of the Western Bloc. In his view, the United Kingdom in particular was at the forefront of the development of inter-bloc trade, and it was the unyielding, politicized standpoints of the Czechoslovak government that were seen as the major cause of the failure to develop closer inter-bloc ties.¹⁸ Similar contradictory observations are presented by Kaplan, who on the one hand argues that the Czechoslovak government used the “power vacuum” that emerged after the deaths of Stalin and Gottwald and tried to increase its commercial activities outside the CMEA, yet on the other hand presents evidence of persistent Czechoslovak loyalty to Khrushchev’s vision of close intra-bloc cooperation.¹⁹

These limited findings suggest that the existence of a divergence between political-ideological rationale and practical economic needs was also visible in the case of Czechoslovak economic cooperation in the early post-Gottwald era. However, due to the overly slow de-Stalinization of the Czechoslovak political environment in 1953–1954, the practical needs of the economy were at that time unable to override the crucial importance of political loyalty leading to the maintenance of the main orientation of Czechoslovak foreign trade towards the CMEA market.²⁰

Crisis of the CMEA Model

At the beginning of the second half of the 1950s, the situation in the CMEA market began to change radically as a result of intensified disruptions to the existing intra-bloc trading model. As archives of the CCP Central Committee reveal, the inability and/or unwillingness of some of the Czechoslovak CMEA partners to respect long-term trade agreements increased, which especially in the period 1955–1956, led to short-term declines in intra-bloc trade. The Czechoslovak Minister of Foreign Trade Richard Dvořák blamed the changing preferences of socialist governments, whose leaders focused more on increasing the standard of living in their countries than on

16 Zdeněk Procházka, *Hospodářská válka USA proti Československu* (Prague: Vojenská politická akademie, 1960), 102–13. National Archives, archival aid 835, fond 936, inventory no. 156, československé aktivity na mezinárodních veletrzích, jednání s kapitalistickými státy. See also Archives of the Ministry of Foreign Affairs, MO-OMO, 1955–1956, carton 85.

17 National Archives, finding aid 835, fond 936, inventory no. 71; also consult Archives of the Ministry of Foreign Affairs, MEO-O, 1945–1955, carton 52. Procházka, *Hospodářská válka USA proti Československu*.

18 Ian Jackson, *The Economic Cold War: America, Britain and East-West Trade, 1948–63* (Cold War History Series) (New York: Palgrave, 2001).

19 Kaplan, *Československo v letech 1953–1966*, 28.

20 Jindřich Jirka, and Jaroslav Volný, *Československé strojírenství doma i za hranicemi* (Prague, 1959), 122.

fulfilling their trade obligations.²¹ The issues in intra-bloc trade at that time forced Czechoslovak FTEs to search for alternative sources of raw materials and production inputs both in the West and in the Global South.

Although many Czechoslovak historians, including Průcha, do not attribute a significant role to the activities of individual CMEA bodies in the stagnation of intra-bloc trade in the early second half of the 1950s, archives of the Czechoslovak Ministry of Chemical Industry (*Ministerstvo chemického průmyslu*) indicate otherwise.²² The power vacuum that emerged after the death of Stalin resulted in the absence of a clear CMEA vision of intra-bloc trade. The various bodies of the Council found themselves in a state of crisis as their formerly directive approach suddenly lacked justification. This situation led to the exploitation by individual member states, who began to act more independently and adopted a rather dilatory and lax approach to fulfilling their intra-bloc trade obligations. The following disruptions in mutual deliveries led especially the more developed socialist economies, including Czechoslovakia, East Germany and to a certain extent Poland, to initiate new cooperation projects with the intention of overcoming the negative consequences of post-Stalinist lethargy. These projects, negotiated through newly emerging bilateral, trilateral and multilateral channels, were introduced to ensure the fulfilment of previously closed agreements, coordinate production and trade plans and improve the system of scientific-technical assistance.²³

However, as Kaplan shows in his extensive study of Czechoslovak participation in the work of the CMEA, especially the multilateral projects often proved unsuccessful. On this topic, the Chairman of the Czechoslovak State Planning Office (*Státní úřad plánovací*) Otakar Šimůnek expressed his dissatisfaction even with the approach of more developed socialist economies at the 6th CMEA Session in 1955. For example, representatives of Poland were criticized for their reluctance to implement CMEA recommendations on trade in coking coal. Polish trade negotiators offered quantities approximately 25% lower than the CMEA recommended, while in return demanding goods such as cotton that were not available in Czechoslovakia.²⁴ The position of Polish representatives, points to the fact that even similarly developed CMEA members occasionally pursued substantially different visions of intra-bloc trade in the mid-1950s.

However, it would be wrong to assume that the Czechoslovak leadership in contrast to other socialist countries, accepted all CMEA proposals and thus placed the interests of the Bloc above its own economic needs. Although the Czechoslovak delegation was among the most proactive ones in the Council, it was by no means a blind follower of all of its recommendations. If there were major unexpected requirements on the Czechoslovak economy or if the volume and specifications of pre-negotiated items to be traded radically changed, the Czechoslovak negotiators requested a revision of the Council's standpoints. For example, at meetings of national planning authorities, the Soviet delegation repeatedly promised to increase iron ore supplies,

21 National Archives, archiv ÚV KSČ, fond 01, schůze 6. - 7. 10. 1954.

22 Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*.

23 National Archives, finding aid 1208, fond 967, inventory no. 482, cartons 636–38.

24 Kaplan, *Československo v RVHP 1949-1956*, 197–205.

but later withdrew its commitments at the 6th CMEA Session.²⁵ These unexpected changes then became a target of Czechoslovak protests, as they seriously endangered the fulfilment of national five-year plans.

A similarly problematic factor in the development of intra-bloc trade was CMEA reform that took place between 1955 and 1956. At this point it is necessary to note that despite the relative merit of the newly established permanent commissions, the reformed CMEA continued to struggle with the politicization of its work, authoritarian interference from Moscow, diverging objectives of individual members and other challenges that prevented it from implementing a successful model of intra-bloc trade in the second half of the 1950s. Even the pivotal decision to focus the work of the Council on coordinating production and trade plans taken in May 1956 did not significantly improve the situation. As the archives of the CCP Politburo show, although this decision partially coincided with the long-standing efforts of the Czechoslovak government to strengthen exports to the East by preventing the emergence of competing industries, Viliam Široký, possibly after the negative experience of the previous years, did not place high hopes in the CMEA plan and preferred to target the unsatisfactory situation in Czechoslovak exports domestically and bilaterally rather than through multilateral channels.²⁶ The skepticism of the Czechoslovak Prime Minister proved well-founded, as the CMEA continued to be ineffective in realizing the CCP's vision of intra-bloc economic cooperation. As a result, the early second half of the 1950s was marked by substantial economic fluctuations and political-economic crises not only in Czechoslovakia, but in the whole CMEA market. The situation was further aggravated by the ongoing industrial restructuring in individual socialist economies, which led to the emergence of analogous production facilities that reduced the exportability of Czechoslovak goods.

The unsatisfactory state of Czechoslovak intra-bloc cooperation is presented by Metcalf, who shows that while the ratio of Czechoslovak trade with CMEA countries in the aggregate of Czechoslovak foreign trade grew from 50% to 70% between 1950 and 1955, Czechoslovakia's share in the aggregate trade of other CMEA economies decreased from 17% to 14%. There followed a similar pattern in the second half of the 1950s, as the Czechoslovak share in intra-bloc trade continued to fall. Metcalf's findings point to the declining competitiveness of the Czechoslovak economy and the correspondingly growing market share of the newly industrialized CMEA members.²⁷ Metcalf is supplemented by archives of the Czechoslovak Ministries of Heavy Engineering (*Ministerstvo těžkého strojírenství*) and Precision Engineering (*Ministerstvo přesného strojírenství*) as well as by Palous. A comparative analysis of these sources reveals that specific export difficulties were experienced especially by the machine building sector, which previously constituted the backbone of Czechoslovak foreign trade with CMEA economies, since the mid 1950s.²⁸ A similar decline in the export-

25 Ibidem, 482, 483.

26 National Archives, fond 02/2, schůze 16. 4. 1956 a 14. 5. 1956, příloha č. 28 a 29.

27 Metcalf, "The Impact of Foreign Trade on the Czechoslovak Economic Reforms of the 1960s."

28 National Archives, finding aid 1109, fond 935, inventory no. 122–135, cartons 79–87, consult also finding aid 1171, fond 1190. Jaroslav Palous, "Czechoslovak Foreign Trade Pattern Development," *Czechoslovak Foreign Trade* 5 (1965): 9.

ability to socialist markets was faced by the Czechoslovak light industry. The extent of these intra-bloc trade challenges in 1955-1960 led to a rapid growth of Czechoslovak East-West cooperation.²⁹

A profound research would be necessary to create a comprehensive portrayal of the development of the commodity structure of Czechoslovak intra-bloc trade in the second half of the 1950s. However, at a general level it can be stated that the composition of Czechoslovak trade with socialist countries did not change significantly before 1962. Czechoslovak FTEs imported mostly foodstuff, fuels, minerals, metals and other raw materials necessary for the realization of Czechoslovak exports of vehicles, arms, capital equipment, machinery and other value-added goods. Noteworthy transformations in the composition of Czechoslovak exports were identifiable merely in the textile and food processing industries.³⁰ The relatively minor modifications in the composition of Czechoslovak intra-bloc trade in the second half of the 1950s provide further proof of the rigidity of the Czechoslovak economic system, which was not adaptable to the rapidly changing conditions of the Khrushchev Thaw.

The Economic Crisis of 1962-1965, or Šik Into Action!

The beginning of the 1960s did not bring the long-desired improvement of the unsustainable model of intra-bloc trade, but on the contrary was characterized, especially in Czechoslovakia, by a rapidly deteriorating balance of payments, which in 1963 turned into a major economic crisis. Its emergence further hindered the development of Czechoslovak international commerce, as its share in world trade declined steadily between 1962 and 1966.³¹ As new archival evidence shows, it cannot be assumed that the only cause of the growing difficulties in Czechoslovak intra-bloc trade was the emergence of the economic crisis or that the problems with the eastward export of Czechoslovak goods were the sole trigger of the recession. In this regard, it is necessary to consider both the emergence of the crisis and the long-standing intra-bloc trade issues as interrelated and interacting phenomena. Building on this premise, contemporary historiography should approach the analysis of the economic crisis of 1962-1965 as inseparable from the development of Czechoslovak international trade.

The origins of the crisis can be traced back to the transformations of the socialist market in the 1950s, which affected the intra-bloc exportability of Czechoslovak goods. Later, at the beginning of the 1960s, Antonín Novotný, Otakar Šimůnek and other CCP leaders tried to solve the escalating unsatisfactory situation by promoting an integrative, intra-bloc approach to economic and scientific-technical cooperation.³²

29 Jan M. Michal, "Czechoslovakia's Foreign Trade," *Slavic Review* 27, no. 2 (1968): 212-29, <https://doi.org/10.2307/1965/2493711>. 218. Jirka and Volný, *Československé strojírenství doma i za hranicemi*, 122.

30 National Archives, fond MZO/FMZO, carton 511, ročenky zahraničního obchodu.

31 J. M. Montias, *Uniformity and Diversity in the East European Future* (Yale University, 1964), 15, 16. See also Palous, "Czechoslovak Foreign Trade Pattern Development," 9.

32 National Archives, finding aid 1020, fond 1189, inventory no. 347-348, carton 30.

However, this effort did not find sufficient support among Soviet ministers, who moreover, began to condition the further development of mutual trade by investment participation in the construction of Soviet mining and manufacturing capacities.

The dire Czechoslovak economic situation in the early 1960s was further exacerbated by the changing attitude of the individual FTEs of other CMEA member states, which requested very specific high-tech machines and consumer goods that the Czechoslovak enterprises were not able to supply immediately.³³ Furthermore, although most of the secondary literature written by post-Velvet Revolution historians neglects the role of the Sino-Soviet split, analyses by communist-era economists suggest that this event may also have significantly contributed to the outbreak of the economic crisis of 1962-1965. As Golan stipulates, the Sino-Soviet conflict led to the loss of an important traditional outlet for Czechoslovak products. A similar situation occurred in the case of imports from China, which fell from USD 110 million in 1960 to USD 12 million two years later.³⁴ These predicaments were not alleviated even after 1964 when the intra-bloc International Bank for Economic Cooperation introduced a common currency called the transferrable rouble for denominating transactions among CMEA members.

The first major recession of the communist Czechoslovakia disproved the previously accepted theory on the non-existence of crises in planned economies. The Široký, and later the Lenárt, administration understood that the worsening position of Czechoslovak goods on socialist markets needed to be targeted, as the growing dissatisfaction of Czechoslovak citizens threatened the stability of the ruling establishment and its ideology. The Central Committee therefore organized a group of progressive economists led by Ota Šik, whose aim was to propose a reform package that would, among other things, improve the stagnating level of Czechoslovak eastward exports.³⁵ At this point it is important to emphasize that although the name of Ota Šik is mainly associated in secondary literature with pro-Western reforms, his proposed measures had a significant impact on the development of intra-bloc trade. Šik's plan was to increase the competitiveness of Czechoslovak goods in both capitalist and socialist markets and thus facilitate the influx of both the technology and the raw materials necessary to overcome the economic crisis.³⁶ In order to boost eastward exportability, Šik initiated a reorganization of state trading, decentralization of enterprises and modernization of the Czechoslovak commodity pattern.³⁷

33 State Archive of the Russian Federation, fond 2, inventory no. 1, signature 413/32/2, archival unit 1601, 5. See also Timur Kashapov, "Andropov's 'Perestroika' and Soviet-Czechoslovak Relations in 1982-1984," *West Bohemian Historical Review* 1, no. 2 (2011): 169-99.

34 Galia Golan, *The Czechoslovak Reform Movement: Communism in Crisis 1962-1968* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), 84, 85. For more information on the causes and consequences of the economic crisis of 1962-1965, see for example: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/1064344210-akademik-ota-sik/26853103143/>.

35 Tamás Bauer, "Success and Failure: Emergence of Economic Reforms in Czechoslovakia and Hungary," in *The Evolution of Economic Systems*, edited by Kurt Dopfer and Karl-F. Raible (London: Palgrave Macmillan, 1990), 245-55.

36 Daniel R. Fusfeld, J. Ron Stanfield, Sherman Howard, and W. Robert Brazelton, "The Third Way," *Journal of Economic Issues* 12, no. 3 (1978): 697-708, <https://doi.org/10.1080/00213624.1978.11503561>.

37 *Statistická ročenka CSSR 1965, 1966* (Prague: SNTL, 1965-1966).

However, despite these general measures promoting the exportability of Czechoslovak goods in all directions, it must be admitted that the pro-Western facet of Czechoslovak foreign trade continued to intensify at a faster pace, which became fully apparent circa 1966, when the commercial exchange with capitalist countries increased for many categories of goods at the expense of intra-bloc trade. A detailed analysis of Czechoslovak statistical annual records show that while trade with the Eastern Bloc shrank on average by 2% between 1965 and 1966, trade volume with capitalist countries increased by 11% within the same period. The greatest decline in Czechoslovak intra-bloc trade recorded was in cooperation with the USSR and Poland, which stood at 5-10% in 1966.³⁸

In addition to changes in the geographical orientation of Czechoslovak international commerce, the composition of the export-import portfolio also experienced a certain transformation. As the Czechoslovak government sought to maintain the pro-Eastern exportability of traditional consumer goods, machine tools and vehicles, it also decided to strengthen their competitiveness by increasing imports of top-notch technologies mainly from the West. As a result, imports in these categories grew from 11% in 1950 to 31% in 1968, which subsequently enabled a partial reconquest of formerly lost socialist markets. This theory is supported by Metcalf, who shows that, Czechoslovak FTEs were as a result able to increase the share of exports of consumer goods to the CMEA from 14% in 1965 to 16% two years later.³⁹ These findings indicate that Šik's reforms had a certain impact on the transformation of both Czechoslovak inter- and intra-bloc trade.⁴⁰ Although they strengthened commercial ties with capitalist countries, they did not alter the core of Czechoslovak foreign economic policy, which remained oriented towards socialist markets. The strong interconnection of CMEA economies was not deconstructed even by the accelerated East-West *détente* during the period of the Prague Spring, which was made possible by a series of incentives offered only by Eastern markets, including relatively low prices, less demanding customers and reduced competition.⁴¹

In addition to the reforms Šik implemented domestically, the onset of the economic crisis in 1962 prompted the Czechoslovak government to undertake similar reform efforts on the CMEA platform. Although the Council itself was in a state of crisis at the beginning of the 1960s, this did not discourage Czechoslovak reformers from trying to use its sessions, commissions and other bodies to target stagnating intra-bloc commerce.⁴² As new archival findings indicate, the Czechoslovak representative in the CMEA, Otakar Šimůnek, sought to strengthen the coordination of production and

38 Ibid.

39 Metcalf, "The Impact of Foreign Trade on the Czechoslovak Economic Reforms of the 1960s," 1089.

40 Jan M. Michal, "Czechoslovakia's Foreign Trade," *Slavic Review* 27, no. 2 (1968): 212–29, <https://doi.org/10.2307/2493711>. 212. UN Statistical Office. *UN Statistical Yearbook 1948* (New York: UN, 1948), 332, 337.

41 Joseph Pelzman, "Trade Creation and Trade Diversion in the Council of Mutual Economic Assistance 1954-70," *The American Economic Review* 67, no. 4 (1977): 713. Alan P. Dobson, "From Instrumental to Expressive: The Changing Goals of the U.S. Cold War Strategic Embargo," *Journal of Cold War Studies* 12, no. 1 (2010): 101, <https://doi.org/10.1162/jcws.2010.12.1.98>.

42 National Archives, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 30, záznamy RVHP komisi.

trade plans in particular, which he saw as a way to overcome Czechoslovak export obstacles and tap the full potential of Eastern markets.⁴³

There were a number of stimuli that contributed to Czechoslovak proactivity in strengthening cooperation with the CMEA in the mid-1960s. As already indicated, socialist markets offered relatively low prices and were able to supply goods that were otherwise unavailable in the West due to ongoing embargoes. Furthermore, the fact that even less-developed socialist economies started to receive Western scientific-technical assistance, created unfavorable conditions for Czechoslovak enterprises, whose outdated products were no longer marketable in the CMEA.⁴⁴ This phenomenon, reinforced by the sustained Sofia Principles, made it impossible to maintain the competitiveness of the Czechoslovak product portfolio and forced the Široký/Lenárt administration to seek greater coordination within the CMEA to eliminate duplicate production and reduce intra-bloc competition.

However, as Korbonski and Kaplan supplemented by archival findings show, Czechoslovak proactive efforts to improve the system of intra-bloc trade did not always find sufficient support from other CMEA members, as Czechoslovak delegates were often only sustained in their vision by Polish representatives. For instance, since both the Czechoslovak and Polish economies were among the most responsible in fulfilling the intra-bloc trade obligations, their delegates tried to sanction non-compliance with trade protocols. However, this proposal was not pushed through as it did not find wider support among delegations from less developed member states.⁴⁵ These findings point to the fact that one of the major obstacles to strengthening intra-bloc economic cooperation was the existence of diverging levels of economic development of individual CMEA members. Less developed economies preferred to maintain a *status quo* as it provided them sufficient amounts of goods and assistance and did not commit them to any significant reciprocity. On the other hand, Czechoslovak companies rapidly lost competitiveness and therefore had a strong incentive to reverse this state of affairs. Greater coordination of economic plans was believed to be able to equalize the rights and responsibilities of all CMEA members and thus ease the burden shouldered by the Czechoslovak economy. However, the Council's principle of qualified unanimity, coupled with the principle of interest (stakeholder involvement), made it impossible to take action because of the veto power of each member.⁴⁶

Despite the failure to implement the Czechoslovak vision of economic cooperation in the CMEA, Šik's domestic reforms nevertheless improved the position of Czechoslovak exports on socialist markets so that individual FTEs managed to generate additional surpluses in their commercial exchange with other CMEA countries. A

43 National Archives, finding aid 1188., fond AN, archival unit 123, fond 02/1, folder 5, archival unit 4.

44 National Archives, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 43, vědecko-technická spolupráce se SSSR.

45 Andrzej Korbonski, *Comecon*. (International Conciliation no. 549) (New York: Carnegie Endowment for International Peace, 1964), 49–52. Kaplan, *Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo*, 103–09. National Archives, fond AN, 07/16, archival units 97-98, carton 37, archival units 101-102, carton 38.

46 W. E. Butler, ed., *International Law and the International System* (Dordrecht, Boston, Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers, 1978), 114.

positive balance of payments was achieved particularly in trade with the USSR, with the Czechoslovak economy generating a surplus of USD 123 million between 1964 and 1966.⁴⁷ These findings point to the fact that the reformed Czechoslovak economy was not only able to overcome some of the challenges presented by globalization, increasing international competition, domestic economic recession and the CMEA political crisis, but at the same time also managed to strengthen its exports to the East, whilst providing free know-how and financing the development of extraction and processing capacities in other socialist countries.

Conclusion

This article, based mainly on the analysis of hitherto overlooked Czechoslovak archival materials, has helped to reassess selected facets of intra-bloc economic cooperation in the period between 1953-1968. A multifactorial analysis, based on the evaluation of a wide range of data from different strata of the economy, points to the existence of three major phases of Czechoslovak intra-bloc engagement in the Novotný era. The first stage analyzed above was characterized by early attempts at de-Stalinizing the model of intra-bloc cooperation during 1953-1955. However, the implementation of these “New Course” reforms did not proceed as the progressive wings of the CCP imagined, which once again reinforced a retrograde attitude within the Party. The next phase of Czechoslovak intra-bloc cooperation came in the second half of the 1950s as part of a far-reaching transformation of the CMEA cooperation model. Although the accompanying reforms were also characterized by a series of backward-looking measures, they provided an important starting point for the significant liberalization of intra-bloc trade that took place during the third development phase, in the period after the outbreak of the Czechoslovak economic crisis in 1962. At the same time, the article facilitated a reassessment of the role of selected actors of intra-bloc cooperation. In particular, the cumbersome CMEA and the abysmal divergence in the political-economic nature of its individual members proved to be a challenge to reforming the socialist model of cooperation. These factors, reinforced by the lack of a Western currency and the delayed de-Stalinization, led to unsuccessful attempts by the reformist wings of the CCP to undertake a more fundamental pro-Western transformation of the Czechoslovak foreign trade model. The Soviet Union thus remained the Czechoslovak main trading partner and even the reforms immediately preceding the Prague Spring period did not significantly change the *status quo* on the CMEA market.

47 Statistická ročenka ČSSR 1960-1966. See also National Archives, finding aid 835, fond 936, inventory no. 39.

Sources and Literature

Archive sources

- Archives of the Ministry of Foreign Affairs:
 - MEO-O, 1945–1955.
 - MO-OMO, 1955–1956.
 - MO-T, 1945–1955.
- National Archives:
 - Archiv ÚV KSČ, fond 01.
 - Archival aid 835, fond 936.
 - Finding aid 1020, fond 1189.
 - Finding aid 1109, fond 935.
 - Finding aid 1171, fond 1190.
 - Finding aid 1188, fond 961.
 - Finding aid 1204, fond 953.
 - Finding aid 1208, fond 967.
 - Finding aid 835, fond 936.
 - Fond 02/2.
 - Fond AN, 07/16.
 - Fond AN.
 - Fond MZO/FMZO.
- State Archive of the Russian Federation:
 - fond 2.

Literature

- Bauer, Tamás. “Success and Failure: Emergence of Economic Reforms in Czechoslovakia and Hungary.” In *The Evolution of Economic Systems*, edited by Kurt Dopfer, and Karl-F. Raible, 245–55. London: Palgrave Macmillan, 1990.
- Bergson, Abram. “The Geometry of Comecon Trade.” *European Economic Review* 14, no. 3 (1980): 291–306. [https://doi.org/10.1016/s0014-2921\(80\)80002-x](https://doi.org/10.1016/s0014-2921(80)80002-x).
- Bogomolov, O. “Economic Cooperation among the Comecon Countries.” *Eastern European Economics* 2, no. 4 (1964): 3–10. <https://doi.org/10.1080/00128775.1964.11647864>.
- Budinský, Libor. *Deset prezidentů*. Prague: Knižní klub, 2008.
- Butler, W. E. (ed.). *International Law and the International System*. Dordrecht, Boston, Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers, 1987.
- Dobson, Alan P. “From Instrumental to Expressive: The Changing Goals of the U.S. Cold War Strategic Embargo.” *Journal of Cold War Studies* 12, no. 1 (2010): 98–119. <https://doi.org/10.1162/jcws.2010.12.1.98>.
- Ernst, Miloslav. *Czechoslovakia and International Economic Cooperation*. Prague: Orbis, 1987.
- Fufeld, Daniel R., Stanfield, J. Ron, Howard Sherman, and Brazelton, W. Robert. 1978. “The Third Way.” *Journal of Economic Issues* 12, no. 3 (1978): 697–708. <https://doi.org/10.1080/00213624.1978.11503561>.
- Golan, Galia. *The Czechoslovak Reform Movement: Communism in Crisis 1962–1968*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
- Hoffmann, Emil. *COMECON: Der gemeinsame Markt in Osteuropa*. Opladen: C. W. Leske, 1961.
- Horský, J. “The Structure of Czechoslovak Foreign Trade and Prospects of Modifying It.” *Soviet and Eastern European Foreign Trade* 6, no. 3/4 (1970): 268–83.

- Jackson, Ian. *The Economic Cold War: America, Britain and East-West Trade, 1948–63* (Cold War History Series). New York: Palgrave, 2001.
- Jirka, Jindřich, and Jaroslav Volný. *Československé strojírenství doma i za hranicemi*. Prague, 1959.
- Kaplan, Karel. *Československo v letech 1953–1966*. Prague: SPN, 1992.
- Kaplan, Karel. *Československo v RVHP 1949–1956*. Prague: ÚSD AV ČR, 1995
- Kaplan, Karel. *Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo, 1957–1967*. Prague: Karolinum Press, 2002.
- Kashapov, Timur. “Andropov’s ‘Perestroika’ and Soviet-Czechoslovak Relations in 1982–1984.” *West Bohemian Historical Review* 1, no. 2 (2011): 169–99.
- Korbonski, Andrzej. *Comecon*. International Conciliation no. 549. New York: Carnegie Endowment for International Peace, 1964.
- Korbonski, Andrzej. “Theory and Practice of Regional Integration: The Case of Comecon.” *International Organization* 24, no. 4 (1970): 942–77. <https://doi.org/10.1017/s0020818300017574>.
- Metcalf, Lee K. “The Impact of Foreign Trade on the Czechoslovak Economic Reforms of the 1960s.” *Europe-Asia Studies* 45, no. 6 (1993): 1071–90.
- Michal, Jan M. “Czechoslovakia’s Foreign Trade.” *Slavic Review* 27, no. 2 (1968): 212–29. <https://doi.org/10.2307/2493711>.
- Montias, J. M. *Uniformity and Diversity in the East European Future*. Yale University, 1964.
- Palous, Jaroslav. “Czechoslovak Foreign Trade Pattern Development.” *Czechoslovak Foreign Trade* 5 (1965).
- Pelzman, Joseph. “Trade Creation and Trade Diversion in the Council of Mutual Economic Assistance 1954–70.” *The American Economic Review* 67, no. 4 (1977).
- Procházka, Jaromír. *Poválečné Československo 1945–1989*. Prague: Karolinum, 1991.
- Procházka, Zdeněk. *Hospodářská válka USA proti Československu*. Prague: Vojenská politická akademie, 1960.
- Průcha, Václav. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992: 2. díl. Období 1945–1992*. Brno: Doplněk, 2009.
- Radisch, Erik. “The Struggle of the Soviet Conception of Comecon, 1953–1957.” *Comparativ – Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* 27, no. 5/6 (2017): 26–47.
- Richmond, Yale. *Cultural Exchange & the Cold War*. Philadelphia: Penn State University Press, 2003.
- *Statistická ročenka ČSSR 1960–1966*. Prague: SNTL, 1960–1966.
- UN Statistical Office. *UN Statistical Yearbook 1948*. New York: UN, 1948.

Ondrej Fiser

STALINOVA SMRT NE POMENI KONCA ALI NEZADRŽNA INTEGRACIJA SOCIALISTIČNEGA TRGA

POVZETEK

Smrt Gottwalda in Stalina v prvi polovici leta 1953 je spodbudila ponovni razmislek o obstoječih politikah socialističnih vlad. Vendar pa so se reforme “nove smeri” kot odziv na nove razmere izkazale za dolgoročno nevzdržne, saj bi lahko bistveno ogrozile izpolnjevanje predhodno sklenjenih dolgoročnih trgovinskih sporazumov. Poleg tega Širokýjevi vladi ni uspelo preoblikovati češkoslovaške industrije, zato so se

morala proizvodna podjetja še naprej osredotočati na razvoj težkega strojništva in proizvodnjo orožja. Zgodnje poststalinistično obdobje se je tako izkazalo za čas, v katerem je nezadostno destalinizirano vodstvo Komunistične partije Čehoslovaške še naprej dajalo prednost politični zvestobi ZSSR in SEV pred praktičnimi potrebami domačega gospodarstva. Negotovo gospodarsko okolje v vzhodnem bloku se v drugi polovici petdesetih let ni izboljšalo. Od leta 1956 se je kriza v SEV začela poglobljati, trgovina znotraj bloka pa je stagnirala. Poleg tega Hruščov in njegovi sodelavci niso mogli več delovati tako avtoritativno kot Stalin, nastala oblastna praznina v SEV pa je manj razvitim državam članicam omogočila, da so se odpovedale trgovinskim sporazumom. Poleg tega je tako češkoslovaško kot poljsko gospodarstvo trpelo zaradi pospešene industrializacije Bolgarije in Romunije, kar je povečalo konkurenco znotraj bloka in zmanjšalo tržišče. Zaradi težav v okviru SEV sta si Široký in Šimůnek pogosto prizadevala za razvoj dvostranskega sodelovanja ali alternativnih večstranskih platform. Gospodarski položaj Čehoslovaške se je v SEV nekoliko izboljšal šele z dokončno destalinizacijo Komunistične partije Čehoslovaške in vstopom reformističnih komunistov, kot sta bila Jozef Lenárt in Ota Šik, v vodstvo partije. Šikove reforme niso bile ključne le za krepitev izvozne moči češkoslovaškega gospodarstva proti zahodu, temveč so pripomogle tudi k večji konkurenčnosti češkoslovaških izdelkov na socialističnem trgu. Zato reform pred praško pomladjo ni mogoče enostransko obravnavati kot prozahodne, saj je treba priznati tudi njihov ključni vpliv na ohranjanje provzhodnega jedra češkoslovaškega zunanjega sodelovanja.

Marta Rendla*

Urban Street Architecture, the K67 KIOSK: a Single Solution for All Problems

IZVLEČEK

URBANA ULIČNA ARHITEKTURA, KIOSK K67: ENA REŠITEV ZA VSE TEŽAVE

Avtorica v prispevku predstavi kompleksno pot razvoja ter evolucijo univerzalno in modularno zasnovanega kioska K67 – znamenitega rdečega kioska slovenskega arhitekta in industrijskega oblikovalca Saše Janeza Mächtiga od njegove zasnove v drugi polovici 60. let, nadgradnje in specializacije glede na funkcijo v 70. letih, do današnjega posodabljanja v interaktivni samooskrbni večnamenski kiosk za enaindvajseto stoletje K21. Kiosk K67 – izdelek urbane ulične industrijsko oblikovane arhitekture je nastal pod vplivom tedaj aktualnih arhitekturnih gibanj zaradi naraščajočih potreb mesta in razvoja urbanih storitvenih dejavnosti. Mini cestna arhitektura, v katero so umeščali prodajalne časopisov, tobaka, hrane, manjše delavnice, cvetličarne, blagajne za plačilo parkirnine in nakup vstopnic, informacijske pisarne, turistične poslovalnice, vratarne ipd., je poleg splošne urbane kulture nekdanjega jugoslovanskega prostora postala tudi del urbanega prostora bivših vzhodno evropskih socialističnih držav in kulturni izdelek ter del kolektivne zavesti in spomina.

Ključne besede: kiosk, modularna arhitektura, industrijsko oblikovanje, Slovenija, Jugoslavija

ABSTRACT

In the following contribution, the author presents the complex development and evolution of the universally and modularly designed K67 Kiosk – the famous red booth by the Slovenian architect and industrial designer Saša Janez Mächtig – from its conception in the second half of the 1960s through its upgrades and specialisation in the 1970s to today's

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; marta.rendla@inz.si

modernisation as an interactive self-service multipurpose kiosk for the twenty-first century, the K21. The K67 Kiosk – a product of urban street industrial design architecture – was created under the influence of the architectural trends at the time and due to the growing needs of the city and the development of urban service activities. The miniature street architecture, which used to house newspaper, tobacco, and food shops, small workshops, flower shops, parking and ticket booths, information and tourist offices, gatehouses, etc., became a part of the general urban culture of the former Yugoslav territory, the urban space of former Eastern European socialist countries, the collective consciousness and memory, as well as a cult product.

Keywords: kiosk, modular architecture, industrial design, Slovenia, former Yugoslavia

Introduction

The purpose of the present contribution is to use the example of an industrial design product, the K67 Kiosk, to shed light on the development and role of urban street architecture, designed in the former Yugoslavia in the 1960s. That was the time when Yugoslavia was experiencing dynamic development in all areas of social life after the abandoning the centrally planned socialist economy of the Soviet type, the introduction of self-management in the 1950s, and the transition to an economy with some market elements. To better understand the creation of the K67 Kiosk, designed under the influence of the contemporaneous architectural trends due to the growing needs of the cities and the development of urban service activities, it is necessary to begin by briefly outlining the characteristics of the post-war Yugoslav regime, the role of architecture, and the emergence and rise of Slovenian industrial design. The significance of the K67 Kiosk – an example of mini-architecture suitable for any space with the possibility of combining several smaller units into a larger one – is mainly reflected in the fact that as micro-architecture fascinated with the new emerging materials, it established the social, productive-technological, and commercial aspects of the development of street furniture. The K67 Kiosk became a part of the general urban culture, especially in former Yugoslavia and former Eastern European socialist countries.

From Capitalism to Socialism and the Role of Architecture

With the introduction of a new political and socio-economic system – socialism – in Yugoslavia after World War II, the processes of communist modernisation, industrialisation, and urbanisation were set in motion in an effort to implement profound

social changes. Yugoslavia and Slovenia as its part underwent a major social, economic, and cultural transformation. The Slovenian society gradually transformed from peasant to industrial. After assuming power and introducing socialism, the new communist rulers nationalised all of the important enterprises and imposed new economic conditions as well as a new development policy in accordance with the Soviet model. Initially, this new development policy assumed an accelerated consolidation of the so called material base, while as of the mid-1950s, it also focused on the swift increase of the living standard. The material foundations were to be strengthened by focusing on the construction of basic heavy industry and electrification, while the enhancement of the living standard was to be ensured by extending economic development to all areas of the economy.

In the early 1950s, Yugoslavia started to build a sort of a third model of socio-economic development – one that was neither capitalist nor centrally planned. It replaced the socialist centrally planned economic and social system with self-management. Thus, it established socialist social ownership, distinct from private and collective property under capitalism as well as from the Soviet-style state socialist ownership. Social ownership as the foundation for self-management meant that companies were owned neither by the state nor by private individuals but rather by all workers. With the introduction of self-management, the decentralisation and relaxation of economic rules in all of the more important areas of economic life took place.

Although the economic policy after 1958 started to shift towards more balanced investments and the development of activities that affected the living standard, Slovenia's economic progress during the socialist period was dominated by industrialisation. The latter penetrated Slovenia earlier than the other Yugoslav territories, but still with a significant lag compared to Western and Northern Europe. In the first post-war years, Slovenia was only partially industrialised, but over the next four decades, it became an industrially developed.¹ As employment and personal incomes increased markedly, so did the purchasing power or the living standard of the population. The needs of the consumers increased, and they became more demanding.

During the socialist period, architecture was seen as an important task of the authorities, aimed at improving the people's living conditions as well as at increasing the general living standard. Architects and architecture as a profession had a moral duty to contribute to an objective general improvement of the quality of living. This marked a break with the tradition of pre-war architecture, which had focused on design expressiveness. In the new system, architects were assigned the role of illuminators. "Increasing the awareness of our masses and enriching their general culture with basic architectural and urban planning knowledge is one of the tasks of urban planners and architects," wrote the editorial board of the *Arhitekt* magazine at the beginning of its publication based on the summarised conclusions of the 1st Consultation of Architects

1 Janez Malačič, »Razvoj povivalstva Slovenije v povojnem obdobju.« *Teorija in praksa: družboslovna revija* 22, no. 4–5 (1985): 402.

of Yugoslavia in Dubrovnik in 1950.² In addition to their traditional tasks, architects were assigned the duty of educating the general public. Both the Yugoslav and the Slovenian Architects' Society actively participated in this process by organising professional seminars, exhibitions at home and abroad, publishing the specialised magazine *Arhitekt*, and with many other activities. In this regard, the role of the architect and Professor Edvard Ravnikar from the Faculty of Architecture and Civil and Geodetic Engineering (FAGG) in Ljubljana should be highlighted.³

In the context of the demands for rational and economical production, the focus was on profoundly social and cultural architecture – one that would be “an expression of modern times in the best possible sense.”⁴ Like all over Europe, a modern design trend asserted itself, such as had been followed in Scandinavia for a long time. Since the first major Slovenian furniture exhibition, titled *Stanovanje za naše razmere* (Apartment for Our Circumstances), which took place in Ljubljana in 1956, this trend was also adhered to by the Slovenian architects. Slovenian architecture did not follow the development of architecture in the other socialist countries, as the younger-generation architects, led by Edvard Ravnikar, were able to take advantage of the Yugoslav dispute with the Soviet Union in 1948 and sought contacts with the contemporary global architectural trends. Ravnikar's theses on the importance of architectural theory and the need to broaden the horizons led indirectly to the establishment of contacts with the Swiss and Scandinavian architecture and their ideas on social construction in particular.⁵ Functionalist principles that followed the example of the Swiss-French architect Le Corbusier were applied. The architectural concepts of space were meant to reflect the socialist relations, which were supposed to be evident from the non-elitism of the new concepts, and result in the improvement of everyone's quality of life. The new urban designs were to generate a sense of belonging to the community. The architectural profession presented advanced architectural designs to a broad circle of people, emphasising economy and new, higher living standards.

The Emergence and Development of Slovenian Industrial Design

The professionalisation of Slovenian industrial design in the former Yugoslavia began after World War II. Otherwise, its origins date back to 1919, to the time when the University of Ljubljana was founded. After its establishment in 1920, the Department of Architecture started operating as well.⁶ The emergence of industrial design in Yugoslavia was undoubtedly linked to industrial development, especially to the enormous needs of

2 »Za napredek naše arhitekture,« *Arhitekt* 1, no. 1 (1951): 1.

3 Andrej Mercina, *Arhitekt Ilija Arnautović: Socializem v slovenski arhitekturi* (Ljubljana: Viharnik, 2006), 19.

4 »Za novo arhitekturo,« *Arhitekt* 3, no. 8 (1953): 1.

5 Andrej Hrausky, »Poti sodobne slovenske arhitekture,« in *Slovenska kronika XX. stoletja*, ed. Marjan Drnovšek and Drago Bajt (Ljubljana: Nova revija, 1997), 364.

6 *Interno študijsko gradivo za predmet Razvoj in teorija oblikovanja* (Ljubljana: ALUO), 129.

the post-war wood processing industry, which gradually focused on the production of well-designed and affordable mass-produced furniture. The post-war reconstruction of demolished apartments, the intensive construction of new residential developments and terraced houses in cities and factory settlements in industrial centres, and the construction of entirely new urban settlements called for vast quantities of furniture. In the context of post-war reconstruction and construction, the furniture industry, woodworking technologies, and industrial design developed rapidly.⁷

In the context of the housing crisis, the new concept of housing construction sought to rationalise the construction of minimum housing with the maximum utility of the differentiated housing areas. At the same time, the apartments needed to be well thought out, efficiently designed, and furnished in a suitable and practical way.⁸ This resulted in great demand for designers and architects. In the 1960s and 1970s, design in Slovenia was mainly in the domain of architects, as the higher education design studies at the Academy of Fine Arts were not established until 1984. However, the importance of small industrial objects was pointed out by the aforementioned architect and Professor Edvard Ravnikar already at the end of 1948, as he introduced weekly discussions with the students at the Department of Architecture of the University of Ljubljana. From the very beginning, when he became a professor at the Department of Architecture after the end of the war in 1945, Ravnikar, together with other architects, kept underlining the fact that Slovenia, which otherwise had various arts and crafts departments, did not yet have a school of design, either at the university or secondary school level. His efforts yielded results as early as in 1946: the Secondary School of Design and Photography (SŠOF) opened its doors in Ljubljana, the capital of Slovenia.⁹

The magazine for architecture, urban planning, and applied arts, titled *Arhitekt* (1951–1963) and published by the Slovenian Architects' Society, also endeavoured to assert design as a profession. The rise of design as a discipline began with the introduction of design and development departments in industrial companies in the 1950s. The 1950s can be described as a pioneering period in design. The first development department and design bureau was established in 1952 by the architect, designer, and inventor Niko Kralj after he joined one of the most important companies in the furniture industry: the *Stol* factory in Duplica near Kamnik. He persuaded the factory management to abandon licensed products or *redesigns* in favour of its own development department and design bureau.¹⁰

In the autumn of 1952, Niko Kralj, who is today considered the pioneer and founder of Slovenian industrial design, also drew up the programme for the first Yugoslav factory service for design and development. In the same year, he also produced the first

7 Marta Rendla, »Hitro, gospodarno, po meri: sestavljivo sistemsko pohištvo v socializmu,« in *Mimohod blaga. Materialna kultura potrošniške družbe na Slovenskem*, ed. Andrej Studen (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019), 165.

8 »Natečaj za stanovanjske bloke v Ljubljani,« *Arhitekt* 6, no. 18–19 (1956): 7.

9 *Interno študijsko gradivo*, 132.

10 *Ibidem*, 133.

prototype of a foldable recliner, the Rex chair, nowadays one of the best-known products of Slovenian industrial design. In addition to the Rex chair, Kralj developed other chairs as well, such as the 4455 chair, which represents the first true example of an industrial product made entirely in an industrial way in Slovenia, and the Lupina chair series. The Rex chair, made using the pressed and perforated plywood technology, is still considered as an example of an ergonomically and functionally flawless product. It is an iconic piece that has a place in the collection of the Design Department at the Museum of Modern Art (MoMA) in New York.¹¹

In the 1960s, design asserted its position in society with the establishment of various institutions. The architect Edvard Ravnikar, who was aware of the significance and role of design in the broader social context, criticised the post-war system of architectural education as early as in the 1950s. He also expressed the need to reform it. He believed that architects should expand the spectrum of their work, from designing “the smallest consumer products to planning regional spatial solutions.” In 1959, as part of the education reform, he reached an agreement with the rector of the University of Ljubljana to draw up a radical plan for the reform of the Department of Architecture. As the head of the Faculty of Architecture, he ensured the establishment of the A course (Architecture) and B course (Design) in 1960.¹² Based on the Bauhaus models and the contemporaneous Ulm College, the B course was thus introduced on a trial basis in the academic year 1960/61. By implementing the experimental B course of the architecture studies programme, which he carried out for only two years (1960–1962) as an alternative to the conventional system of education at the faculty, Ravnikar monitored and critically evaluated the current issues and placed them in a broader historical, cultural, and contemporary professional context. He ensured that new information was disseminated swiftly within the borders of the former Yugoslavia. He also provided up-to-date information on the achievements of the architectural profession in Western Europe, Scandinavia, and Finland. The B course left its mark on the history of Slovenian design. By combining various scientific disciplines like sociology, psychology, statistics, and geography with certain specialised fields such as urban sociology or social medicine, by bringing together theory and practice, and by using the methodology based on analysis, research, and experimentation, Ravnikar influenced the training of many architects as well as industrial and graphic designers of the post-war generation, despite the fact that the B course was rather short-lived.¹³

In the Slovenian part of Yugoslavia, the formal study of industrial design was, as we have already mentioned, introduced in 1984 at the Academy of Fine Arts with the establishment of the Department of Design and its various design courses (industrial, graphic, unique). One of the initiators of this Department’s establishment was Saša Janez Mächtigt, the author of the K67 Kiosk and the protagonist of this article.

11 Marta Rendla, »Kam ploveš standard?« *Živiljenjska raven in socializem* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018), 274.

12 *Interno študijsko gradivo*, 134.

13 Maja Vardjan, »Metamorfoze sistema kiosk K67,« in *Sistemi, strukture, strategije*, ed. Maja Vardjan, (Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje: Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, 2016), 39, 40. Mercina, *Arhitekt*, 19.

More and more active initiatives were launched to establish connections between industrial design and the economy. After unsuccessful attempts to establish a Centre for Industrial Design in Ljubljana, at the initiative of the Ljubljana City Council and the Ljubljana Chamber of Commerce and Industry, the Biennial of Industrial Design (BIO) was organised in Ljubljana in 1963, bringing together the positive forces from the economic, political, cultural, and professional circles. The newly established Biennial was intended to increase the quality of industrial design and educate the general and professional public through its exhibition activities, while the goal of the Design Centre was to connect designers with the industry. Since then, this international event – an exhibition of well-designed industrial products, visual messages, and design concepts – has been held in Ljubljana every two years, in the years when the Graphic Design Biennial is not taking place. In the former Yugoslavia, design centres were established in Zagreb (*Centar za industrijsko oblikovanje* – Industrial Design Centre – in 1964) and Belgrade (*Dizajn-Centar* – Design Centre – in 1972).¹⁴ In 1966, Niko Kralj founded the Institute of Design at the Faculty of Architecture and Civil and Geodetic Engineering. In the framework of the Institute, which he headed until his retirement in 1992, Kralj used a modular industrial approach to research ready-to-assemble and separable industrial units or systemic furniture and contributed to the development of design theory.

Design became increasingly integrated into companies. The leading role was assumed by Iskra from Kranj – the largest electronics, electrical engineering, measuring instruments, drills, telecommunications, consumer goods, etc., company in the former Yugoslavia. In 1962, under the leadership of the designer Davorin Savnik, Iskra opened the first design department in Yugoslavia for developing the industrial, graphic, and unique design. It became a model for Yugoslav design. Iskra's industrial designers also created distinctive products, especially in the fields of telephony, measuring instruments, and power tools. The ETA 80 telephone, designed by Davorin Savnik in 1978, was the most successful example. With the advent of the electronic circuit, the designer wanted to create as flat a design as possible.¹⁵ In 1980, the world's first phone with a single microchip won the Design Award IF (Industrie Forum) at what was then the world's largest industrial trade fair in Hannover and the highest industrial design award in Japan. ETA 80 also became the official telephone of the 1980 Summer Olympics in Moscow.¹⁶ Later, it was also included in the collection of New York's Museum of Modern Art (MoMA).

In residential architecture, where the primary focus after the war was to provide everyone with a decent housing minimum, we should also mention the leading researchers of residential culture, the architects Marta Ivanšek and her husband France Ivanšek. Fascinated by the humane spirit of modernism and the high standard of living in Sweden, they wanted to transfer and implement their knowledge of and experience

14 Pika Leban, »Bienale industrijskega oblikovanja od ustanovitve leta 1963 do načrtov za prihodnost« (Thesis, Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2009), 15–19.

15 *Interno študijsko gradivo*, 136, 137.

16 *MAO - Eta 80*, accessed May 6, 2023, <https://mao.si/zbirka/eta-80/>.

with living in Sweden into the Slovenian environment by raising awareness and educating not only the users but also the professional public. To improve the housing culture in Slovenia, they argued in favour of standardising housing construction, residential spaces, and furniture dimensions. They also designed the Svea kitchen, which became a symbol of modern Slovenian kitchen design.¹⁷

In the 1960s, the general developments and the increasing living standard gave rise to a need and desire for well-designed products that were accessible to everyone. A lifestyle that emphasised youthful and unusual shapes took hold. People were excited about new materials and technologies. After the first wave of the construction and reconstruction of buildings destroyed and damaged during the war, the conditions for the emergence of advanced architectural and urban planning projects were created.

The K67 Kiosk System

The K67 Kiosk is an example of urban street architecture design, envisioned in 1966–1969 by the young Slovenian architect and industrial designer Saša Janez Mächtig.¹⁸ He got the inspiration for it from the cross-section of two pipes. Two pipes running through each other in installations reminded him of a construction. With the mutual piercing of two plastic tubes, he began to test the possibilities of a modular system that would correspond to the development of new contemporary technologies and materials at the time in the direction of mass industrial production of products for everyday life. By trimming and machining the tubes, he obtained a module.

The K67 Kiosk is an artistic design product developed in parallel with other projects of Yugoslav functionalism in the context of the urban environment systematisation through the disciplines of architecture, design, and urban planning.¹⁹ It was created at a time of the expansion of modern lifestyles, increased mobility, and the rise of consumerism. At that time, Yugoslavia was reorienting itself towards the production of consumer goods in an effort to promote the activities that contributed to the improvement of the living standard. It also started to promote tertiary activities such as the hospitality industry, tourism, trade, crafts, housing, municipal utility services, and other non-economic activities.²⁰ However, in architecture and design, new practices and approaches were encouraged in the context of the new socio-political and economic system.

The young architect and industrial designer started designing the K67 Kiosk when he was challenged to solve the needs of Ljubljana, the Slovenian capital. Experts saw inadequate street furniture as a pressing problem. Among other things, they

17 Martina Malešič, »Arhitekta France in Marta Ivanšek,« in *Arhitekturna zgodovina* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zavod za gradbeništvo Slovenije, 2008), 170, 171.

18 Saša J. Mächtig's development as an architect and designer was influenced by the B course of the experimental architecture study programme. Vardjan, »Metamorfoze sistema Kiosk K67,« 39.

19 Ibid.

20 Rendla, »Kam ploveš standard?,« 330, 331.

characterised the existing kiosks as unsuitable. With Mächtig's project of prefabricated spatial elements of the kiosk type, which he developed as street furniture for the needs of minimal commercial, labour, and other service activities for the market for the contemporaneous Ljubljana company *Magistrat*, he offered an answer to the problems of urban furniture in Ljubljana. As an architect interested in both urbanism and industrial design, he wanted to develop urban street architecture as an organised system. With modular kiosks, he wanted to influence the local authorities, convinced that such a solution would achieve a higher level of standardisation and harmonisation in the city, as he perceived design as a hybrid of the humanities, technical sciences, social sciences, economics, and psychology. He also based his efforts on the principles of Edvard Ravnikar, a professor and architect at the Faculty of Architecture and Civil and Geodetic Engineering in Ljubljana, who advocated, among other things, the principle: "Think globally, act locally."²¹ Aware that he needed to combine not only function and expression but also economics and technology, Mächtig carried out a study of the urban space and the needs of the city's inhabitants. As an architect, he understood the relationship between products, consumers, and the environment.

The complex path of the K67 Kiosk's development began in 1966, when the young architect, based on a few PVC models painted red, started to look for different ways of assembling a system of five interconnected modular elements. These were to be derived from the main crosswise model. The clear geometric format of the crosswise unit was dictated by the design. Mächtig was also aware that the system, as a product, needed to be developed in accordance with the triangle of the design process, consisting of invention, technological production, and marketing.²²

He actively put himself in the role of a marketer and promoter. He proposed that the Imgrad company from Ljutomer – the company that started producing the Kiosks – introduce an internal newsletter titled *Kontakti* and brochures called *Informacije*. Both *Kontakti* and *Informacije* were, among other things, intended to promote products and, above all, help penetrate foreign markets.²³

According to the opinion of some, with the design and material, as well as colour, Mächtig decided to make the K67 Kiosk outstandingly eye-catching. He associated it with the trend of brightly coloured plastic objects, which reinforced the cult of accessories whose colours and forms represented a reckoning with the traditional grey functionalist past.²⁴ As production developed, the K67 Kiosk started to appear in other colours as well, as customers imagined the colours of the Kiosks according to the activities they were intended to serve.²⁵

21 »Naslednja postaja kiosk, Saša J. Mächtig, arhitekt in industrijski oblikovalec,« RTV 365, accessed April 15, 2023, <https://365.rtvsllo.si/arhiv/dokumentarni-portret/174746857>.

22 Saša J. Mächtig and Livia Paldi, »Sistem K-67. Intervju s Sašo J. Mächtigom,« in *Next Stop Kiosk = Naslednja postaja Kiosk: Moderna galerija Ljubljana*, 29. 10. – 30.11. 2003 (Ljubljana: Moderna galerija = Modern Art Museum; Frankfurt am Main: Revolver – Archiv für aktuelle Kunst, 2003), 149.

23 Špela Šubic, »Oblikovalec Saša J. Mächtig,« in *Sistemi, strukture, strategije*, ed. Maja Vardjan, 71.

24 *Ibid.*, 73.

25 Ana Panič, »Kiosk K67 ali blišč in beda nekega razvojnega preboja,« in *Made in YU 2015*, ed. Tanja Petrović and Jernej Mlekuž (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016), 154, 155.

The K67 Kiosk system was the result of socialism with elements of the market economy and the beginnings of a private market economy in the 1960s. Its position and transformative capacity opened up much room for it to function in various social, political, and economic contexts.²⁶

Working outside the constraints of a single discipline, interdisciplinary integration, the multifunctionality of objects, the inseparability of design from the society, the considerable importance of research, education, and collaboration between the university and the industry, and the necessity of the interplay between design and architecture were all of crucial importance for Mächtig's way of thinking and practice of design. The K67 Kiosk was a modern object, as it could be folded, disassembled, and transformed. It represented a structure and exhibited features that were considered modern at the time. In the 1960s, the idea of modularity was prominent. The whole world was looking for modular solutions, as a lot of potential was seen in industrial architecture. The search for modular solutions was supported by technological advances in the aerospace industry, which was undergoing revolutionary changes at the time. The K67 Kiosk was created at a time of the dynamic development of the modern way of life, the progress of science and technology, the rise of motorisation, the media, and the birth of a socialist consumer society.²⁷

The 1960s were an extraordinary period for the development of architecture. Alongside the utopian projects that emerged abroad and in various geographical and cultural contexts as alternatives to the established ways of living, in Yugoslavia, architecture using a refined and specific language of late modernism developed. The K67 Kiosk reflects Mächtig's belief in technology, mass production, systematic urban growth, infrastructure, and flexible, dynamic, and mobile structures. He drew on the current architectural movements of the time.²⁸

The K67 Kiosk was realised in the sense of mass production and broad use for service activities in the street. It was created in the region located between East and West – in the space that allowed for mutual cultural exchange. With ideas of temporariness, mobility, adaptability, and prefabrication, the 1960s architecture often approached the discipline of industrial design. The K67 Kiosk represents a fusion of architecture and industrial design as well. It is associated with architecture primarily through space, scale, and function. Meanwhile, its modular structure, production method, materiality, and image correspond to the principles of industrial design. When the conceptual design was first presented in 1967, Saša J. Mächtig wrote that “*the Kiosk, understood in the modern sense, allows for growth and change. Regarding its meaning, it is similar to Scandinavian furniture systems, while in terms of its design feeling, it is akin to a car body.*”²⁹ The K67 Kiosk – whose design was friendly, cute, heartwarming, revolutionary, and bold for the times – embodied inventive modular construction with the slogan “*a single solution for all problems*” and the following instructions for use: “*Buy, set up, operate!*”³⁰

26 Vardjan, »Metamorfoze sistema kiosk K67,« 38, 39.

27 »Naslednja postaja kiosk.«

28 Vardjan, »Metamorfoze sistema kiosk K67,« 42.

29 Ibidem, 45.

30 Ibid., 43–45. »Naslednja postaja kiosk.«

As the modular Kiosk was a technical innovation, it was patented in 1967 and named K67 after this year. In 1968, it was prepared for serial production by a company Imgrad from the north-eastern part of Slovenia, where it was manufactured and exported until 2000 after the company had purchased the patent from the Ljubljana-based marketing company Magistrat International. It was first presented to the Slovenian public in 1969 with the exhibition of a prototype in the Slovenian provincial town of Ljutomer. In 1970, after it was featured in the most competent design magazine in the world – the British *Design* magazine, followed by a wave of international publicity around Europe, the USA, and Japan – it also enjoyed a major marketing boost.

As the first generation of the K67 Kiosk, made of reinforced polyester and polyurethane in a “sandwich” construction, did not anticipate such a high demand, the architect, soon after this success, developed a composite kiosk construction: the second-generation K67 Kiosk. The first generation of the K67 Kiosk system was characterised by the monolithic form of its primary spatial elements and based on five modular spatial elements, three of which – the cross, the corridor, and the triangular elements – were mass-produced and could be expanded, complemented, and shifted to form various spatial configurations. The primary elements were complemented by a series of secondary, tertiary, and quaternary ones, ranging from various façade fillings to canopies and interior furnishings. The structure consisted of a double shell of reinforced polyester and intermediate insulation.³¹

The second generation of Kiosks introduced technological improvements and optimised the production process. The key innovation was the construction of a slightly convex load-bearing shell, which, unlike the original monolithic structure, could be dismantled. The basic elements of the second-generation Kiosk were the ceiling, floor shell, and four corner columns. Side components such as shop, window, door, and blank façade elements could be inserted between them. With the second generation of Kiosks, the designer reduced the production time and simplified transport. For the second-generation Kiosk, the thickness of the elements was increased to 10 cm from the previous 8 cm. The basic unit of the K67 street furniture system became the zero series; while the new unit, which replaced the basic unit in 1972, is the best known today.³²

After 1976, intensive specialisation of the K67 Kiosk system took place. The K67 Kiosk was used for newspaper and tobacco shops, small workshops, florists, parking ticket facilities, information offices, tourist offices, porters' lodges, etc. Special projects of bivouacs for mountain shelters, standardised hydrometeorological stations, and the project of a Kiosk with a container for selling fruits and vegetables were developed as well. Among the completed projects, the following, which were the most demanding in the technical sense, stood out: Kiosks as reporter booths at the Kantrida Stadium in Rijeka, Croatia; K67 elements as sanitary facilities; transparent triangular units for

31 Saša J. Mächtig, »Kiosk K67, I. generacija,« in *Sistemi, strukture, strategije*, ed. Maja Vardjan, 102.

32 Šubic, »Oblikovalec Saša J. Mächtig,« 72, Mächtig, »Kiosk K67, II. generacija,« 116.

Photo 1: Ljubljana, April 30, 1980.

Photo: Rudi Paškulin, from the photographic collection of the Exportprojekt, kept by: MNZS.

the police; and the food Kiosk projects. Food Kiosks included units with the equipment for the quick preparation of snacks and drinks, storage, self-service machines, and toilets. In 1980, a test Kiosk specialising in food was set up at Ljubljana Castle in the capital of Slovenia, called *Lačni zmaj* (Hungry Dragon). In 1977, during the K67 Kiosk's specialisation, its author Saša Janez Mächtig explained in the factory newsletter *Kontakti* that *"the Kiosk, which is the most demanding element of street furniture in terms of volume, represents the core and starting point for a more comprehensive micro-location layout, as it brings together a number of accompanying functional elements of the equipment – such as wastebaskets, information elements, advertising graphics, lighting, greenery, benches, etc. – all in accordance with the requirements of the specific location, of course."*³³

Large quantities of the K67 Kiosk were sold throughout the former Yugoslavia and elsewhere. It was copied by other manufacturers as well, and it can be said that it embodied the Eastern European kiosk culture. The K67 Kiosk as a unifying and unified object was compatible with the system that did not allow the free market mechanisms to operate. The time in which it was conceived called for rationality and

33 Saša J. Mächtig, »Fenomeni v urbanskem okolju,« *Kontakti* 1, (1977): 5, 6.

economy. Using a single solution for several purposes was therefore very appropriate. With its multifunctionality, the K67 Kiosk became a characteristic urban space object in the Eastern European socialist countries. At the height of modernist architecture, it was defined as an international style, as it was easily adapted to both Western capitalism and Eastern communism. Today, it is spread all over the world in 7,500 iterations. It was sold to the countries of the former Soviet Union and to the West (to Germany, Switzerland, France, the United States of America, Canada), the Middle East (especially to Iraq and Jordan), as well as to Kenya, Australia, New Zealand, and Japan.³⁴

The K67 Kiosk represented a breakthrough innovation, as before the rise of industrialisation and the development of new technologies, kiosks would mostly be built as mini-architectures or small houses using ordinary construction methods rather than as products designed and produced according to the industrial logic of mass production. The Kiosk module defined the scope of the workspace: its dimensions were intended for a minimal workspace. By designing the cell, Mächtig worked within the constraints of the existing system and in the direction of discovering further needs. He systematically looked for concrete solutions and attempted to put them into practice.³⁵

He was system-oriented in his planning, developing all projects as branching systems of variations and combinations that would often go beyond the scope of the individual tasks. The systemic orientation was based on the growing needs to take into account the individual wishes of the users as well as on the contemporaneous structuralist architectural projects during the 1960s and 1970s.³⁶ As a capsule architecture project, the K67 Kiosk is also a clearly structured system whose modular elements provide numerous possibilities for assembly, growth, and adaptation.

The K67 Kiosk system was based on a series of hierarchically designed components. The primary elements were defined by the supporting structure represented by the various housing models, while the secondary elements or components such as windows, walls, and doors were inserted into the supporting structure. The housings allowed for horizontal as well as vertical stacking into linear or spatially varied combinations. The broad range of accessories allowed for even greater variability. Together, these elements formed diverse spatial structures and embodied the constant potential for change and growth.³⁷

As micro-architecture fascinated by the introduction of new materials, the K67 system challenged the social, production-technological, and market aspects of the development of street furniture and became a part of the general urban culture, especially in Eastern Europe. It represented temporary modernism at a time when monumental modernism was on the rise in the former Yugoslavia. As temporary installations in the public space, the Kiosks were strategically adapted to the flow of people. The K67 Kiosk system highlighted the commercialisation of space as an important urban value. It was a substantive invention, pointing out the new values in society.³⁸

34 Mateja Panter, »K67, kiosk, ki je po 50 letih spet oživel. Po evropskih mestih spet srečujemo legendarni kiosk slovenskega oblikovalca in arhitekta Saše Janeza Mächtiga,« *Dnevnik*, July 9, 2018, <https://www.dnevnik.si/1042832279>.

35 Vardjan, »Metamorfoze sistema kiosk K67,« 43–45. »Naslednja postaja kiosk.«

36 Vardjan, »Metamorfoze sistema kiosk K67,« 46.

37 Ibid.

38 Marjetica Potrč, »Kiosk je bil fenomen,« in *Sistemi, strukture, strategije*, ed. Maja Vardjan, 77.

Photo 2: Ljubljana, May 1977.

Photo: Janez Pukšič, from the photographic collection of the Delo newspaper, kept by: MNZS.

The work of the architect and industrial designer Mächtig is inseparably linked to the concept of streets and street furniture. The significant impact of the K67 Kiosk in the Slovenian territory in the 1960s was based on the connection between modular architecture and urban service activities. With its flexible, multifunctional structure that could be infinitely expanded in countless assemblies and configurations, the K67 Kiosk, with its smooth plastic shell, became a distinctive street feature of many urban centres. On the occasion of the exhibition dedicated to the Kiosk in the Museum of Architecture and Design in Ljubljana (26 November 2015 – 3 April 2016), the organisers wrote that the artist as a designer was well-aware of the social significance of street furniture design and therefore also understood that its elements dictated the pulse of the city and influenced the quality of the citizens' everyday life.

The K67 Kiosk has become and remains an attribute of the Slovenian architect and designer Saša Janez Mächtig and one of the historical milestones of Slovenian design.

The red kiosk, as it came to be known, also existed in white, green, yellow, orange, and blue versions. The citizens of the former Yugoslavia still remember it as a red kiosk selling hot dogs and sausages.³⁹

The Kiosks provided space for activities that did not require a permanent location. They became spots that sold newspapers and tobacco, fast food, snacks, ice cream, flowers, tickets, and so on. They were used to pay parking fees and provide tourist information, as well as functioned as gatehouses in front of various establishments. They were also used by shoemakers, locksmiths, and sports commentators, served as shelters and reception areas, as well as provided room for security guards and reception units.⁴⁰ In the mid-1980s in Novo mesto, the capital of one of Slovenia's provinces, seven units of the K67 Kiosk made up the *Slavček* bar, for example. The establishment was set up by a restaurateur from Novo mesto together with his wife, a cook. As it happened, the K67 Kiosk was the cheapest option for building a pub at the time. The couple bought seven of them and assembled them into a structure. Then they also excavated a basement. The *Slavček* bar, which was later sold by the owners' son, was probably the only K67 Kiosk with a basement in the world.⁴¹ K67 Kiosks hosted small private businesses even before the collapse of the state and the system – even before the transition to a free-market economy in the 1990s.

Subject to constant adaptation and temporariness, the K67 Kiosk was present in the public space and asserted its personal modernism. Designed primarily for urban areas, it was conceived as a project to systematise the urban environment. It was designed as an open structure, capable of change. It could be connected to the infrastructure network – connections such as water, sewerage, electricity, and telephone. This included the possibility of underground installations to avoid interfering with the design of the module itself. Pre-manufactured on a component-by-component basis, it arrived fully assembled and ready to be connected to the existing installations. Using new technologies and materials that were in vogue at the time – such as reinforced polyester and polyurethane – it was an innovative and practical solution. The elements of the K67 system combined with complementary street furniture units such as wastebaskets offered a wide range of possibilities to create an identity for a wide variety of environments. The Slovenian architect and designer also derived other street furniture systems from the open structure of the Kiosk, implementing them as a connecting element of the city and contributing to its comprehensiveness, recognisability, and better orientation.⁴²

39 Panič, »Kiosk K67 ali blišč in beda nekega razvojnega preboja,« 154, 155.

40 *Znameniti kiosk, ki je iz Ljutomera osvajal svet. S slovitim kioskom Kiosk K67 je Ljutomer tesno povezan, saj so te modularne kioske izdelovali v ljutomerskem podjetju Imgrad*, accessed May 11, 2021, <https://www.prlekija-on.net/lokalno/20341/znameniti-kiosk-ki-je-iz-ljutomera-osvajal-svet.html>.

41 Igor Vidmar, »Slavček ni umrl, postal je dediščina,« *Dolenjski list*, July 7, 2021, https://www.dolenjskilist.si/2021/06/13/249567/novice/dolenjska/Slavcek_ni_umrl_postal_je_dediscina/.

42 Vardjan, »Metamorfoze sistema kiosk K67,« 47.

Breakthrough and International Visibility

A review of the K67 Kiosk in the English *Design* magazine – according to the kiosk's author, it was the first industrial design magazine at the time in the world – represented the first international recognition of architect Saša Janez Mächtig and his now iconic Kiosk. In 1969, the Slovenian architect attended a congress of the International Council of Societies of Industrial Design (ICSID World Design Congress) in London, where he met many publishers, editors, and contributors of the *Design* magazine. As they were interested in his work, he showed them the slides made for the exhibition of the prototype Kiosk at the location of its construction. In the spring of 1970, he received a copy of the *Design* magazine with a two-page review of the K67 Kiosk with a full-page colour photograph titled *Low life from the streets*. The Kiosk was presented as an example of urban design. It was also included in the list of the 25 best-designed Yugoslav products. It was ranked 11th on the list that the renowned design theory expert Goroslav Keller compiled for the *Start* magazine. After the review in the *Design* magazine, the K67 Kiosk was invited to be included in the collection of one of the most influential modern art museums in the world, the New York Museum of Modern Art, MoMA. In 1970, the latter was preparing an exhibition of Italian design, a part of which was devoted to modular industrial architecture. Many top Italian designers were invited. When the organisers noticed that modular architecture was also emerging elsewhere, they offered to include the K67 Kiosk into the MoMA collection. Technological, social, or aesthetic innovation are among the main criteria for the inclusion of works into this collection, as the Museum is dedicated exclusively to modern art and aims to integrate diverse artistic practices into its programme, with architecture and design representing crucial parts of this effort.⁴³ In 1971, the K67 Kiosk became the second Yugoslav product alongside Marko Turk's microphone⁴⁴ to be included in the collection of the world's first museum of contemporary industrial design. The MoMA Museum curator placed it in the Environments category. The curator's design programme and the way of setting up the forthcoming exhibition of Italian design titled *Italy: the New Domestic Landscape, Achievements, and Problems of Italian Design*, organised by the MoMA Museum, both emphasised the environment. The 1972 exhibition of Italian design included the concept of environments as one of its key themes. The participants were asked to propose micro-environments within the spatial constraints of 3.6 metres in height, 4.8 metres in width, and 4.8 metres in depth. Each environment had to be prefabricated and packed in a standard shipping container. The exhibition of Italian design and the K67 Kiosk represent important milestones in the design development of these achievements, as they take into account industrially produced individual units as well as the urban whole. The exhibition of Italian design, which promoted new talents and encouraged the exploration of innovative design practices, expressed a desire for change through a combination of

43 Juliet Kinchin, »Zbirka inovativnih oblikovalskih praks,« in *Sistemi, strukture, strategije*, ed. Maja Vardjan, 81.

44 Marko Turk's microphone was included in the MoMA Museum's permanent collection in 1963.

critical interventions and radical and practical solutions. It was one of the landmark design exhibitions of the 20th century.⁴⁵ The inclusion of the K67 Kiosk in the collection of the New York Museum of Modern Art – with its tradition of collecting and presenting architecture as a replicable object of design and a crucial contributor to the discourse on sustainability, architectural invention, material research, and urbanism – represented an incredible breakthrough as well as a challenge in terms of planning the exportation of the Kiosks.

Unfortunately – due to a fire in the Imgrad company, which produced the Kiosks – the Slovenian architect and industrial designer was only able to take limited advantage of the significant international recognition of the K67 Kiosk when it won the global competition for street furniture in the Munich pedestrian zone and for certain other needs of the 1972 Olympic Games in Munich, Germany. Thus, only the Olympic Sailing Centre in Kiel was equipped with K67 Kiosks.⁴⁶

The Kiosk's Second Life

The second life of the K67 Kiosk refers to the phenomenon of the Kiosk today. Nowadays, it appears in various roles: as an icon of the 20th-century industrial design and a coveted collectors' item; a decayed and abandoned object in the cities of South-Eastern Europe; a nostalgic memory of youth and socialism; a phenomenon and foundation for research and artistic projects; as well as a live organism capable of constant regeneration.⁴⁷ As an artistic artefact, it has its place in museums and books, and it is also food for thought. Because of its social function, it became a part of the collective consciousness and memory. With its colours and presence, it made a profound impact on its surroundings. As urban street architecture set in the public space, it promoted the everyday activities of the street or everyday space.⁴⁸ In the opinion of the Slovenian artist Marjetica Potrč, it was a substantive invention and a living laboratory in the right place at the right time.

Due to its distinctive character, the Kiosk still possesses a strong image today. As an accent, it is integrated into either historical or contemporary environments on unexpectedly equal terms.

Since as early as 1971, the K67 Kiosk has been included in the collection of the New York Museum of Modern Art (MoMA) as a retrospective of the best examples of 20th-century design. In 2018, it became a part of the MoMA Museum's major retrospective exhibition titled *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. In the context of a Times Square Design Lab project,⁴⁹ a K67 Kiosk also

45 Kinchin, »Zbirka inovativnih oblikovalskih praks«, 82.

46 Šubic, »Oblikovalec Saša J. Mächtig«, 65.

47 Vardjan, »Metamorfoze sistema kiosk K67«, 48.

48 Potrč, »Kiosk je bil fenomen«, 77.

49 The Times Square Design Lab is an initiative to implement and test various ideas regarding the public space in the immediate vicinity of Broadway. It provides solutions for seating, public signage, and storage in the squares. In

appeared in Times Square in the heart of New York City and remained there until the middle of the spring of 2019. At the intersection of the 45th and 46th Streets and Broadway, it served as an information hub for the Times Square design pavilion and the NYCxDESIGN event.

When the Kiosk was set up, Tim Tompkins, President of Times Square Alliance, which manages the public space of this New York's square, said the following: *"We like the Kiosk so much that we bought it and brought it here to keep it forever. We do not know exactly what to put in it yet, because it can serve many purposes – as a tourist information spot, selling food and drink, or maybe books and newspapers. But first, it will provide tourist information."*⁵⁰

At the client's request, the author, in collaboration with skilled contractors, had the Kiosk restored to its original 1966 colour combination: bright red for the main structure and dark brown for the prefabricated walls.

The President of Times Square Alliance further explained: *"Half a million people pass through Times Square every day, so this is a great venue for promotion. We would like to bring a bit of Europe to the new world, some beauty to a less beautiful place, and, if you like, some socialism to this centre of capitalism."*⁵¹

Currently, K67 Kiosks are being revived in some places. Thanks to their construction and modular system, which allows for addition, subtraction, modification, and upgrading, the Kiosk is nowadays often used in completely new functions. Well-preserved specimens are highly sought-after and are being restored. For example, the German designer Martin Ruge von Löw became interested in the Kiosk when he came across it in Poland. He decided to search for the product and restore it. At his initiative, in September 2018, a K67 Kiosk started operating in Berlin as the city's smallest restaurant in the open-air inner square of the Art Nouveau Mykita complex in the iconic Kreuzberg district.⁵²

Furthermore, in 2007, the University of Weimar brought a Kiosk from Warsaw and used it as an information point in front of the building where the first Bauhaus school had been located.

The transformative capacity of the K67 Kiosk was most evident in the context of "do-it-yourself" projects, unplanned individual initiatives, and various processes of self-organisation. In this context, the K67 Kiosk appears as a kind of folk architecture. The practice revealed all that was unpredictable, changeable, and temporary. On the one hand, the Kiosk appears as an object belonging to a planned city – a city adhering to a set of modern planning rules – while on the other hand, it appears as an object belonging to an "open city" – a city that allows and enables random changes and developments.⁵³

.....
 some cases, the initiative involves new design ideas, and in others classic designs sharing the characteristic that they "embody the creative spirit of New York and offer original solutions for a better pedestrian experience in a busy location".

50 A. J., *Kulturni kiosk Saše Mächtiga kraljuje sredi newyorškega vrveža* - RTV SLO, accessed April 17, 2023, <https://www.rtvsllo.si/kultura/vizualna-umetnost/kulturni-kiosk-sase-maechtiga-kraljuje-sredi-newyorškega-vrveža/487724>.

51 Ibid.

52 Panter, »K67, kiosk, ki je po 50 letih spet oživel.«

53 Vardjan, »Metamorfoze sistema kiosk K67,« 48.

Some people underline it as a system that, with its design, still offers universal solutions today. The abovementioned internationally active Slovenian artist Marjetica Potrč calls it strategic architecture. Her art installation *Next Station Kiosk*, presented in 2003 at the Ljubljana Modern Art Museum, presents the idea or potential of a mobile dwelling. With this installation, Potrč answers a provocative question posed by the English *Design* magazine, which, when the Kiosk was unveiled in 1970, wondered whether the architect would be able to develop the K67 system in the direction of becoming a dwelling,⁵⁴ as, at the time when the K67 Kiosk was created, it was natural to think about mobile housing units for the mobile individual. For example, in America at the time, temporary mobile architecture – such as the poor living in trailers – was formally compared, in the pejorative sense, with the informal city, which was perceived as a place of chaos and disorder.⁵⁵

Because it was so widespread, the K67 Kiosk, which some critics described as dispersed network architecture, was also researched by Helge Kühnel from Berlin for Amsterdam's Publicplan.

"*The Kiosk Shots*" project, initiated by Publicplan Amsterdam, aims to evaluate the K67 design product and draw attention to its exceptional role in the Eastern European urban environment. The project of collecting and mapping the K67 Kiosks intends to create a general overview – documentation about the Eastern European urban environment. The project, whose purpose is to demonstrate the individual diversity and variety of a design product placed in a public environment, will provide a virtual online overview of the presence of the K67 Kiosks scattered throughout Eastern Europe (at www.publicplan.com/K67).⁵⁶

The process of the evaluation of the K67 Kiosk is also accompanied by a number of artistic projects. In addition to the abovementioned Slovenian artist Marjetica Potrč, who combined K67 units with South American "palafitos" – wooden houses raised on stilts – in her installation "*Next Stop Kiosk*", Magnus Bårtås, a Swedish artist, arranged K67 units in front of a black background in his photo series "*Satellites*". The important role of the Kiosks in the former Yugoslavia was also documented by the project "*Mutations*" a few years ago. Above all, the K67 Kiosk has become a part of the history and identity of the former Yugoslavia and also a part of a wider and global design heritage.⁵⁷

In 2013, the K67 Kiosk was also issued as a commemorative stamp from the *Slovensko industrijsko oblikovanje* (Slovenian Industrial Design) series. On the occasion of the stamp's presentation, a K67 Kiosk was set up in the courtyard of the Museum of Architecture and Design in Ljubljana, where a Post of Slovenia counter operated. The counter sold the newly issued postage stamps as well as a commemorative stamp "*K67 Kiosk – Day One*".⁵⁸

54 Ibid., 48–50.

55 Potrč, »Kiosk je bil fenomen,« 77.

56 »*Saša Maechtig, Kiosk K67, 1966*. Zavod Big,« accessed May 9, 2021, <https://zavodbig.com/portfolio-items/sasa-maechtig-kiosk-k67-1966/>.

57 Ibid.

58 Aleksandra Zorko, »Kultni kiosk K67 na poštni znamki,« *Deloindom*, November 21, 2013, <https://old.delo.si/druzba/panorama/deloindom-kultni-kioAndresk-k67-na-postni-znamki.html>.

The revival and restoration of the Kiosks are quite important for Slovenian design. The retired director of the Institute for the Protection of Cultural Heritage in Novo mesto decided to preserve the seven units of the abandoned K67 Kiosk that had made up the former *Slavček* bar, which I already mentioned in this article and which were, until recently, waiting for better times. He persuaded several institutions to join him in the attempt to save the Kiosks and negotiated a donation with their last owner. The Novo mesto unit of the Institute for the Protection of Cultural Heritage provided the required storage space, while the Lower Carniola Museum took on the role of the recipient of the donation. The Mayor of Novo mesto also participated in the coordination with the companies technically involved in the decommissioning and transport. They also sought advice from Saša Janez Mächtig, the creator of the K67 Kiosk, and from the private car painting and body repair company that restored the K67 Kiosks now exhibited in New York, Berlin, Zurich, and elsewhere. The idea is to soon reopen the renovated *Slavček* bar at a suitable location in Novo mesto.⁵⁹

Currently, the industrial designer and architect Mächtig is drawing on the experience with the functionally and commercially successful K67 Kiosk to design the new K21 system of modular multifunctional self-service units. The new generation of Kiosks is also designed in a systemic way, with modular biomorphically shaped basic units derived from structures and patterns from nature. Once again, the architect envisioned the individual units meeting the minimum requirements of modern working and living. The new Kiosk's use is expected to be similar to that of the first and second-generation Kiosks. It will be possible to use it for mobile homes, information points, small cafés, retail, and other service activities. The architect envisaged that the wall elements or fillings of the 21st-century Kiosk could be designed as information displays, while solar panels could be installed on the roof to ensure energy independence.⁶⁰ In February 2019, he presented the system at the *Architecture Inventura 2019* exhibition in the large reception hall of the *Cankarjev dom* cultural and congress centre in Ljubljana. The Slovenian designer says his Kiosk is an example of an industrial product for the people, that it has not changed over the years, and that it still fulfils the purpose of providing people with the minimum workplace. Progress has not tossed it aside, and the Kiosk design from the year 1966 has survived.⁶¹

Conclusion

With its flexible modular multifunctional structure, the possibility of infinite expansion in countless assemblies and configurations, and its smooth plastic shell, the K67 Kiosk system, designed by the Slovenian industrial designer and architect Saša Janez Mächtig in 1966 as a project of prefabricated spatial elements of the kiosk

⁵⁹ Vidmar, »Slavček ni umrl, postal je dediščina.«

⁶⁰ Saša J. Mächtig, »Sistem Kiosk 21,« in *Sistemi, strukture, strategije*, ed. Maja Vardjan, 214.

⁶¹ Panter, »K67, kiosk, ki je po 50 letih spet oživel.«

type for the needs of minimal commercial, labour, and other service activities for the market, has become a characteristic street feature characterising many urban centres, especially in Eastern Europe. As micro-architecture fascinated by the introduction of new materials, it challenged the social, production-technological, and market aspects of the development of street furniture and became a part of the general urban culture. The significant impact of the K67 Kiosk in the Slovenian territory at the time of its creation was based on the connection between modular architecture and urban service activities. Thanks to its open structure and multifunctionality, the versatile, modularly designed K67 Kiosk was easily integrated into a variety of environments.

Nowadays, it appears in various roles: as an icon of the 20th-century industrial design and a coveted collectors' item; an artwork in museums and books; a decayed and abandoned object in the cities of South-Eastern Europe; a nostalgic memory of youth and socialism; a phenomenon and foundation for research and artistic projects; as well as a live organism capable of constant regeneration. The hybrid architectural and industrial design object has become a cult product and a part of the collective consciousness and memory.

Literature and Sources

Archive sources

- MNZS – Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije:
– Fototeka.

Literature

- »Natečaj za stanovanjske bloke v Ljubljani.« *Arhitekt* 6, no. 18–19 (1956): 7.
- »Za napredek naše arhitekture.« *Arhitekt* 1, no. 1 (1951): 1.
- »Za novo arhitekturo.« *Arhitekt* 3, no. 8 (1953): 1.
- Hrausky, Andrej. »Poti sodobne slovenske arhitekture.« In *Slovenska kronika XX. stoletja*, edited by Marjan Drnovšek and Drago Bajt, 364–366. Ljubljana: Nova revija, 1997.
- *Interno študijsko gradivo za predmet Razvoj in teorija oblikovanja*. Ljubljana: ALUO.
- Kinchin, Juliet. »Zbirka inovativnih oblikovalskih praks.« In *Sistemi, strukture, strategije*, edited by Maja Vardjan, 81–84. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje: Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, 2016.
- Leban, Pika. »Biennale industrijskega oblikovanja od ustanovitve leta 1963 do načrtov za prihodnost.« Thesis, Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2009.
- Mächtig, Saša J. »Fenomeni v urbanskem okolju.« *Kontakti*, 1, 1977.
- Mächtig, Saša J. »Kiosk K67, I. generacija.« In *Sistemi, strukture, strategije*, edited by Maja Vardjan, 102–115. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje: Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, 2016.
- Mächtig, Saša J. »Sistem Kiosk 21.« In *Sistemi, strukture, strategije*, edited by Maja Vardjan, 214, 215. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje: Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, 2016.

- Mächtigt, Saša J., and Livia Paldi. »Sistem K-67. Intervju s Sašo J. Mächtigom.« In *Next Stop Kiosk = Naslednja postaja Kiosk: Moderna galerija Ljubljana*, 29. 10. – 30.11. 2003, 148–151. Ljubljana: Moderna galerija = Modern Art Museum; Frankfurt am Main: Revolver – Archiv für aktuelle Kunst, 2003.
- Malačič, Janez. »Razvoj prebivalstva Slovenije v povojnem obdobju.« *Teorija in praksa: družbo-slovna revija* 22, no. 4–5 (1985): 402–414.
- Malešič, Martina. »Arhitekta France in Marta Ivanšek.« In *Arhitekturna zgodovina*, 166–75. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zavod za gradbeništvo Slovenije, 2008.
- Mercina, Andrej. *Arhitekt Ilija Arnautović: Socializem v slovenski arhitekturi*. Ljubljana: Viharnik, 2006.
- Panič, Ana. »Kiosk K67 ali blišč in beda nekega razvojnega preboja.« In *Made in YU 2015*, edited by Tanja Petrović and Jernej Mlekuž, 154–163. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Panter, Mateja. »K67, kiosk, ki je po 50 letih spet oživel. Po evropskih mestih spet srečujemo legendarni kiosk slovenskega oblikovalca in arhitekta Saše Janeza Mächtiga.« *Dnevnik*, July 9, 2018. <https://www.dnevnik.si/1042832279>.
- Potrč, Marjetica. »Kiosk je bil fenomen.« In *Sistemi, strukture, strategije*, edited by Maja Vardjan, 77–80. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje: Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, 2016.
- Rendla, Marta. »Hitro, gospodarno, po meri: sestavljivo sistemsko pohištvo v socializmu.« In *Mimohod blaga. Materialna kultura potrošniške družbe na Slovenskem*, edited by Andrej Studen, 165–85. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019.
- Rendla, Marta. »Kam ploveš standard?« *Življenjska raven in socializem*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Šubic, Špela. »Oblikovalec Saša J. Mächtigt.« In *Sistemi, strukture, strategije*, edited by Maja Vardjan, 65–76. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje: Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, 2016.
- Vardjan, Maja. »Metamorfoze sistema kiosk K67.« In *Sistemi, strukture, strategije*, edited by Maja Vardjan, 38–50. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje: Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, 2016.
- Vidmar, Igor. »Slavček ni umrl, postal je dediščina.« *Dolenjski list*, June 6, 2021. https://www.dolenjskolist.si/2021/06/13/249567/novice/dolenjska/Slavcek_ni_umrl_postal_je_dediscina/.
- Zorko, Aleksandra. »Kultni kiosk K67 na poštni znamki.« *Deloindom*, November 21, 2013. <https://old.delo.si/druzba/panorama/deloindom-kultni-kioAndresk-k67-na-postni-znamki.html>.

Website content

- J. A. *Kultni kiosk Saše Mächtiga kraljuje sredi newyorškega vrveža*. RTV SLO. Accessed April 17, 2023. <https://www.rtvsllo.si/kultura/vizualna-umetnost/kultni-kiosk-sase-maechtiga-kraljuje-sredi-newyorskega-vrveza/487724>.
- MAO - Eta 8. Accessed May 6, 2023, <https://mao.si/zbirka/eta-80/>.
- RTV 365, »Naslednja postaja kiosk, Saša J. Mächtigt, arhitekt in industrijski oblikovalec.« Accessed April 15, 2023, <https://365.rtvsllo.si/arhiv/dokumentarni-portret/174746857>.
- Saša Maechtigt, *Kiosk K67, 1966*. Zavod Big. Accessed May 9, 2021. <https://zavodbig.com/portfolio-items/sasa-maechtigt-kiosk-k67-1966/>.
- *Znameniti kiosk, ki je iz Ljutomera osvajal svet. S slovitim kioskom Kiosk K67 je Ljutomer tesno povezan, saj so te modularne kioske izdelovali v ljutomerskem podjetju Imgrad*. Accessed May 11, 2021, <https://www.prlekija-on.net/lokalno/20341/znameniti-kiosk-ki-je-iz-ljutomera-osvajal-svet.html>.

Marta Rendla

URBANA ULIČNA ARHITEKTURA, KIOSK K67: ENA REŠITEV ZA VSE TEŽAVE

POVZETEK

V prispevku avtorica na primeru oblikovalskega izdelka, kioska sistema K67, oriše razvoj in vlogo urbane ulične industrijsko oblikovane arhitekture, zasnovane v šestdesetih letih prejšnjega stoletja v nekdanji Jugoslaviji v času dinamičnega razvoja mest in naraščajočih potreb mesta. Umetniški oblikovalski izdelek je nastal po opustitvi centralno planskega socialističnega gospodarstva po sovjetskem vzoru in uvedbi samoupravljanja v petdesetih letih ter njegovem prehodu na gospodarstvo s poudarjenimi elementi trga v šestdesetih letih 20. stoletja. Poudari, da je v okoliščinah socialistične modernizacije slovenske in jugoslovanske družbe kiosk K67 slovenskega arhitekta in industrijskega oblikovalca Saše Janeza Mächtiga zaradi svoje socialne funkcije v oblikovanju javnega prostora in vsakdana ljudi postal brezčasen ter del kolektivne zavesti in spomina državljanov nekdanje Jugoslavije.

Znameniti rdeči kiosk, zasnovan v duhu poznega modernizma leta 1967, je nastal kot del večjega projekta – mesta. Socialistični koncept urbanega prostora je predvideval družbeno usmerjeno kolektivno gradnjo večstanovanjskih zgradb in sosesk, ki naj bi generirale zavest o pripadnosti skupnosti. Ljudje so se takrat navduševali nad novimi materiali in tehnologijami in v različnih geografskih in kulturnih kontekstih so kot alternativa uveljavljenim načinom bivanja vznikali utopični projekti. Univerzalno zasnovani in modularno sestavljivi kiosk K67 je takrat mladi arhitekt projektiral za potrebe minimalnih trgovskih, delovnih in drugih storitvenih dejavnosti za trg kot cestno opremo za tedanje ljubljansko podjetje Magistrat. Do danes je s svojo široko uporabnostjo in večnamenskostjo umeščanja različnih storitvenih dejavnosti, kot so prodajalne hitre prehrane, časopisja, tobaka, vozovnic, vstopnic, cvetja, recepcije, stržarnice ipd., prehodil kompleksno pot razvoja.

Do druge polovice šestdesetih let, ko je kiosk začel svoje življenje, je Jugoslavija že imela za seboj povojno obnovo in izgradnjo bazične težke industrije. Intenzivno se je tudi že usmerjala v razvijanje dejavnosti, ki vplivajo na življenjsko raven. Slovenska družba v Jugoslaviji se je preobrazila iz ruralne v industrijsko. Spremenile so se navade, vrednote, odnos do materialnih dobrin, možnosti trošenja in tudi zahteve prebivalstva. Utrjevanje in širjenje sodobnega urbanega življenja tudi izven urbanih okolij, povečana kupna moč in dvig življenjskega standarda so spodbudili odzivanje industrijske proizvodnje na potrebe trga. S pojavom množične motorizacije, razmaha medijev in potrošništva se je gospodarstvo preusmerjalo v krepitev lahke industrije in terciarnih dejavnosti, kot so gostinstvo, turizem, trgovina, obrt, druge storitvene in stanovanjsko-komunalne dejavnosti.

Kot izziv na reševanje takratnih potreb mesta se je v želji, da bi v mestu dosegli višjo raven standardizacije in harmonije, rodila ideja o modularno zasnovanem mobilnem kiosku. Preživel je vse do danes. V sodobni stvarnosti se pojavlja v različnih vlogah: kot ikona oblikovanja 20. stoletja in zaželen zbirateljski predmet, kot propadel in zapuščen objekt v mestih jugovzhodne Evrope, kot nostalgichen spomin na mladost in socializem, kot fenomen in izhodišče raziskovalnih in umetniških projektov ter kot živ organizem, ki je sposoben nenehne regeneracije. Je na poti vstopa v novo življenje kot K21, interaktivni samooskrbni večnamenski kiosk za enaindvajseto stoletje.

49 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Jernej Komac

»SRCE SE MI TRGA OD ŽALOSTI«

Vsakdanje življenje
prebivalstva na
Bovškem med
veliko vojno

Cena
25 EUR

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Peter Verč, *Za vse, ne zase. Življenje Romana Pahorja v pismih, dokumentih, pričevanjih in spominih hčerke Sonje.*

Trst: Mladika, 2021, 262 str.

Knjiga o tržaškem protifašistu Romanu Pahorju izpod peresa njegovega vnuka, novinarja Petra Verča (zgrajena na prvoosebni pripovedi Pahorjeve prvorojenke Sonje), je knjiga o kalvariji tega voditelja mladinskega gibanja in generaciji, ki je okusila nasilje v času razbohotenja fašizma.

Romana Pahorja (Trst, 1903 – Izola, 1951) zgodovinopisje doslej ni uvrščalo v sam vrh uporništva na Primorskem. Čeprav je imel nesporne zasluge v narodnoobrambnem delovanju na Tržaškem, je vselej ostajal v senci tistih, ki so bili obsojeni na najhujše kazni na obeh tržaških procesih (1930 in 1941) ali pa so zavzeli najodgovornejše položaje v povojni prebujni narodovega življenja. S pomočjo pisem, arhivske dokumentacije, pričevanj in spominov je avtor v popolnejši luči predstavil deda in odstrl nekatera manj znana poglavja iz primorske zgodovine.

Svoj prvi mladinski krožek Prosveta je Pahor ustanovil pri sedemnajstih letih v delavskem rajonu Svetega Jakoba v Trstu. Na noge je postavil tudi dijaški krožek Zora leta 1922, ki pa je bil razpuščen, ker ga oblasti niso dovolile (je pa imel v njegovem življenju poseben prostor, saj je na ustanovnem občnem zboru spoznal bodočo ženo, Angelo Grmek). Dve leti kasneje je bil med pobudniki dijaškega krožka Nicolò Tommaseo, poimenovanega po Italijanu najbrž zato, da oblast ne bi preprečila njegove ustanovitve. Pomagal je ustanavljati tudi druge skupine mladih, tako v mestu kot v njegovem zaledju, in postal tajnik Zveze mladinskih društev ter urednik mesečnika *Nаш glas*, glasila združenja slovenskih višješolcev v Italiji.

Vrenje v mladinskih vrstah ni bilo naključno. Mlajša generacija je namreč sporočala starejši, ki je držala vajeti narodovega življenja v rokah (v prvi vrsti političnemu društvu

Edinost), da ni zadovoljna z mlačno politiko in pretirano lojalno držo do oblasti. Ob krčenju narodnih pravic je mlajši, bojevitejši rod zahteval odločnejši angažma.

Tudi v vrstah mladih so se sčasoma pojavile razlike. Po prepovedi delovanja slovenskih prosvetnih društev leta 1927 je najodločnejša skupina ustanovila organizacijo Borba, ki je uporabljala revolucionarne prakse. Od njih se je Roman Pahor distanciral, a je bil žrtev reakcije italijanskih oblasti; njega in druge voditelje mladinskega gibanja (Jožeta Deklevo in Dorčeta Sarđoča) je naslednje leto poslala v konfinacijo na otok Ponza, 60 navtičnih milj od Neaplja. Na njem je v različnih obdobjih prisilno bivalo več znanih protifašistov: prihodnji predsednik republike Sandro Pertini, oče evropskega federalizma Altiero Spinelli, podpredsednik vlade v šestdesetih letih Pietro Nenni idr. Zaradi udeležbe pri gladovni stavki so Pahorja za nekaj časa zaprli v zapore v Neaplju. Na Ponzi sta se Roman in Angela leta 1932 poročila in tam živela do konca tega leta; zaradi amnestije istega leta, odrejene ob desetletnici pohoda na Rim, sta se nato vrnila v Trst. Iz njunega zakona se je rodila hčerka Sonja.

Razmere v Trstu so bile ob Romanovem prihodu znatno težje kot nekaj let prej. Po usmrnitvi štirih obsojencev na bazovski gmajni je protifašistično gibanje med Slovenci doživelo hud udarec, ni pa zamrlo. Nasprotno, odpor se je nadaljeval v drugačnih oblikah. Ena od teh je bilo obdarovanje slovenskih otrok s knjigami in drugimi darili ob božiču leta 1935 na Krasu. Ker je bil med snovalci akcije tudi Pahor, so ga oblasti leta 1936 obsodile na pet let konfinacije in spet poslale na Ponzo. Tam je ostal do amnestije ob rojstvu prestolonaslednikovega sina, leta 1937.

Po vrnitvi v rodno mesto se je zaposlil v zavarovalniški družbi in kot takšen je opisan, seveda z drugim imenom, v romanu Borisa Pahorja *Parnik trobi nji* (1964).

Pahorja so spet pridržali, skupaj z mnogimi drugimi, takoj po vstopu Italije v drugo svetovno vojno, junija 1940. Zaprli so ga v kopske zapore (za kratek čas jih je okusil že pred prvim odhodom na Ponzo), nato pa v tržaški Coroneo. Za nekaj mesecev so pridržali tudi ženo. Rodbina se je spet znašla na udaru, saj so že več let preganjali brata Draga in Justa. Oba sta bila zaprta; prvega od njiju so naposled konfinirali, drugi pa je po izpustitvi iz zapore, več let prej, zbežal v Jugoslavijo (po napadu nanjo so ga Nemci izročili italijanskim oblastem, te pa so ga internirale). Zaradi tega se nekateri družinski člani dolga leta sploh niso mogli srečevati.

Roman Pahor se je znašel med obtoženci na drugem tržaškem procesu, v skupini »intelektualcev in nacionalistov« (preostali skupini sta bili komunisti in »teroristi«). Obsodili so ga na dvanajst let zaporne kazni in poslali v kaznilnico San Gimignano v Toskano. Celico si je delil z Goričanom Avgustom Sfiligojem in Slavojem Slavikom, sinom znanega tržaškega odvetnika, ki si je pred prvo konfinacijo zaman prizadeval za njegovo izpustitev.

Po kapitulaciji Italije, septembra 1943, so več kaznjencev zadržali v kaznilnici. Tako se je Pahor vrnil v Trst šele februarja 1944; bil je fizično izčrpan in je komaj še stal. Dolgoletno ždenje v konfinaciji in zaporih mu je dodobra načelo zdravje; zaradi živčne razrvanosti je imel velike težave že med prvim bivanjem na Ponzi.

Razmeroma kmalu je navezal stike z OF in postal sodelavec tržaške izpostave Mednarodnega Rdečega križa (MRK) oziroma Slovenskega Rdečega križa (SRK), delujočega na ozemlju pod nemškim nadzorom. Ko je bil na pobudo partizanske strani

ustanovljen Rdeči križ Slovenije (RKS), je dobil Pahor nalogo, da ga organizira na Tržaškem. Ob delu za MRK in »partizanski« Rdeči križ je bil dejaven v OF, kar pa ni bilo enostavno. Zaradi sumov, da podpira partizane, so Nemci aretirali več vidnih predstavnikov te humanitarne organizacije in nekajkrat tudi Pahorja, čeprav brez hujših posledic. MRK ni samo pošiljal paketov internirancem, ampak je bil tudi posrednik na tajnih pogajanjih za zamenjavo visokih nemških oficirjev oziroma vidnih voditeljev odpora. Eno takšnih je bila akcija za zamenjavo Vita Kraigherja aprila 1945, ki pa ni uspela.

Rekonstrukcija biografskih potez bližnjih sorodnikov je naloga, ki večkrat vzbuja dvome o pristranskosti avtorja. Ni namreč nujno, da ti do obravnavane osebe zavzemajo zaželeno distanco; po drugi strani je pozitivna plat ta, da avtor prosto razpolaga z družinskim arhivom (ti so za zunanje raziskovalce večkrat zaprti ali pa vsaj priprti) in pozna družinske skrivnosti.

V našem primeru avtor posega na zelo občutljiva področja družinskega življenja. Odkrito piše o nesoglasjih med Romanom in Angelo leta 1940, kar je privedlo do tega, da je skrbništvo nad hčerko prevzela njegova sestra. Stalno policijsko nadzorstvo je namreč terjalo visok davek. Kasneje sta se zakonca spet zblížala, čeprav je tudi res, da se mož ni nikoli izneveril tistemu, kar je imel za svoje poslanstvo. Vselej se je angažiral, kjer je menil, da je treba, prav tako, kot smo videli, v najhujših trenutkih. Tudi po osvoboditvi je Pahor večkrat izginil, kot med fašizmom. Enkrat so ga celo zaprli skupaj z nekdanjimi zasliševalci. Nova oblast je bila nezaupljiva do njega, še posebej zato, ker ni bil izrazito ideološko opredeljen.

Avtor preverja tudi govorce, ali je ded po osvoboditvi sodeloval z Udbo. Pri tem odkrije, da je, verjetno pod prisilo, pomagal pri aretaciji ideologa Ljotičevega gibanja Hrvoja Magazinovića pri Bazovici.

Knjiga ne prinaša stereotipnega prikaza ključnih trenutkov, kot je bila osvoboditev Trsta. Skozi pričevalkine oči opisuje dogajanje v enem od naselij, kjer je bil prehod z ene oblasti na drugo še posebno buren – na Opčinah; iz hiše, kjer so partizani nastanili ranjence, »so prihajali grozni kriki bolečine, en partizan je povsem zblaznel. V spodnjem nadstropju pa so mnogi plesali in praznovali konec vojne, čeprav je z openske strani še odmevalo streljanje«. Pri tem opozarja na krhkost človeka ob hudih preizkušnjah, vendar mimo razlag, ki smo jih vajeni pri branju takšne literature. Hkrati odpira vprašanje usod nekaterih protifašistov, ki so se prav tako izpostavili in drago plačali svoj angažma. Eden od teh je bil Pavel Mokole, urednik tržaškega *Dela*. Sicer pa pisec knjige že takoj na začetku poudarja, da se knjiga opira na arhivske dokumente in druge vire, ob zavedanju, da njegova naloga ni razlaga teh; to poslanstvo naj pripada zgodovinarjem.

Pahor je po osvoboditvi še naprej delal na izpostavi Rdečega križa, nato pa prevzel nekatere druge funkcije, tudi kot direktor podjetja. To mu je povzročilo dodatne težave in še bolj načelo zdravje. Postal je tudi predsednik Slovensko-hrvaške prosvetne zveze. Žena mu je rodila drugo hčerko Nadjo, mamo Petra Verča.

Ob smrti leta 1951 je Jože Dekleva, s katerim je bil skupaj konfiniran, pred odprtim grobom vzkliknil besede, po katerih je knjiga dobila ime: »Nase si vedno pozabil. Bil si za vse, le ne zase.«

**Jernej Komac, »Srce se mi trga od žalosti«:
vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem med véliko vojno.**
Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in
Arhiv Republike Slovenije, 2022, 315 str.

Obdobje med letoma 2014 in 2018 je zaznamovala poplava razprav, monografij in drugih del o prvi svetovni vojni, pri čemer pa kljub velikemu obsegu raziskovanih tem marsikaj še vedno ostaja slabo ali celo nedokumentirano. Ohranjanje zagona pri objavljanju študij o vojni tudi onkraj jubilejnega petletja je zato nedvomno dobrodošel pojav. Najnovejša pridobitev s tega področja v slovenskem zgodovinpisju je monografija *»Srce se mi trga od žalosti«: vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem med véliko vojno* zgodovinarja in arhivista Jerneja Komaca, nastala na temelju magistrske naloge, obranjene prav v letu stoletnice konca vojne. Monografija je kot že 49. naslov izšla v zbirki Razpoznavanja, ki jo izdaja Založba Inštituta za novejšo zgodovino v sozaložništvu z Arhivom Republike Slovenije.

Uvodno poglavje monografije je razdeljeno na pet enot, v katerih se avtor z različnih perspektiv metahistoriografsko sprašuje o pisanju zgodovine prve svetovne vojne, tako v drugih delih kot pri samem sebi. Uvodnim zahvalam sledi pregled nekaterih najpomembnejših del svetovnih in slovenskih zgodovinarjev o vojni, pri čemer avtor posebno pozornost namenja periodizaciji vojne, saj problematizira ustaljeno zamejevanje z letnicama 1914 in 1918, ker so bile napetosti in prikrite vojne prisotne tako pred vojno kot tudi po njej. Nato avtor zastavi vprašanje, kako je mogoče vojno zgodoviniti, še posebej skozi optiko socialnozgodovinske obravnave vsakdanjega življenja, na katerem je tudi utemeljil svojo raziskavo doživljanja vojne v lokalnem okolju. Sledi še pregled najpomembnejših virov, uporabljenih pri raziskavi, od (slovenskih in tujih) arhivskih fondov do časopisja, pisem, dnevnikov, ustnih virov in fotografij. V sklepu uvoda je predstavljena struktura monografije, ki je razdeljena na tri sklope oziroma štiri poglavja.

Prvi sklop je posvečen letu 1914 na Bovškem. Kot razlaga Komac, je bilo Bovško najsevernejši okraj kronovine Avstrijsko primorje v neposredni bližini meje s Kraljevino Italijo, kar je v naslednjih letih temeljito oblikovalo njeno usodo. V sedmih občinah na Bovškem je po štetju iz leta 1910 živelo nekaj nad 5600, večinoma slovensko govorečih oseb, ki so se preživljale predvsem z živinorejo in kmetovanjem; kljub posameznim modernizacijskim projektom, kot je napeljava vodovoda, industrije na tem prostoru

skoraj ni bilo. Kakor je bilo običajno, so tudi na Bovškem obstajale politične napetosti med slovenskima taboroma, katoliškim in liberalnim, ki so do izraza prišle zlasti ob občinskih volitvah. Miren vsakdan so občasno popestrili vojaški nabori, obiski turistov in gledališke igre, a tudi incidenti, kot so požari. Kljub temu pa gorska idila ni trajala večno. Izbruh vojne je prinesel mobilizacijo ter s tem prostovoljni ali prisilni odhod številnih bovških fantov in mož z domov, ki je bil v prvih mesecih vojne še pospremljen s slavnostnimi prireditvami. Ponoči med 9. in 10. avgustom je pri Srpenici prišlo do incidenta, v katerem je bila ustreljena ena prvih civilnih žrtev vojne, grofica Lucy Christalnigg, ki je kot odbornica Rdečega križa vozila avtomobil v Gorico; na poziv straže se ni hotela ustaviti, prepričana, da so o njeni poti že obveščeni. Vpliv vojne se je začel odražati na vsakdanjem življenju: ob odsotnosti moških so morali kmečke opravke opraviti preostali družinski člani, šolski pouk je bil omejen, hrane ni bilo v izobilju. Domačini so skušali vzpostaviti stik s svojci v vojski, raztepenimi po številnih bojiščih balkanske in vzhodne fronte, in jim pošiljati obleke in hrano, ob tem pa so živeli v strahu, da bodo obveščeni o njihovi smrti. Dramatičen preobrat za Bovško, skupaj s preostalimi obmejnimi območji, je bila odločitev Italije maja 1915, da v vojno vstopi na strani antante. Možnost izbruha spopadov je obstajala že od začetka leta, tako da je avstrijska vojska v mesecih dvomov in negotovosti pridno utrjevala položaje in trdnjave vzdolž obrambne linije. S 24. majem se je vojna izkušnja za Bovško bistveno spremenila, saj se je področje znašlo sredi spopadov.

Prvo poglavje drugega sklopa monografije se posveča begunski izkušnji Bovčanov. Dobršen del kotline je moral biti zaradi neposredne bližine spopadov izseljen, tako da je bil del prebivalstva preseljen v notranjost Avstro-Ogrske, drugi, predvsem iz vasi Srpenica in Žaga, pa so tedaj že sodili pod Italijo in so bili preseljeni v notranjost države sovražnice. Evakuacija v avstrijske dežele, v glavnem na Kranjsko in Koroško, je bila hitra, a zato kaotična, pri čemer so za umik morali poskrbeti predvsem prebivalci sami, tako da so se na pot številni odpravili peš, četudi jih je ta vodila čez visokogorske prelaze. Skupaj s prebivalci so v zaledje odšli tudi predstavniki občinske uprave in drugih ustanov, kot so sodišče, dekanija in dve hranilnici, ki so med vojno delovale v omejenem obsegu ali pa sploh ne. Številni begunci, ki se niso imeli kam umakniti, so bili naseljeni v begunska taborišča, ki jih je država gradila od poletja 1915; največ jih je bilo na Koroškem. Življenje v taboriščih je bilo natančno organizirano in ustaljeno, čeprav ne najudobnejše, saj je bila hrana pogosto nekakovostna ali pa je je začelo zmanjkovati, prav tako so se pojavljale epidemije, ki so odnesle na stotine življenj (kljub temu pa razmere, po opisih sodeč, še zdaleč niso bile tako grozljive kot v pošastnih naslednikih teh taborišč v naslednji svetovni vojni). Begunci v taboriščih so bili deležni verske oskrbe, za otroke je bil organiziran pouk, taboriščniki pa so imeli priložnosti za delo. V taboriščih je sicer končala le desetina goriških beguncev, ostali so se morali znajti sami, kot so vedeli in znali. Četudi so prejeli finančno podporo, so si morali omisliti tudi službo, pogosto v kmetijstvu ali industriji, da bi lahko preživeli. Tistih nekaj beguncev, ki so stanovali v mestih, se je moralo spoprijemati še s pomanjkanjem hrane. Nekateri so izkoristili svobodo gibanja, ki so jo imeli v nasprotju s taboriščniki, in so

celo obiskali domače kraje. Begunska izkušnja je vplivala zlasti na otroke, za katere so skušali organizirati pouk, vendar z le delnim uspehom.

V tistem delu Bovškega, ki so ga zasedli Italijani, domačini niso bili navdušeni nad okupacijo. Vojski niso izkazovali spoštovanja, tudi zaradi poslabšanja življenjskih razmer, zato je italijanska vojska izvedla več aretacij in usmrnitev civilistov. Kot že omenjeno, je bil del prebivalstva nato preseljen v Italijo. Begunci so bili razseljeni po vsej državi, od Piemonta do Neaplja. Čeprav so se morali soočiti z izzivi novega okolja in drugega jezika, so v glavnem živeli bolje kot begunci v avstrijskih taboriščih. Nastanjeni so bili v hišah, prejeli so finančno podporo, kuhali so si sami in lahko so si poiskali službo. Občinski upravi na zasedenem ozemlju sta bili ukinjeni, lokalna uprava je prešla v roke italijanske vojske.

Tretje poglavje, ki je tudi del drugega sklopa, dokumentira vsakdanje življenje tistih Bovčanov, ki so ostali doma. Za tri bovške vasi (Log pod Mangartom, Soča in Trenta) izselitev v glavnem ni bila potrebna, ker niso bile neposredno ob bojišču, še vedno pa so bili tamkajšnji prebivalci podvrženi strožjemu vojaškemu nadzoru kot zaledje, gibanje je bilo nadzorovano in zanj so bile potrebne ustrezne prepustnice. Izstrelki in preleti letal so predstavljali nenehno nevarnost, prav tako so se morali prebivalci soočiti z zaplembo hiš za vojaške potrebe, krčenjem kmetijskih površin na račun izgradnje vojaške infrastrukture ter drugimi težavami vojne in vojaške narave. Številne omejitve in bolezni so vplivale tudi na krčenje števila glav živine, v drugi polovici vojne pa je začelo primanjkovati krme. Tudi aprovizacija – dobava hrane, ki jo je država skušala priskrbeti domačinom, je bila zaradi težke dostopnosti zlasti v zimskih mesecih in raznih težav ter tatvin pri transportu majava. Med domačinkami in vojaki so se med vojno spletle številne vezi, tako da je sledilo nekaj porok. Po drugi strani se je razvila tudi prostitucija, ki jo je država skušala regulirati z vzpostavitvijo uradnih javnih hiš. Na Bovškem o tem pojavu ni veliko znanega, ohranjenih je samo nekaj drobcev, kljub temu pa demografski podatki kažejo, da je poraslo število nezakonskih otrok. Duhovniki, ki so se nad takimi ekscesi zgražali, so skušali Bovčanom kljub vojni nuditi duhovno oskrbo, obenem pa so jo morali po sili razmer nuditi tudi vojakom v zaledju, ki niso imeli vojnega kurata. Čeprav so morali večino cerkvenih zvonov oddati vojaškim oblastem zaradi dragocene kovine, pa je k olepšanju cerkve v Soči prispeval češki slikar Josef Váchal, ki je samoiniciativno (predvsem zato, da bi se izognil fronti) poslikal cerkveno notranjost. Duhovništvo si je prizadevalo tudi za ponovno vzpostavitev šolskega sistema, ki je ob začetku spopadov ponekod tako rekoč razpadel. Pomembna komponenta pouka, ki se je med vojno še posebej izrazila, je bil avstrijski patriotizem, ki se je kazal skozi razne nabiralne akcije za vojsko in obeleževanje pomembnih dogodkov, kot je smrt Franca Jožefa. Nekateri domačini, ki so morali v vojsko, so jo služili na domačem terenu, kjer so skrbeli predvsem za ohranjanje reda in miru, nadzor gozdov in vodenje vojske po gorah, nekatere ženske pa so bile bolničarke. Občinski predstavniki, ki so še naprej delovali na Bovškem, so morali privoliti v podreditev vojaškim oblastem, njihove ključne naloge so bile povezane z aprovizacijo in finančno preskrbo prebivalstva.

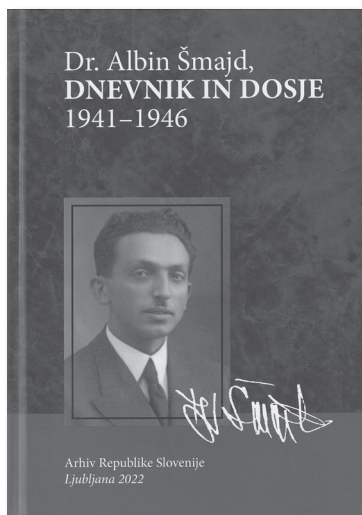
Zadnji sklop monografije se ukvarja z zadnjim letom vojne na Bovškem. Tako kot ob italijanski vojni napovedi je drugi prelom, ki ga je Bovško doživelo med vojno, mogoče natančno določiti z datumom, tokrat s 24. oktobrom 1917, dnevno dramatičnega avstrijsko-nemškega preboja italijanske linije z ofenzivo, znano kot čudež pri Kobaridu. Bovško se po pomiku frontne linije globoko v italijansko ozemlje ni več nahajalo na prvi bojni liniji, vendar so se begunci lahko tja začeli vračati šele spomladi naslednje leto, saj je bilo v dobro uničenih naseljih nemogoče preživeti zimo. Zadnje mesece vojne so Bovščani preživeli ob obnavljanju porušenih domačih krajev, odstranjevanju ruševin ter ponovnem obdelovanju polj; vse to je potekalo deloma ob pomoči države, deloma pa na lastno pest, z lastnimi silami in sredstvi, četudi je bilo pomanjkanje veliko. Ko se je vojna za Avstro-Ogrsko 3. novembra 1918 končala s kapitulacijo, je Bovško ponovno zasedla italijanska vojska, ki je tam, kljub drugačni volji domačinov, tudi ostala. Novi (za del Bovškega pa novi stari) oblastniki so se Bovščanom skušali prikupiti s kakovostno preskrbo s hrano, nato pa so z internacijami in premestitvami poskrbeli za odstranitev vsakega potencialno nevarnega Slovenca, skupaj z vojaki, ki so se – včasih cela leta po koncu vojne – vračali z razpadlih front. Domačini so se lotili povojne prenovne, pri čemer pa so se že kazale sence protislovenske politike, ki je zaznamovala naslednja leta njihovega bivanja pod Italijo.

V zaključku avtor povzame komemorativne prakse, s katerimi so na Bovškem obeleževali spomin na vojno in padle vojake, od vojaških pokopališč in spomenikov ter spominskih plošč, četudi Italija ni podpirala slavljenja nekdanjih avstrijskih vojakov. V sklepu monografije se Komac vrača k izhodiščnemu razmisleku o periodizaciji prve svetovne vojne in ugotavlja, da je produktivnejše kot o veliki vojni razmišljati o konceptu širše časovno zamejene večje vojne. Sklepni mislim sledijo še slovenski in angleški povzetek, 21 strani dolg seznam virov in literature, seznam kratic, imensko kazalo ter beležka o avtorju.

Monografija pred bralcem na slikovit način razgrinja socialno zgodovino Bovškega med vojno in pozornost posveča zgodbam malih ljudi namesto nekoč prevladujočega osredotočanja na vojaške epopeje in monarhe ter generale, ki naj bi vojno usmerjali, s čimer dopolnjuje fond monografij o soški fronti in njenem zaledju. Za oris stanja je Komac uporabil širok obseg virov (skupaj s filmom), ki kažejo na natančno opravljeno raziskavo v arhivih, časopisju in med lokalnimi pričevalci, ter jih povezal v smiselno celoto, tako da je branje, kljub kakšnemu zatipku, tekoče. Eksaktnost predstavljenih izsledkov je za bralca, ki ni Bovčan ali poznavalec območja, že kar izziv, saj je za celovito razumevanje dogajanja priporočljivo, da se branja loti ob zemljevidu obravnavanega področja. Monografija je napisana strokovno neoporečno, obenem pa izžareva ljubečo zagretost, značilno za lokalne ljubiteljske zgodovinarje. Skupaj z materialnimi spomeniki, ki na Bovškem spominjajo na dogodke in žrtve vojne, monografija postavlja Bovščanom in njihovim preizkušnjem še knjižni spomenik.

Mateja Jeraj in Matevž Košir, ur., Dr. Albin Šmajd, dnevnik in dosje 1941–1946.

Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2022. 1039 str., ilustr.

Pričujoča knjiga vsebuje dnevnik Albina Šmajda, ki ga je pisal v obdobju od leta 1941 do 1946, in osebni dosje, ki so ga sestavili pripadniki slovenske Ozne oziroma Uprave državne varnosti (UDV). Gradivo hrani Arhiv Republike Slovenije (le Šmajdovi dnevniški zapisi iz obdobja med 1. decembrom in 2. januarjem 1946 so v arhivu Studia slovenica). Objavo so pripravili sodelavci sektorja za posebne arhive pri Arhivu Republike Slovenije – dr. Mateja Jeraj in dr. Matevž Košir kot glavna urednika ter Tadej Cankar, mag. Tadeja Tominšek Čehulić, Polona Trobec Mlakar, Mojca Tušar in Tanja Žohar. Glavni protagonist je radovljjski odvetnik in politik Slovenske ljudske stranke Albin Šmajd, čas dogajanja pa druga svetovna vojna in prvo leto po njej.

Vsaka vojna vpliva na vsakogar, ki jo doživi, in vsakdo se odzove na drugačen način, z drugačnim namenom. Tudi Slovenke in Slovenci so se na vojno in okupacijo odzvali zelo različno. Z aktivnim ali pasivnim nasprotovanjem okupaciji, z umikom iz javnega življenja pa tudi z bolj ali manj odkritim sodelovanjem z okupatorji. Velik del slovenskega prebivalstva je bil razdeljen na dva velika tabora: partizanski tabor z Osvobodilno fronto pod komunističnim vodstvom, ki se je odzval z oboroženim odporom, in temu nasproten tabor pod vodstvom t. i. meščanskih strank, ki se je z okupacijo sprijaznil in čakal na čimprejšnji konec vojne z zmago protihitlerjevske koalicije, v upanju, da zahodni zavezniki na Slovenskem ne bodo dovolili prevlade komunizma. Vsaka stran je imela svoje poglede, načrte in hotenja. Eni so želeli radikalne spremembe družbenega reda, drugi ohranitev predvojnega stanja z večjimi ali manjšimi izboljšavami. Ideološke razlike so odigrale usodno vlogo. Nasprotovanje komunistični ideologiji je združilo različne politične subjekte v boju proti partizanski strani in jih sčasoma privedlo v različne oblike kolaboracije.

Za Albina Šmajda je mogoče reči, da je na neki način znani neznanec. Poznan je bil namreč predvsem po svojem dnevniku in obsežnem gradivu, ki ga je ves čas vojne skrbno zbiral, kot osebnost pa je bil v marsičem enigma tudi za svoje sodobnike, celo za najtesnejše politične sodelavce. Z raziskavami, ki so jih vzporedno z objavo Šmajdovega dnevnika in dosjeja opravili sodelavci Arhiva Republike Slovenije, je njegovo življenje in delovanje postalo nekoliko jasnejše. Mateja Jeraj, ki je na osnovi razpoložljivega arhivskega gradiva in različne literature, znanstvene, spominske in leposlovne, orisala Šmajdovo delovanje v »prostoru in času«, ga je nekako »oživila«, pa čeprav le v okviru zgodovinskega. Njena obširna in poglobljena predstavitev Šmajdovega življenja je

natančna, vsebinsko izčrpna in v precejšnji meri odstira skrivnostno Šmajdovo življenjsko pot. Enako velja tudi za biografijo njegove življenjske sopotnice Marije, ki jo je napisala Tadeja Tomiňsek Čehulič. Oba življenjepisa, podprta z zgodovinskimi viri, osvetlujeta in pojasnjujeta marsikaj, česar iz Šmajdovih dnevniških zapisov in njegovih zaslišanj v zaporih Ozne ni mogoče razbrati, ter predstavljata vzorčen primer dobro napisane biografije.

Življenjsko pot Marije Šmajd je avtorica rekonstruirala dejansko »iz nič« oziroma iz skromnih podatkov, razvidnih predvsem iz arhiva Ozne oziroma UDV. Ta jo je večkrat aretirala, prvič pod pretvezo črnoborzijanstva, drugič kot politično nasprotnico. Leta 1946 je bila obtožena sodelovanja s slovenskimi političnimi emigranti in obsojena na dve leti zapora s prisilnim delom, odvzem državljskih pravic in zaplembo premoženja. Ni povsem jasno, kaj je Marija vedela o moževem političnem delovanju in ali mu je pri tem pomagala. Vendar pa »pripoved« o njej dopolni in dodatno osvetli prikaz »Šmajdovega sveta«. Od moža je bila starejša kar petnajst let in nista imela otrok, a sta – kot kaže »podoba« – imela precej harmonično skupno življenje. Pred poroko je bila Marija lastnica šiviljskega salona v Kranju, potem pa sta si z možem postavila razmeroma razkošno vilo, k čemur je v precejšnji meri finančno pripomogla tudi sama. Albin se je prepuščal svojemu poklicu, ki mu je zagotavljal gmotno stabilnost, in dejavno sodeloval v političnem življenju. Marija je s pomočjo hišnih pomočnic vodila družinsko gospodinjstvo, bogata knjižnica leposlovnih del pa priča o tem, da je verjetno rada brala. Med vojno so njuno vilo zasegli Nemci, zakonca pa sta se preselila v Ljubljano in se zaradi moževe vsestranske aktivnosti najbrž nista prav veliko videla. Po končani vojni je, v nasprotju z možem, Marija ostala v domovini. Ni znano, kako je potekalo njeno življenje po vrnitvi iz zapora v letu 1948 pa do njene smrti leta 1965. Marija Šmajd je bila soproga Albina Šmajda, ki v vsej njegovi »zgodbi«, kot jo razkriva njegov dnevnik (in nato udbovski dosje), vsebinsko ni imela velike vloge. Je pa iz dokumentov razviden njun medsebojni odnos, ki osvetljuje tudi Šmajdovo osebnost.

Albin Šmajd se je rodil 25. februarja 1904 v Kranju, kjer je obiskoval gimnazijo in se začel ukvarjati s politiko. Pravo je študiral na ljubljanski univerzi; diplomiral je leta 1928, tri leta pozneje pridobil doktorski naziv. Po opravljeni sodni in odvetniški praksi je marca 1934 v Radovljici odprl samostojno odvetniško pisarno. Že med študijem se je vključil v politično življenje v okviru Slovenske ljudske stranke (SLS), za katero je nato večinoma deloval na lokalni ravni. V »veliko« politiko se je vključil, ko je leta 1938 kandidiral za poslanca Narodne skupščine Kraljevine Jugoslavije kot kandidat vsejugoslovanske, režimske stranke Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ), katere del je bila tudi SLS (ki formalni ni obstajala). Vendar je bil parlament že ob koncu avgusta 1939 razpuščen, poslanci so izgubili mandat, tako da je bilo Šmajdovo poslansko delovanje precej kratkotrajno. V politično dogajanje se je ponovno aktivno vključil med drugo svetovno vojno, ko se je iz Radovljice preselil v Ljubljano.

Šmajdova politična dejavnost v vojnih letih je z vidika zgodovinarja najzanimivejša. Spomladi 1942 je začel intenzivno delovati na strani nasprotnikov osvobodilnega gibanja, pri čemer mu je bilo osnovno vodilo protikomunizem, ki ga je zagovarjal

že pred začetkom vojne. Kot politik je dosegel zenit prav v vojnem obdobju. Ni bil sicer član vodstva Slovenske zaveze, spomladi 1942 nastale zveze slovenskih protikomunistično usmerjenih strank, kjer je SLS zastopal Miloš Stare, v vojnem obdobju verjetno njen najvidnejši politik, uspelo pa se mu je prebiti v vrh svoje stranke. Tako je bistveno sooblikoval politične odločitve in tudi praktično delovanje največje in najvplivnejše stranke protikomunističnega tabora. Šmajd je bil nedvomno eden najdejavnejših protikomunističnih voditeljev. Bil je član ožjega in širšega odbora SLS (posebej zadolžen za območje Gorenjske), član vodstva Slovenske legije, ilegalne oborožene formacije SLS, ustanovljene spomladi 1941, eden od organizatorjev in političnih usmerjevalcev Vaških straž, ki so od začetka avgusta 1942 delovale s privoljenjem italijanskih okupatorskih oblasti kot Prostovoljna protikomunistična milica (bolj poznana po kratici MVAC, izhajajoči iz italijanskega naziva Milizia Volontaria Anticomunista), zadolžen je bil za povezavo z voditeljem slovenskih četnikov Karlom Novakom, sodeloval pa je tudi pri delu obveščevalnih organizacij protipartizanske strani. Tako kot drugi sodelavci iz vrst SLS je upal na poraz fašistične Italije in Hitlerjeve Nemčije in na skrivnem snoval ilegalne organizacije, a hkrati podpiral sprejemanje orožja od italijanskih okupatorjev in s tem kolaboracijo.

V nečem pa se je Šmajd razlikoval od drugih vodilnih politikov svojega idejnopolitičnega tabora. Najbrž ni le on podpiral ustanovitve posebne slovenske policijske enote Ljubljanske varnostne straže, oblikovane jeseni 1942, vsekakor pa je bil edini, ki je po t. i. božičnih racijah sodeloval pri zasliševanju aretiranih. Ljubljanska varnostna straža je namreč v dneh pred božičem 1942 ob sodelovanju italijanskih vojakov, karabinerjev in članov vaških straž aretirala več sto ljudi in jih zasliševala v tedanji t. i. Belgijski kasarni (na Taboru), od koder jih je bilo precej poslanih v internacijo. Dejstvo, da je bil med zasliševalci tudi Šmajd, politik in nekdanji poslanec, je vznemirilo njegove sodelavce iz liberalnega pola in iz njegove lastne stranke. Sodelovanje pri zaslišanjih je opravičeval s tem, da je želel dati drugim pravnikom »zglede in spodbudo«.¹ Sam je to pojasnjeval, da je bil kot orvetnik več zasliševanja. Pojavljale so se tudi govornice (širila sta jih na primer duhovnik Franc Glavač in četniški obveščevalec Janko Soklič) o njegovi koruptivnosti, češ da sprejema denar za izpustitev zaprtih, lepim mladim jetnicam pa naj bi dajal še drugačne možnosti odkupa. S njihovim „telesnim vložkom“. O Šmajdovih dobrih odnosih z italijanskim okupatorjem govori še dejstvo, da mu je komanda 11. italijanskega armadnega zbora dovolila gibanje po Ljubljani tudi med policijsko uro in da je imel pravico do nošenja pištole (objavljen je faksimile tega dovoljenja, str. 645).

Čeprav je bil odločen protikomunist in vnet nasprotnik narodnoosvobodilnega gibanja, je bil Šmajd pragmatičen politik. V pričakovanju kapitulacije Italije in morebitnega konca vojne je spomladi 1943 skupaj z gorenjskim rojakom in stanovskim kolegom Lojzutom Udetom (njuni stiki so omenjeni v Šmajdovem dnevniku) prevzel posredniško vlogo pri poskusu vzpostavitve nekakšnega premirja med OF in njenimi domačimi nasprotniki. V poročilu Mihi Kreku je Šmajd 29. avgusta 1943 sicer napisal

1 Janez Grum, »Spomini na dr. Šmajda,« *Vestnik=Vocero* 37, št. 3 (1986): 280–95.

(objavljeno bo v drugi knjigi dokumentov iz Šmajdovega arhiva), da bi morali po koncu vojne dve največji politični skupini, katoliška skupnost in OF, najti neko možnost sobivanja, vendar ni povsem jasno, ali si je vodstvo SLS v domovini to res želelo ali pa so takšno mnenje zaradi zunanjepolitične situacije zagovarjali le slovenski politiki v emigraciji. Kakor koli, dogovarjanja Šmajda in Udeteta niso privedla do pomiritve. Njun »pogovor« brez dogovora je potekal na osebni ravni dveh odvetnikov z jasnimi političnimi stališči, ki niso bila pretirano soglasna. Iz Udetovih pism Šmajdu (prebrati jih je mogoče v knjigi *Moje mnenje o položaju: članki in pisma 1941–1944*, Slovenska matica, 1994, ki jo je uredil Boris Mlakar, kot del Šmajdovega arhiva pa bodo objavljena tudi v nadaljevanju objav Šmajdovega arhiva) je mogoče dobiti vtis, da je bil za pomiritev Ude bolj zagret kot Šmajd, razvidna pa je tudi nepripravljenost vodstev obeh taborov za sklepanje kompromisov.

Šmajdovi stiki z Gestapom med italijansko okupacijo na Gorenjskem in pozneje v Ljubljanski pokrajini, ki mu jih je sicer očitala Ozna, ostajajo tudi po objavi dnevnika in dosjeja nepojasneni. Nedvomno pa je, da je Šmajd po kapitulaciji Italije imel stike z nemškim okupatorjem in da je v obdobju, ko je v Ljubljanski pokrajini italijansko oblast nadomestila nemška, dobil še pomembnejšo vlogo v protipartizanskem taboru. Iz njegovih dnevniških zapisov je razvidno, da je bil med nemško okupacijo Ljubljanske pokrajine gonilna sila političnega delovanja SLS in morda tudi celotnega protikomunističnega tabora (iz dneva v dan si sledijo dnevniški zapisi o številnih sestankih, srečanjih, snovanjih najrazličnejših načrtov ipd.), upoštevati pa je treba, da je bilo veliko t. i. meščanskih politikov v tem obdobju zaprtih ali odpeljanih v koncentracijska taborišča.

Potem ko so septembra 1943 Nemci prevzeli oblast v do tedaj italijanski Ljubljanski pokrajini, je Šmajd odigral pomembno vlogo pri ustanovitvi slovenske protipartizanske vojaške formacije, pozneje poimenovane Slovensko domobranstvo. In kako je prišlo do tega? Novi oblastniki so namreč dali jasno vedeti, da so zainteresirani za sklenitev sporazuma s slovenskim protirevolucionarnim političnim vodstvom glede skupnega boja proti partizanom. Vodstvo SLS je sklenilo, da stranka ne more v nobenem pogledu sodelovati z Nemci, pač pa to lahko storijo posamezniki. Najprej je nemškega generala SS in policije Erwina Rösenerja, med drugim pristojnega za nemško zasedbeno območje na Slovenskem in boj proti partizanom, obiskal član vodstva Slovenske legije in vaških straž, duhovnik Andrej Križman, a ni bil preveč uspešen.² Potem se je vodstvo SLS odločilo k Rösenerju poslati Šmajda. Ta se je z nemškim generalom sestal 16. septembra 1943 zvečer v ljubljanskem hotelu Miklič (nasproti železniške postaje). Rösener je pokazal pripravljenost za oskrbo slovenskih enot z obleko, opremo in orožjem, primernim za boj proti partizanom, za preskrbo njihovih pripadnikov v primeru invalidnosti ipd., zedinila sta se tudi glede poveljevalnega jezika, nista pa se povsem sporazumela glede naziva teh novih oboroženih enot, poveljniškega kadra in organiziranosti; Rösener tudi ni hotel privoliti v prisilno mobilizacijo in je odločno

2 *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu* (Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946), 116.

vztrajal pri prostovoljnem pristopu k tem enotam.³ Vsekakor je bil Šmajd tisti, ki je dorekel v razgovoru ali pogajanju z Rösenerjem načela slovenskega domobranstva. Iz Šmajdovega dnevnika o tem razgovoru ni mogoče prav veliko izvedeti, objavljen pa bo v drugi knjigi dokumentov iz Šmajdovega arhiva, v poglavju SLS od 1941 do 1944.⁴

Če je imela »politika čakanja (attentisme)«, kakor to držo, ki jo je na začetku vojne zavzela tudi SLS, poimenuje Peter Davies,⁵ kaj malo skupnega s »pravo« kolaboracijo, pa so slovenski politiki, ki so se odločili za boj proti domačim nasprotnikom pod nemškim vodstvom in z nemškim orožjem, postali »zapriseženi kolaboranti«. Albina Šmajda in njegove sodelavce iz vodstva SLS sicer ni mogoče uvrstiti med tiste, ki so sprejemali nacistično ideologijo in si želeli zmage Hitlerjeve Nemčije, morda pa bi jih lahko, tako kot Davies v že omenjenem delu, uvrstili med »idealiste« oziroma »kolaborante na intelektualni ravni«, ki so Nemcem pomagali iz ideoloških razlogov, v slovenskem primeru kot borci proti komunizmu. S tem so slovenski domobranci in njihovi podporniki (razen Leona Rupnika in njegovega kroga iz vrst Ljotičevcev, ki so delili nacistične velikonemške ideje) postali primerljivi z norveškim Quislingom, ki je hotel s skandinavskega političnega prizorišča odstraniti vse druge skrajno desne stranke, in s t. i. grškimi varnostnimi bataljoni, ki so pomagali okupatorju zajeti odporne in Jude.⁶ Tako tudi o Šmajdovi kolaboraciji ne more biti dvoma. Po Daviesovi terminologiji Šmajd sicer ni bil kolaboracionist, saj ni bil zagovornik nacistične ideologije in ni računal na dolgoročno sodelovanje s Hitlerjevo Nemčijo, nedvomno pa bi ga uvrstil med kolaborante – to naj bi bili tisti, ki so svoja dejanja skušali opravičiti in obrazložiti.⁷ Sodelovanje z okupatorjem je Šmajd opravičeval z nujnostjo boja proti komunistom/“komunizmu“, ki ga je označil ne le za najhujšega nasprotnika Slovencev, marveč tudi za najnevarnejšega nasprotnika vsake človeške družbe (iz Šmajdovega pisma Karlu Novaku, 17. oktobra 1942, ki bo objavljeno v drugi knjigi dokumentov iz Šmajdovega arhiva).

Kasneje se je Šmajd odkriti kolaboraciji sicer izogibal in jo je skrival, vedoč, da pomeni zanj, zlasti pa za njegov politični tabor in stranko, ki ji je pripadal, v očeh zaveznikov črno piko. Vsekakor pa je z nemškim okupatorjem še naprej sodeloval vsaj posredno, na primer prek Janka Sokliča in Janeza Marna (Črtomira), s katerima je v prvih mesecih leta 1944 snoval novo četniško »ilegalo« in ki sta imela dobre zveze z nemškim okupatorjem, ali prek Lovra Hacina, šefa policijske uprave v Ljubljani, ki ga je na ta položaj postavil Leon Rupnik z dovoljenjem Erwina Rösenerja.

Zanimiv, a žal v dnevniških zapisih ne dovolj pojasnjen, je Šmajdov nekajdnevni obisk Dunaja v začetku novembra 1943. Dovoljenje za potovanje so mu izdale nemške okupatorske oblasti, pri čemer je bil »posrednik« Janko Soklič, sicer četniško

3 Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003), 124–27.

4 Zapis je bil objavljen tudi v: Božo Repe, *Mimo odprtih vrat: izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem* (Ljubljana: Borec, 1988), 118, 119.

5 Peter Davies, *Newarna razmerja: kolaboracija in druga svetovna vojna* (Ljubljana: Modrijan, 2010), 40.

6 Ibidem, 103–06.

7 Ibid., 35.

opredeljen, a je imel dobre zveze z Gestapom na Bledu in v Ljubljani. Šmajd je potoval čez Jesenice v Celovec in nato na Dunaj, kjer se je srečal z Janezom Brodarjem, politikom SLS oziroma JRZ (leta 1938 je bil izvoljen za poslanca za okraj Kranj, leta 1939 za senatorja), ki je iz strahu pred partizanskim gibanjem jeseni 1942 odšel na Koroško in nato na Dunaj. Predvidevati je mogoče, da sta se dogovarjala tudi o ustanovitvi domobranstva na Gorenjskem. Na Dunaju je Šmajd kupil veliko knjig in zemljevidov (zakaj in katere?), ki pa mu jih carinik v Šentvidu ni dovolil prenesti iz »nemške« Gorenjske na območje (četudi nemške) Ljubljanske pokrajine. Postavlja se vprašanje, zakaj je prišlo do tega. O tem Šmajf v dnevniku ni nič pojasnil. Le navedel je, kaj se je zgodilo.

Še skrivnostnejša je bila Šmajdova aretacija aprila 1944 in poznejša konfinacija v Salzburgu. V prvih mesecih leta 1944 je Šmajd, domnevno z vednostjo Rösenerja, sodeloval pri organiziranju nove četniške »ilegale«, za katero so se v pričakovanju zmage zahodnih zaveznikov, bolj naklonjenih četništvu kot domobranstvu, odločili nekateri člani Slovenske legije in dela Slovenskega domobranstva. Do aretacije naj bi prišlo zato, ker Šmajd nemškega generala ni obveščal o vseh svojih namerah. Kdo pa ga je izdal? Kandidatov je več, saj je imel Šmajd precej nasprotnikov, tudi v svojem lastnem taboru. Nenaklonjeni so mu bili privrženci nekaterih skupin, ki so delovale pod okriljem SLS, najbolj stražarji, pripadniki Akademskega kluba Straža, in t. i. glavačevci, člani skupine kaplana in urednika Slovenca Franca Glavača. Šmajd je bil nekaj časa zaprt v Ljubljani in Begunjah, sredi junija pa je bil poslan v konfinacijo v Salzburg. To je bila nenavadna kazen za nekoga, ki so ga nemški okupatorji sumili ali obtoževali nasprotovanja rajhu; takšne so navadno poslali v koncentracijska taborišča. Če izvizamemo, da se je moral javljati policiji, je Šmajd živel kot letoviščar – stanoval je v gostišču (v knjigi je objavljena fotografija), hodil na sprehode in izlete po okolici, se družil z znanci, sprejemal obiskovalce iz Gorenjske in Ljubljane. Precej verjetno je, da je k takšni obliki »kazni« pripomoglo poznanstvo z nekdanjo odvetniško stranko, med vojno pa z nemškim županom Bleda Francem Paarom, ki je imel neposredne stike z vodstvom Gestapa in varnostne policije na Bledu.

V začetku jeseni 1944 je – na presenečenje mnogih – samovoljno zapustil Salzburg in se čez Gorenjsko vrnil v Ljubljano. S tem se je zameril nemškimi oblastem, zato je odtlej živel kot ilegalec, pri različnih prijateljih in znancih. Gestapo pa očitno zanj ni kazal pretiranega zanimanja in ga ni nikoli prijel, čeprav Šmajdova dejavnost nikakor ni usahnila in je pogosto zapuščal skrivališča. Nasprotno, po begu iz Salzburga je bil Šmajd ena od najdejavnejših osebnosti protikomunističnega tabora (če ne kar najdejavnejša!). Zavedal se je, da se bliža konec vojne in da si mora njegova stranka ustvariti pogoje za prihodnost. Tako je jeseni 1944 zasnoval Narodni odbor za Slovenijo. Uspelo mu je vsaj nekoliko zgladiti spore med sprtimi skupinami znotraj svoje stranke in vzpostaviti sodelovanje z liberalci, kar kaže na njegovo prilagodljivost danim razmeram; upal je namreč, da bo sodelovanje z liberalnimi politiki in četniško vojsko ublažilo kolaborantski videz v očeh zahodnih zaveznikov. Sicer pa je bil Šmajd poleg Marjana

Zajca iz liberalnega tabora eden od dveh tajnikov Narodnega odbora, a je v veliki meri prav on oblikoval politične poteze in odločitve odbora ter omogočal njihovo izvedbo.

Kot tajnik Narodnega odbora se je Šmajd 3. maja 1945 na ljubljanskem Taboru udeležil seje (jo je organiziral!) »začasnega slovenskega narodnega predstavnštva«, ki se je razglasil za »prvi slovenski parlament« in oznanil ustanovitev »narodne države Slovenije kot sestavnega dela demokratične federativne kraljevine Jugoslavije«. Dva dni pozneje, 5. maja, je Šmajd zapustil Ljubljano in se odpeljal proti Koroški. Odtlej se je stalno gibal med Avstrijo, Rimom in Trstom in si skupaj z drugimi slovenskimi emigrantskimi politiki prizadeval za vzpostavitev razmer, ki bi privedle do zrušenja »Titove Jugoslavije« in predvojnimi meščanskim strankam omogočile ponoven prevzem oblasti. Ob koncu februarja so ga v Trstu ugrabili pripadniki slovenske Ozne, ga odvedli v ljubljanske zapore in ga tam dober teden zasliševali. Očitano mu je bilo, da je sodeloval z Gestapom, z obveščevalno službo nacistične stranke in angleško tajno službo, da je zakrivil aretacije in streljanje talcev na Gorenjskem, v Ljubljanski pokrajini in Julijski krajini, da je bil eden od glavnih organizatorjev t. i. »bele garde«, da je zakrivil smrt jeseniškega odvetnika in krščanskega socialista Aleša Stanovnika, da je zasnoval božične aretacije v letu 1942 ter vodil zasliševanja in likvidacije zapornikov. Šmajd je priznaval, da je bil idejni nasprotnik komunizma že pred vojno, da je postal sovražno razpoložen do Osvobodilne fronte v začetku leta 1942, po likvidacijah političnih nasprotnikov, da se je kot član izvršnega odbora SLS, kot podpornik Slovenske legije in četnikov aktivno boril proti narodnoosvobodilnemu gibanju, da je decembra 1942 zasliševal aretirane v »božičnih racijah« in da je bil član Narodnega odbora za Slovenijo. Ostale obtožbe je zanikal.

Dan po zadnjem Šmajdovem zaslišanju, ki je glede na zapisnik potekalo 8. marca 1946 v dopoldanskem času, je eden od oficirjev UDV svojemu predstojniku v pismu sporočil o hišni preiskavi pri Mariji Šmajd, glede Albina Šmajda pa zapisal, da »je pobegnil in se nahaja v Trstu« (str. 632). Je sploh vedel, da so Šmajda privedli v ljubljanske zapore? Kakorkoli, Albin Šmajd je enostavno izginil. Nedvomno je le, da je bil podvržen preiskovalnemu postopku, da so zasliševanja potekala dan in noč in da je bil potem postopek iz neznanega razloga prekinjen. Je umrl zaradi načina preiskave? Je bila njegova smrt naravna posledica bolezni in izčrpanosti ali pa si je v smrt pomagal sam? Odgovorov ni, so le ugibanja, špekulacije, natolcevanja ...

A ne le njegova smrt, tudi Šmajd sam je bil skrivnosten človek. Marsičesa o njegovem življenju in delu tudi iz dnevnika in dosjeja ni mogoče razbrati. Pojasnjen ni niti njegov beg iz Gorenjske leta 1941 niti vprašanje konfinacije v Salzburgu, še manj njegove morebitne povezave z Gestapom in obveščevalnimi službami zahodnih držav.

Glavni in najboljšežnejši del pričujoče publikacije (405 strani) je Šmajdov dnevnik. Takrat so mnogi pisali dnevnike; nekateri so zapisani zelo fragmentarno, drugi, tisti s pisateljsko žilico, so v njih razpredali svoje misli in občutja. Šmajdov dnevnik nima literarnih tendenc. Je zgolj nekakšen »delovodnik«, ki večinoma le s skopimi besedami beleži dogodke, ki jim je prisostvoval ali pa je o njih samo slišal, pogovore z osebami, s katerimi se je srečeval, precej pozornosti pa namenil tudi vremenskim razmeram, ki

so bile zanj zaradi nagnjenosti k pljučnim boleznim precej pomembne. Svoje zapise je Šmajd dopolnjeval z najrazličnejšim gradivom, ki ga je skrbno zbiral – s pismi, izrezki iz časopisov, letaki in razglasi okupatorskih oblasti in odporniških organov, seznamami ustreljenih ipd. Zaman pa bi v dnevniku iskali njegove osebne misli, čustva in hotenja, suhoparen slog zapisov ne prikaže dramatičnosti dogodkov, ki so se v vojnem obdobju kar vrstili. Morda je bil vzrok takšnega načina pisanja v tem, da so pripadniki protikomunistične strani svoje delovanje prikrivali tako pred okupatorskimi oblastmi kot pred nasprotniki iz vrst narodnoosvobodilnega gibanja, pa tudi pred drugače mislečimi, rivalskimi skupinami iz svojega lastnega tabora. Kljub temu so Šmajdovi zapisi najbolj avtentičen prikaz delovanja protikomunističnega tabora v vojnem času in še posebej stranke, ki ji je pripadal »z dušo in telesom«. Govorijo o okupaciji, odporu in kolaboraciji, predvsem pa prikažejo prizadevanja tedanjih voditeljev SLS, da bi utrdili položaj stranke in ustvarili pogoje za prevzem oblasti po končani vojni.

V zgodovinopisju je bil Šmajdov dnevnik že večkrat uporabljen. Zgodovinarji, specialisti za protikomunistično delovanje in kolaboracijo v Sloveniji med drugo svetovno vojno, so ga seveda tudi v njegovi prvotni obliki lahko razumeli, običajnemu bralcu pa je bil težko ali povsem nerazumljiv. Želje po objavi Šmajdovega dnevnika z ustreznim znanstvenim aparatom so obstajale že v preteklosti, a do tega ni prišlo. Končno so se s tem zahtevnim, dolgotrajnim in pogosto mukotrpnim delom spopadli sodelavci Arhiva Republike Slovenije. Težavno delo so uspešno opravili. Dnevnik Albina Šmajda je danes dosegljiv zainteresirani javnosti z vsemi »pomagali«, potrebnimi za njegovo branje in razumevanje. Treba je bilo namreč razvozlati Šmajdovo majhno in večkrat težko berljivo pisavo, poenotiti navajanje datumov, razrešiti kratice in okrajšave, predvsem pa celo množico psevdonimov in ilegalnih imen (problem so rešili tako, da so vsakemu psevdonimu dodali ime in priimek dotične osebe v oglatem oklepaju), ki so jih Šmajd in sodelavci uporabljali, če bi njihovi zapisi prišli v roke nasprotnikom, bodisi iz okupatorskih bodisi iz partizanskih vrst. Marsikaj je sicer razrešila že Ozna/UDV, ko je pregledovala, urejala in uporabljala gradivo, najbrž v veliki meri zaplenjeno pri Šmajdovi ženi po njegovi aretaciji. Vseeno je arhivistom ostalo še veliko dela, preden jim je uspelo Šmajdov dnevnik pripraviti na način, razumljiv sleherniku in ne le zgodovinarjem-specialistom.

Drugi, krajši objavljeni vir je osebni dosje Albina Šmajda, ki ga je sestavila Ozna oziroma pozneje UDV. Dosje sestavljajo zapisniki zaslišanj nekaterih Šmajdovih znancev, podatki o nekaterih osebah iz Šmajdovega arhiva, nekaj dokaznega ali obremenilnega gradiva proti Šmajdu ipd., njegov bistveni del pa so zapisniki Šmajdovih zaslišanj, ki so potekala od 1. do 8. marca 1946. Tako kažejo zapisniki zaslišanj, ki jih je (vsako stran posebej) Šmajd podpisal in s tem pokazal, da se z zapisanim strinja. Zanimivo je, da je zasliševalce zanimalo predvsem Šmajdovo delovanje v emigraciji, za njegovo dejavnost med vojno pa so, razen za stike z Gestapom, pokazali bistveno manj interesa.

Tako dnevnik kot dosje sta urejena po arhivističnem načelu prvotne ureditve – sledili so vrstnemu redu gradiva, razporejenega v mapah, ovojih in zvezkih, tako kot ga je uredila UDV (Šmajdova ureditev seveda ni poznana), zaradi česar kronološka

razvrstitev ni vedno upoštevana. Morda bi bila za bralca prijaznejša nekoliko drugačna ureditev, vendar pa je to le drobno opažanje, ki pričujoči objavi seveda ne zmanjšuje vrednosti.

K boljšemu poznavanju oseb, ki se pojavljajo v dnevniku in dosjeju, veliko pripomorejo njihovi življenjepisi, objavljeni v zadnjem delu knjige; vsebujejo bolj ali manj obširne osnovne biografske podatke z navedbo virov, ki so jih uporabili zapisovalci. Glede na veliko število biografij (608) in njihovo povednost bi lahko rekli, da gre za nekakšno knjigo v knjigi. Predstavljene so sicer vse nastopajoče osebe, za katere je bilo mogoče najti podatke, prevladujejo pa pripadniki slovenskega protikomunističnega tabora; ti so tokrat prvič zbrani na enem mestu, nekateri pa so sploh prvič predstavljeni. Za »uporabnike« vsekakor dobrodošel pripomoček! Dodatna vrednost pričujoče publikacije so tudi številne fotografije, ki ilustrirajo življenjepisni študiji Albina in Marije Šmajd, in biografije. Nekateri so sicer že poznane, precej jih je bilo objavljenih prvič. Med druge sodi na primer fotografija Jovanke Kristof, bližnje sodelavke poveljnika Jugoslovanske vojske v domovini Draže Mihailovića in osebne prijateljice komandanta slovenskih četnikov Karla Novaka. Tudi zbiranje fotografij je bilo raziskovalno delo!

Objavo Šmajdovega dnevnika in dosjeja lahko primerjamo z objavo Dosjeja Mačkovšek, ki ga je leta 1994 v ediciji Viri, ki jo izdaja Slovensko arhivsko društvo, objavila kolegica Jera Vodušek Starič. Predstavljeno je bilo gradivo, ki ga je Udba zbrala o delovanju Janka Mačkovška, pomembnega liberalnega politika in enega ključnih mož Slovenske zaveze. V tem »dosjeju« je bil poudarek na političnem delovanju slovenskega liberalnega ali t. i. naprednega tabora, »dosje Šmajd«, če uporabimo analogijo, pa odstira politično misel in delovanje katoliškega oziroma klerikalnega tabora, ki nikakor ni bil tako enoten, kot se včasih zdi. Tukaj predstavljena publikacija vsekakor pomeni pomemben doprinos za nadaljnje raziskovanje obdobja druge svetovne vojne na Slovenskem. Treba pa je to Šmajdovo »ostalino« razumeti in jo uporabljati predvsem kot zgodovinski vir in znanstveni prispevek zgodovinopisja, nikakor pa ne kot ideološko ali politično orožje.

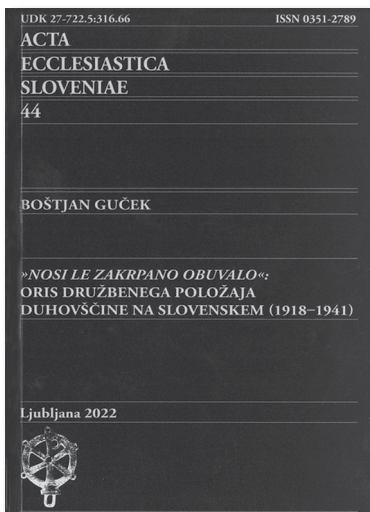
Dnevnik in dosje 1941–1946 pa predstavljata le prvi del obsežnega gradiva (skupaj 4820 strani), ki ga je ustvaril ali zbral Albin Šmajd. Kako točno se je gradivo znašlo v posesti Ozne, ni znano, razen omembe, da je del Šmajdove dokumentacije Ozna marca 1946 zaplenila ob hišni preiskavi stanovanja na Trdinovi 5 (v Ljubljani), kjer sta med vojno stanovala Albin in Marija Šmajd. Gradivo, ki je bilo v oskrbi IV. odseka UDV (od leta 1949 IV. oddelka), natančneje njegovega za arhive pristojnega IV. referata, je bilo skupaj z ostalim zaseženim gradivom v letih 1946 in 1947 razvrščeno, urejeno, oštevilčeno in uporabljeno pri izdelavi različnih elaboratov in poročil; predstavljalo je del gradiva, ki je nosilo oznako »Ostanki meščanskih strank«. Na začetku leta 1992 je bilo predano Arhivu Ministrstva za notranje zadeve, ki je bil leta 1998 pripojen k Arhivu Republike Slovenije. »Šmajdov arhiv« poleg dnevnika in dosjeja sestavljajo še dokumenti o organizaciji in delu Slovenske ljudske stranke pred in med drugo svetovno vojno ter po njej, dokumenti Narodnega odbora in Slovenske zaveze, dokumenti

oboroženih formacij protipartizanskega tabora in njegovih obveščevalnih služb, razne resolucije, referati in predavanja, vojaška in politična poročila, razne resolucije, referati in predavanja, dokumenti Uprave policije v Ljubljani in še vrsta drugega gradiva. Upamo, da bodo sodelavci sektorja za posebne arhive pri Arhivu Republike Slovenije, ki so nalogo objave dnevnika in dosjeja zares vzorno opravili, delo nadaljevali in da lahko kmalu pričakujemo objavo naslednjih knjig.

Zdenko Čepič

Boštjan Guček, »Nosi le zakrpano obuvalo«: oris družbenega položaja duhovščine na Slovenskem (1918–1941).

Ljubljana: Teološka fakulteta, 2022, 408 str.

Za slovenske humanistične in družboslovne discipline je bilo od srede 20. stoletja značilno, da so v proučevanju zgodovinskega razvoja in položaja posameznih družbenih skupin svojo pozornost v glavnem namenjale delavskemu razredu in z njim povezanim, predvsem revolucionarnim delavskim gibanjem. V zadnjih dobrih treh desetletjih je zanimanje za to raziskovalno področje manjše, ni pa prišlo do posebej opaznega poglobljanja v problematiko in zgodovinski pomen drugih nosilcev družbene in politične dinamike na Slovenskem. Monografija Boštjana Gučka »Nosi le zakrpano obuvalo«: oris družbenega položaja duhovščine na Slovenskem (1918–1941) je zato posebej dobrodošla, saj se osredinja na slovensko

duhovščino, stan, ki je imel eno najvidnejših vlog v duhovni, kulturni, in socialnogo-spodarski rasti ter političnem življenju Slovencev. Monografija je izšla v okviru uveljavljene zbirke Acta Ecclesiastica Sloveniae, ki jo izdaja Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani.

Boštjan Guček po predstavljeni vsebinski razčlenitvi monografije, kazalu tabel, grafov, prilog, navedbi kratic in krajšav (5–18) ter Predgovoru (19) v Uvodu (21–26) najprej predstavi osnovno usmeritev svoje raziskave – obravnavo družbenega položaja škofijskih duhovnikov. Ti v primerjavi z bogoslovnimi profesorji na Teološki fakulteti, kanoniki, srednješolskimi kateheti, uslužbenci v škofijski pisarni, škofi in redovniki niso živeli v dobro urejenih razmerah, saj niso prejeli državne plače, medtem ko so za redovnike poskrbele redovniške skupnosti. Odvisni so bili od župljanov, doklad, kongru (osnovnega najnižjega dohodka, ki ga je prejemal vsak duhovnik, kanonično

nastavljen po ordinariju za izvrševanje duhovniške službe v določeni cerkveni občini) in nagrad. V celotnem obdobju, ki ga obravnava zajema, pravnega in ekonomskega položaja duhovnikov niso opredeljevale sistemske rešitve. Zaradi neurejenih razmer in položaja duhovnikov je prihajalo do raznih odklonov med njimi, njihovo ravnanje pa je beležil dnevni tisk in med duhovniki povzročal napetosti. Avtor posebej opozarja, da duhovniki med vojnama niso bili enovita družbena, socialna in ekonomska skupina. Razlike v duhovniškem stanu so vodile v »razslojevanje, zato lahko govorimo o neke vrste duhovniškem proletariatu, ki pa ni bil vezan na določeno službo ali položaj. Razlike so bile pogojene z razmerami in krajem delovanja, na kar duhovniki običajno niso imeli veliko vpliva. Od župnije do župnije so bile razlike na ekonomskem in socialnem področju. Velik vpliv so imele dajatve bere [kmečka dajatev v naravi župnikom, kaplanom in cerkovnikom – op. J. P.] in nadarbine [dohodki, povezani zlasti z nepremičninami – op. J. P.] ter z njo združena bremena. Pomemben je bil tudi položaj samega prebivalstva. Če je bilo to revno, predvsem v industrijskih krajih, potem so bili tudi prihodki duhovnikov na tistem področju skromnejši.« (22) V Uvodu avtor predstavi še stanje literature in virov, povezanih z opravljeno raziskavo, in utemeljeno opozori, da obstoječa zgodovinska literatura ne odgovarja na vprašanje položaja duhovnikov med vojnama.

Avtor je svoje delo strukturno zasnoval v štirih široko razčlenjenih vsebinskih sklopih. Prvega tvori predstavitev političnih, gospodarskih, socialnih in kulturnih razmer na Slovenskem (v ljubljanski in lavantinski škofiji) v obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije (27–122), drugega razčlenitev cerkvenih razmer na Slovenskem v tem obdobju (123–200), tretji prikazuje položaj duhovščine v obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije (201–286), četrti pa daje vpogled v odnose med duhovščino (287–310). V predstavitvi političnih, gospodarskih, socialnih in kulturnih razmer v Kraljevini SHS/Jugoslaviji avtor oriše splošne značilnosti političnega, pravnega, kulturnega, prosvetnega in upravnega razvoja v prvi Jugoslaviji in na Slovenskem, predstavi razvoj prebivalstva v jugoslovanski skupnosti, njegovo narodnostno sestavo in versko pripadnost. Sledi obravnava razvoja ter idejno- in narodnopolitičnega značaja katoliškega, liberalnega in marksističnega tabora (socialistov in komunistov) in nekaterih manjših strank v omenjenem obdobju. Nadaljnja razčlenitev zajema gospodarske razmere na Slovenskem, valutni in denarni položaj v državi, vprašanje agrarne reforme, obravnavo zadružništva, davčne politike, socialnih razmer, razvoja delavskega gibanja različnih idejnih smeri (v zvezi s krščanskimi socialisti tudi razcepljenost katoliškega delavstva), delavske zakonodaje, zdravstvenih in kulturnih razmer (obenem z vprašanjem ločitve duhov in kulturnega boja), telesnovzgojnih organizacij (katoliškega Orla in liberalnega Sokola ter njenega idejnega značaja in razumevanja njune družbene vloge in političnega pomena), drugih društev, tiska, slovstva, šolskega sistema in prosvetnih organizacij na Slovenskem. Avtor je celostno prikazal družbeni, idejni, politični, gospodarski in kulturni položaj, v katerega je bila vpeta slovenska duhovščina v prvi jugoslovanski državi.

Položaj duhovščine so opredeljevale tudi cerkvene razmere na Slovenskem v obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije. Natančni obravnavi tega pomembnega vidika njenega

položaja se je avtor posvetil v drugem vsebinskem sklopu svojega dela. Opozarja, da se je glede na politične in konfesionalne razmere Cerkev na Slovenskem v jugoslovanski državi znašla v novem položaju. Srečala se je s svojo največjo tekmico, Srbsko pravoslavno cerkvijo (SPC), ki so ji pripadali kraljevski dvor in veliko najvišjih predstavnikov oblasti. Obenem je prešla iz avstroogrškega sistema, v katerem je bil škof ordinarij (redni škof) tudi knez, pri imenovanju škofov je imel odločilno besedo cesar, javna razmerja, če jih primerjamo z obdobjem Kraljevine SHS/Jugoslavije, pa so bila pravno precej dobro določena.

V primerjavi z drugimi verskimi skupnostmi v državi je Katoliška cerkev na Slovenskem močno prednjačila. Ob tem je poudarjala upravičenost delovanja svojih verskih predstavnikov na družbenem, političnem, socialnem, vzgojnem, šolskem in karitativnem področju. Po podatkih iz leta 1939 je imela 533 župnij s povprečno 2077 vernikov na župnijo. Druga največja verska skupnost na Slovenskem je bila evangelijska (augšburške veroizpovedi) s trinajstimi verskimi občinami in s povprečno 1500 verniki. Preostale veroizpovedi (judovska, islamska, evangelijska – reformirana, starokatoliška in grkokatoliška) so imele po eno ali dve verski občini z manj kot 1000 oziroma malo več kot 1000 vernikov. SPC je imela štiri občine s povprečno 960 verniki. Pravoslavni so imeli več občin zato, ker je bilo po večjih mestih v vojašnicah in uradih večje število uslužbencev njihove vere.

Avtor nato opozarja, da je po oblikovanju Kraljevine SHS zaradi novih državnih mej prišlo do upravno-teritorialnih sprememb v ljubljanski in lavantinski škofiji. Ljubljanska je z rapalsko mejo izgubila idrijsko, vipavsko, postojnsko in trnovsko dekanijo, župnijo Bela peč ter sedem hiš v rateški župniji, lavantinska škofija, za slabih 20 odstotkov večja od ljubljanske škofije, pa je precej pridobila s Prekmurjem in slovensko Koroško. Navkljub tem razlikam večjih odstopanj ni bilo. Škofiji sta si bili po številu prebivalstva, duhovnikov in župnij zelo podobni. Zanimiv pa je podatek, da kljub rasti prebivalstva in razmahu verskih združenj, nabožnih družb in bratovščin med svetovnjima vojnoma niso ustanovili veliko župnij. V ljubljanski škofiji samo pet: Ljubljana - Šiška, Ljubljana - Bežigrad, Litija, Ljubljana - Moste in Rakek, v mariborski pa celo samo tri: Cezanjenci, Velika Polana in Maribor - Sv. Jožef.

Pri personalni strukturi Cerkve na Slovenskem avtor posebej opozarja na tisto skupino cerkvene uprave, ki je zanj tudi najzanimivejša in je bila v neposrednem stikom z verniki (božjim ljudstvom) – župnike in njihove pomočnike. V ljubljanski škofiji so v letih 1918–1940 posvetili 348 škofijskih duhovnikov, umrlo jih je 330, 47 jih je ekskardiniralno (zapustilo škofijo) oziroma so odšli v tujino ali v redovno skupnost, 18 pa so jih v škofijo sprejeli iz Koroške, Primorske in različnih redov. V lavantinski škofiji so posvetili 225 škofijskih duhovnikov, umrlo jih je 253, iz drugih škofij (največ iz tržaško-koprške) ali redovnih skupnosti je prišlo 18 duhovnikov. Avtor se ustavi še pri redovnikih, ki so imeli »nenadomestljivo vlogo za duhovni razvoj in podporo dušnemu pastirstvu v molitvi, ljudskih misijonih, spovedovanju, bolnišnicah in sirotišnicah ter sanatorijih, vodenju duhovnih vaj in šolstvu«. (143) Po statistiki iz leta 1939 jih je bilo 846 v 46 redovnih skupnostih, od tega 302 duhovnika v dvanajstih

različnih skupnostih, med katerimi so bili v večini frančiškani in salezijanci. Ženskih redov je bilo šestnajst v 123 skupnostih. V njih je živelo 2272 redovnic, v večini pariških usmiljenk in mariborskih šolskih sester.

Strukturno podobo Cerkve in izvajanja cerkvene službe avtor obravnava tudi z gmotnega vidika njenega delovanja in razvoja. Tu podrobno predstavi instituta beneficijev in patronatov (trajno ustanovljenih cerkvenih služb, povezanih z dohodki, ki jih zagotavljajo ustanovitelji beneficija). Vrne se še na vprašanje pravnega položaja Cerkve, ki je bil urejen na podlagi zakonov iz Avstro-Ogrske ter posameznih ustavnih in zakonskih določil Kraljevine SHS/Jugoslavije (posebej opozori na uvedbo kance-lparagrafa leta 1921), saj do ratifikacije konkordata, ki bi prinesel kar nekaj novosti, ni prišlo.

Avtor je v obravnavo cerkvenih razmer na Slovenskem vpel tudi prisotnost Cerkve v šolskem sistemu. V Kraljevini SHS/Jugoslaviji je bila njegov deležnik, in sicer do univerzitetne ravni – Teološke fakultete, ene od ustanovnih članic Univerze v Ljubljani. Z osnovno in srednjo šolo so bili duhovniki povezani kot kateheti, ki so bili zakonsko izenačeni z učitelji. Avtor predstavi pravno ureditev poučevanja verouka v šolah in razmere ter odnose, ki so jih ob tem oblikovali. Ugotavlja, da so duhovniki imeli največje težave glede vprašanja nadzorovanja šol, izvajanja verouka brez katehetskih nagrad, obiska učencev pri sv. mašah in duhovnih obnovah, nadzorstva pri obisku sv. maš in verskih obnov, organiziranja šolskih izletov na praznike in nedelje ter zaradi nasprotovanj liberalnega učiteljstva. Tu opozarja, da je bilo »medsebojno sodelovanje in dejansko stanje v osnovnih šolah [...] vsekakor najprej odvisno od ljudi, ki so imeli v tem sistemu določene funkcije: župnik, šolski upravitelj in učiteljski zbor. Upoštevati moramo tudi določen vpliv liberalnega tabora na učitelje. Ta vpliv sicer ni bil povsod enak in je bilo spet odvisno tudi od župnika, kako diplomatsko je znal sodelovati s šolo, da se je po eni strani čimbolj držal cerkvenega prava, po drugi strani pa na nek način sodeloval s šolskimi oblastmi. Čeprav ni recepta ali boljše ali slabše pokrajine naše države, kjer bi (ne) bile težave zaradi liberalnih pogledov, je vsekakor potrebno poudariti, da so bile izjeme bolj redke. Učiteljstvo je bilo v času med vojnama dokaj liberalno. Če ni direktno nasprotovalo Cerkvi in svojemu župniku, pa je z liberalno usmeritvijo učiteljstva vsaj simpatiziralo.« (167) Avtor predstavi posamezne primere takega dogajanja ter ideološka in politična trenja na vzgojno-izobraževalnem področju.

Dejavnost Cerkve ter cerkvene razmere na Slovenskem v obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije avtor posebej prikaže prek položajev duhovništva v cerkvenem sistemu. Duhovništvo sta sestavljala višja duhovščina in – kot je glede na svoja raziskovalna spoznanja tehtno zapisal – duhovniški proletariat. V ljubljanski škofiji so višjo duhovščino predstavljali škof, stolni kapitelj s kanoniki, cerkveno sodišče in kolegialni kapitelj v Novem mestu. Avtor predstavi delovanje omenjenih cerkvenih predstavnikov in ustanov, opozori pa tudi na pomen in vpliv posameznih profesorjev Teološke fakultete (dr. Aleš Ušeničnik, dr. Franc Ušeničnik) in duhovnikov, ki so se politično udeleževali (dr. Anton Korošec in drugi). Nato se ustavi pri obeh ljubljanskih škofih v tem obdobju – dr. Antonu Bonaventuri Jegliču in dr. Gregoriju Rožmanu. Za Jegličev

čas (do 1930) ugotavlja, da je pomenil obdobje notranjega urejanja, zgrajevanja, utrjevanja in spodbujanja notranjega življenja Cerkve in moderne pastorale, medtem ko so obdobje škofa Rožmana zaznamovali velike manifestacije, uspehi v liturgičnem gibanju, dokončne priprave in izdaja Rimskega obrednika v slovenskem jeziku ter poenotenje Katoliške akcije (KA) v Slovensko katoliško akcijo kot krovno organizacijo, ki je združevala mladce in dijaško zvezo. Avtor ovrže v zgodovinopisju razširjeno oceno, da so škofa Jegliča z intrigo pripravili do upokojitve. Opozori, da je Jeglič sam predlagal Rožmana za škofovski položaj. »Glede na to, da je bil škof Jeglič star osemdeset let, da ga je zadela rahla kap in da je omenjal veselje nad svojim naslednikom, je težko verjetna teza o raznih intrigah klerikalcev, ki so škofa odstavili, ampak lahko iz njegovih zapisov vidimo odnos zrelega in odgovornega moža, ki so mu moči opešale in je spoznal, da bo moral svojo nalogo prepustiti mlajšim.« (181)

Avtor nato predstavi delovanje lavantinskih škofov – dr. Mihaela Napotnika (do 1922), dr. Andreja Karlina (od 1923 do 1933) in dr. Ivana Jožefa Tomažiča (od 1933). Škof Napotnik je večino svojega delovanja opravil pred jugoslovanskim obdobjem, njegov prispevek v cerkvenem življenju v tem času pa je bilo spodbujanje in razvijanje že vpeljanih in organiziranih institucij in dejavnosti. Škof Karlin je močno podpiral cerkvena in krščanska društva, spodbujal je delovanje KA, pod njegovim vodstvom se je razvilo čaščenje Srca Jezusovega, spodbujal je tudi podiplomski študij in skrbel za odličen naraščaj visokošolskih profesorjev. Škof Tomažič pa si je prizadeval za duhovno prenovitev in poglobitev župnij, duhovništvo in redovništvo je navajal k intelektualnemu izpopolnjevanju, uvedel je »duhovniško soboto«, in skrbel za uvajanje KA. Škofje na Slovenskem so si v obravnavanem obdobju močno prizadevali za pospeševanje združenj, katoliških društev, organizacij za spodbujanje in poglobljanje vere, nravnosti, družbene pravičnosti in reševanje problemov na socialnem področju. Izražali so jasne zahteve po verski svobodi, odpravi revščine in se zavzemali za dobro vzgojo duhovnikov.

Drugo skupino oziroma podobo in dejstvo duhovščine ter duhovniškega poklica je predstavljal že omenjeni duhovniški proletariat. To so bili duhovniki, običajno kaplani in beneficiati, a tudi župniki, ki so živeli v skrajni bedi, brez zadostnih sredstev za nakup osnovne obleke, hrane, morebitno bolniško oskrbo, zdravljenje ali selitev na drugo delovno mesto. Avtor predstavi tipične in resnično trpke primere omenjenega položaja duhovniškega proletariata. Ob tem je morala biti oseba, ki naj bi bila postavljena za župnika, po Zakoniku cerkvenega prava iz leta 1917 najprej duhovnik, lepega življenja, učena, goreča za duše in razumna. Po svojih dušnopastirskih opravilih je predstavljala temelj izvršilne oblasti škofa. Njen glavni del je bil duhovniški proletariat, ki je bil hkrati tudi glavni vir za škofove stike z verniki. Največji vir informacij so bile v teh primerih vizitacije župnij. Bedno in neurejeno gmotno stanje kuratnega (pomožnega) klera, predvsem duhovniškega proletariata, so skušali omiliti z Duhovniškimi podpornimi društvi (DPD), ki so jih začeli ustanavljati v drugi polovici 19. stoletja. DPD in sklad za obolele duhovnike sta nekoliko blažila težko gmotno stanje kuratnega klera na župnijah, nista pa pomenila rešitve njegovega gmotnega problema.

V naslednjem vsebinskem sklopu svojega dela avtor razčleni položaj duhovščine v Kraljevini SHS/Jugoslaviji po petih bistvenih področjih – gmotnem, socialnem, medijskem (njene podobe v javnosti), odnosu do politične ureditve in oblasti in sodnih procesih proti duhovščini. Gmotni položaj predstavi po posameznih prihodkih duhovnikov v dušnem pastirstvu: kongrui s starostno doklado, draginjskih dokladah, pokojninah, katehetskih nagradah, fasijoniranih dohodkih (dohodkih od zemljišč, obračunanih po čistem katastrskem dohodku in odbitku vseh davkov, rent, bere in štolnine – pristojbin, plačanih ob različnih obredih), beri in štolnini. Duhovniki niso imeli državne plače kot državni uradniki. Razen katehetov, ki jim je plačo dajalo prosvetno ministrstvo, in bogoslovnih profesorjev ter kanonikov, ki so bili postavljeni v I. uradniško kategorijo, so dobivali svoje mesečne dohodke iz fonda verskega sklada (premoženja po jožefinizmu ukinjenih samostanov); leta 1918 ga je prevzela država in ga neposredno pred drugo svetovno vojno vrnila Cerkvi. Dohodke duhovnikov so nakazovali iz državne dotacije verskega sklada, pokojnine pa so bile določene glede na zadnjo sistematizirano kongruo delovnega mesta in delovno dobo. Osnovni duhovnikovi prejemki na leto brez draginjskih doklad so bili realno zelo nizki in so povzročali številne stiske. Gmotni položaj duhovniškega proletariata ter onemoglih ali bolnih duhovnikov je bil težak, praktično večkrat nevzdržen. Zaradi neurejenih razmer – pravno neurejenostjo posameznih dohodkov, ki so bili s tem predmet različnih razlag – so lahko po presoji neke državne instance izpadli, čeprav bi bil pod določenimi pogoji duhovnik do njih upravičen. Veliko težavo je predstavljalo tudi vprašanje gmotne pomoči ob boleznih in zdravljenju ter selitvah duhovnikov med oddaljenimi kraji. Duhovniki so morali vse, ne le osebni stvari, knjig in obleke, ampak tudi pisarniške in stanovanjske premičnine (pohištvo), ob podpori drugih, največkrat plačanih oseb, odpeljati na novo delovno mesto. Stroški prevoza z vozovi, konji in/ali železnico so silno narasli in običajno krepko presegali redne dohodke duhovnikov. »Država je sicer skušala omiliti ekonomsko-socialno krizo z dodatki in enkratnimi pomočmi ali pa povrnitvijo določenih stroškov, kar pa je bila le začasna rešitev, saj ni trajno reševala nemogočega socialnega in ekonomskega položaja duhovnikov. Katoliška cerkev je tukaj zamudila priložnost, da bi tudi notranje uredila razmerja, ker je najprej pričakovala sprejetje konkordata in s tem ureditev razmer med Katoliško cerkvijo in državo, kar pa se ni uresničilo.« (313)

V slabem položaju so bili tudi upokojeni duhovniki. Ob upokojitvi so imeli veliko težav, začeni s problemom, kje sploh naprej bivati. »Če so bili še kolikor toliko zdravi, se jih je lahko usmilil kakšen prijatelj, župnik v aktivni službi, in jih sprejel k sebi. Vendar je v takem primeru nastopilo vprašanje plačevanja hrane in ogrevanja. Pokojnine so bile majhne, izdatki, sploh če je bilo potrebno kakšno zdravljenje, pa veliki.« (315) Težak gmotni položaj upokojenega duhovnika je avtor prikazal s primerom znamenitega Jakoba Aljaža, narodnoobrambnega graditelja slovenskega planinstva, skladatelja, planinskega pisca in varuha triglavskega pogorja (221–222, 332). »Zanimivo pa je,« je pripisal, »da je tako pomemben človek, kot je bil župnik Aljaž, s tolikimi poznanstvi in tudi zaslugami za Kraljevino SHS/Jugoslavijo in Slovenijo ostal v takem položaju

vse do svoje smrti. V njegovem primeru se na zgovoren način kaže odnos državnih oblasti in voditeljev do predstavnikov Katoliške cerkve.« (222)

Avtor se nato ustavi pri družbeni dejavnosti duhovščine oziroma, kot pravi, njenem socialnem položaju. Spomni, da so bili v zgodovini duhovniki vsaj v večini bolj izobraženi od večine prebivalstva. Poleg opravljanja svoje osnovne dejavnosti – dušno-pastirske službe – so imeli še mnogo drugih funkcij. Tako kot pred tem so tudi v obravnavanem obdobju pospeševali kulturo in izobrazbo med preprostim ljudstvom. Zelo intenzivno so se ukvarjali s sodobnimi mediji. Izdajali so revije in časnike, v katere so pisali članke, od otroških nabožnih revij do političnih listov, kakršen je bil Slovenec, ki je v svoji dobi močno zaznamoval javno mnenje in bil eden od temeljnih usmerjevalcev dnevne politike. Pisali so tudi v znanstvene revije in objavljali lastna dela. Ogromen je bil njihov prispevek pri moralnem dvigu ljudstva in vzgoji, predvsem po prvi svetovni vojni, ko so se borili proti nasilju, alkoholizmu in revščini za socialno pravičnost. »V temelju vsega je bil boj za utrjevanje in razširjanje božjega kraljestva, ki ga živimo kot Slovenci, torej tudi boj za narodno vprašanje, kjer so ob prelomnih dogodkih tudi duhovniki odigrali pomembno vlogo za dobrobit naroda.« (240) Avtor pri tem opozori na problematiko Cerkvi očitanege t. i. klerikalizma. Ugotavlja – kar je v literaturi mogoče zaznati –, da je večkrat »zaslediti težnjo, da bi vse težave in probleme tedanjega časa zvalili na problem klerikalizma«. (Ibid.) Navaja Aleša Ušeničnika, ki je na očitke o političnem in družbenem delovanju duhovščine odgovarjal, da je ljudstvu dolžna tolmačiti krščansko pojmovanje teh vprašanj in se na tej podlagi zavzemati za njihovo rešitev. S teološko besedo avtor pristavi takole: »Boj za nravnost in božje kraljestvo je bil stalen trud večine duhovnikov.« (241) In opozarja, da si zaradi njihove izredne družbene dejavnosti »zgodovinskega obdobja vse do druge svetovne vojne [...] ni mogoče predstavljati brez vpliva duhovnikov«. (240) Opozori še na kulturno-umetniško delovanje duhovnikov, njihove usmeritve na tem področju in enega od največjih slovenskih literarnih ustvarjalcev med njimi – Frana Saleškega Finžgarja.

Javno podobo duhovništva je ustvarjal tudi edini tedanji množični medij – časopisje. V njem so se odslikavale vse značilnosti kulturnega boja na Slovenskem. Avtor opozori na glavne značilnosti v pisanju katoliške strani, ki je v svojem tisku pozitivno predstavljala Cerkev, njeno dejavnost in njene člane, in na glavne značilnosti v pisanju liberalne strani, ki se je o Cerkvi in duhovništvu izražala izrazito kritično in v dejavnih cerkvenih predstavnikov predvsem iskala t. i. klerikalizem. Opozarjala je tudi na zlorabo alkohola in deviacije, ki so zadevale spolno področje. Avtor bi morda lahko opozoril tudi na opazno kulturno-bojno pisanje marksističnega tiska, zlasti v dvajsetih letih socialnodemokratskega, res pa je, da se vprašanje protikatoliške kulturno-bojne države zgodovinsko najznačilneje navezuje na liberalni tabor.

Položaj duhovništva v družbi avtor prikaže tudi na ravni odnosa, ki ga je do njega izražala politična oblast. Duhovniki so bili stalno bolj ali manj opazovani. Težave so se lahko pojavljale z odrekanjem zakramentov Sokolom, izobešanjem »napačnih« (slovenskih) zastav ob državnih praznikih, prijavami pridig ali krivimi ovadbami. Politični pritiski oblasti na duhovnike so se stopnjevali po uvedbi kraljeve diktature leta 1929.

Avtor predstavi več primerov takega ravnanja in tudi sodne postopke proti duhovščini (v zvezi s Sokolom, političnimi usmeritvami diktature in pritožb glede bere). Posebej se ustavi pri znanih šenčurskih dogodkih (1932) in z njimi povezanim sodnim procesom v Beogradu (1933). Ugotavlja, da so bila preganjanja duhovščine »izrazito močna na Gorenjskem, predvsem v srezih Radovljica, Kranj in Kamnik. Dolenjska, Štajerska in Prekmurje so bili teh napadov deležni v občutno manjši meri. Vsi ti napadi so bili pogojeni tudi s civilnim prebivalstvom, uradniki in šolniki, ki so bolj ali manj ‚pazili‘ na obnašanje, govorjenje, predvsem pa pridiganje župnikov in kaplanov. Očitno je bil tukaj karakter Štajercev, Prekmurcev in Dolenjcev vseeno nekoliko milejši in so na stvari gledali bolj blago kakor pa Gorenjci, pri katerih se včasih zdi, da je kakšen pristaš nalašč prišel pred župnika s sokolskim znakom, da bi videl, kaj bo naredil in imel tako vzrok za tožbo. Poleg tega je bil duhovnik na Štajerskem in v Prekmurju kot narodni buditelj in zaščitnik verjetno nekoliko drugače sprejet kakor na Gorenjskem.« (285)

V zadnjem vsebinskem sklopu svojega dela se avtor posveti odnosom med duhovščino. Ti so pomembno vplivali na njeno družbeno vlogo in ugled v javnosti. Najprej predstavi odnos duhovščine do višje cerkvene oblasti (škofov). Z njimi je bila v stiku s poročili (predvsem ob birmah), ob oddaji vizitacijskih poročil in preko dekanijskih konferenc, ko so pripravljali referate o različnih vprašanjih, ki so jih škofje pred tem predstavili v škofijskih listih. Zbrane zapiske in referate so dekani posredovali ordinarijem, ki so odgovore, zopet v škofijskih listih, posredovali duhovnikom. Druga medsebojna komunikacija je potekala po osebni korespondenci ali ob osebnih srečanjih. Avtor ob tem spomni na znani spor med Jegličem in župnikom na Sori pri Medvodah Antonom Bercetom leta 1905 ter na prav tako znani primer odstopa župnika pri Sv. Jakobu v Ljubljani Janka Barleta s poslanskega položaja v Beogradu, h kateremu ga je leta 1932 navedel škofijski ordinariat. Ugotavlja pa, »da se praktično v vseh opisih, tudi v uradnih dopisih z obeh strani, torej s strani škofov kakor tudi naslovljenecv, kaže določena mera medsebojnega spoštovanja, sploh s strani duhovnikov do svojega škofa. Čutiti je, da to ni samo šef, glavni nadrejeni, ampak je v delu za Božje kraljestvo Kristusov namestnik. V tem primeru pa mu gre spoštovanje ne le iz strahu kot nadrejenemu ali iz spodobnosti, ampak za spoštovanje iz vere, ki pa je globlje in prihaja iz srca.« (298)

Kar zadeva politiko, so škofje udejstvovanje duhovnikov na tem področju presojali vsak po svoje. Jeglič ga je spodbujal, Rožman zavračal, enako tudi Tomažič, Karlin pa je po preroku Izaiji (56,10) zagovarjal stališče, da duhovniki v vprašanjih, ki zadevajo njihovo pozornost, ne smejo ostati »mutasti psi«. (295) Avtor opozarja, da sta se slovenska cerkvena voditelja tridesetih let, Rožman in Tomažič, razlikovala v vprašanju enotnosti med katoličani. Tomažič se je zavzel za premostitev razlik, Rožman pa je zagovarjal popolno ločitev duhov in podiranje mostov. Sicer pa sta oba škofa imela enaka stališča glede boja proti fašizmu nacionalsocializmu in komunizmu ter glede Katoliške akcije in sodobnih gibanj v Katoliški cerkvi. »Škofa sta soglasno delovala v dobro slovenskega naroda, seveda na različnih mestih, škof Rožman v središču slovenskega političnega dogajanja, škof Tomažič pa bolj na obrobju.« (296) Glede škofa

Rožmana avtor opozori še na oceno zgodovinarja prof. dr. Staneta Grande, ki sicer zadeva kasnejši čas, pomaga pa dopolnjevati pogled na eno od pomembnih vprašanj slovenske novejšje zgodovine. »Ta meni, da je bil [Rožman – op. J. P.] ‚antipolitični talent‘, saj ni imel posluha za politiko pa tudi za papeževe enciklike ne: ‚Politika, ki sloni na pragmatičnosti, mu je bila tuja. To je bila njegova velika osebna tragedija.‘« (300)

Avtor se nato posveti odnosom znotraj duhovniških vrst. V strnjeni obliki jih je opredelil takole: »Čeprav so duhovniki posebna skupina ljudi v družbi, so vendarle ljudje, ki so se odločili za isti cilj, rast božjega kraljestva med ljudmi. Čeprav imajo isti cilj, pa zaradi medsebojne različnosti, življenjskih izkušenj, obdarovanosti, talentov in drugih lastnosti niso vsi videli in želeli enake poti do tega cilja. Ker so bili kot ljudje različni, je tudi med njimi prihajalo do napetosti, čeprav se lahko vidi iz raznih osebnih zapisov in korespondence, da hudih zapletov ali nasprotovanj med duhovniki samimi ni bilo. Nekaj razlogov je tudi v sami organizaciji Katoliške cerkve in zgodovinski danosti. Duhovnikov je bilo več in je škof lažje zapolnil delovna mesta. Ker je bilo tudi več kaplanov, so se večkrat menjavali. Župniki so v glavnem ostajali na župnijah za daljše obdobje. Sodelovanje je bilo torej kar zgledno in v vizitacijah župniki kar lepo ocenjujejo svoje kaplane. Odnosi so bili pogojeni tudi z zunanjimi dejavniki. Če je bila kaplanija ločena in je imel kaplan tudi svojo gospodinjjo, potem sta se z župnikom srečevala redkeje. Če sta živela v isti hiši in imela skupno gospodinjstvo, pa je bilo to življenje bolj družinsko.« (303)

Zadnjemu vsebinskemu sklopu avtorjevega dela sledijo sklep (311–316), povzetek/abstract v slovenskem (317–319) in angleškem jeziku (320–322), priloge (323–374), seznam virov in literature ter spletnih virov (375–391) in imensko kazalo (393–396). Pridana so še uredniška navodila sodelavcem AES, seznam njenih dosedanjih publikacij in predstavitev avtorja, sicer župnika v Trzinu. (407)

V zaključnih vsebinskih razdelkih svojega dela avtor še enkrat poudari dosežena raziskovalna spoznanja. V sklepu opozori na njihovo glavno os, to je ugotovitev, da je neurejen položaj specifične skupine, ki so jo sestavljali duhovniki, izhajal iz neurejenih odnosov med družbo in Katoliško cerkvijo. (311) Glede gmotnega položaja duhovnikov dodaja, da je DPD imel premalo sredstev za pomoč duhovnikom, »ki so zaradi bolezni morali plačevati zdravljenje. S strani škofije je bilo premalo spodbud, da bi se društvo poživilo, celo več, v škofiji so ustanovili dodatno ustanovo, finančni sklad za obbolele duhovnike. Za pomoč duhovnikom sta bili tako pristojni dve instituciji, od katerih nobena ni bila sposobna rešiti problemov socialnega skrbstva. Iz vsega tega se lahko sklepa, da so tudi škofje naredili premalo ali praktično nič, da bi se položaj duhovščine izboljšal.« (315–316) V povzetku pa znova opozori, »da je bila duhovščina popolnoma neenotna družbena skupina, v kateri je prihajalo do velikih razlik in težav na socialnem in gmotnem področju. Položaj duhovščine je bil sistemsko neurejen in zato vir skrbi, težav in razlik med duhovniki.« – »Na tem področju tudi Katoliška cerkev sama s svojim vodstvom ni naredila dovolj, da bi se sistem izboljšal.« (319)

Dragocen vpogled v družbeni položaj in življenje slovenskih duhovnikov v prvi jugoslovanski državi omogočajo priloge, razdelek, v katerem je objavljeno 52 dokumentov, ki

jih avtor odbral iz šestnajstih različnih fondov Nadškofijskega arhiva Ljubljana in Arhiva Republike Slovenije. V njih predstavlja zanimivo oceno, ki so jo na cerkveni strani podali o povojnih razmerah (nravno in versko opustošenje, družbene razmere) v Sloveniji, sicer pa opozori na različne disciplinske zadeve, ki so zadevale duhovništvo, odnose med njim, zdravstveni in gmotni položaj duhovnikov, probleme duhovnikov s šolskimi oblastmi, odnose med duhovščino in Sokolom, pritožbe o nekorektnem ravnanju župnikov, ocene oblasti o političnem delovanju duhovščine in odgovore cerkvene strani nanje ter pritožbe zaradi preganjanja in nadzorovanja duhovnikov. Avtor je v predgovoru dobro zapisal, da dokumenti, ki so v prilogah večinoma prvič zbrani na enem mestu, »še dodatno osvetljujejo samo problematiko družbenega položaja duhovnikov v zamejenem prostoru in času«. (19)

S svojo široko zastavljeno in dosledno izpeljano raziskavo je avtor opravil veliko delo in pomembno obogatil spoznavanje časa prve jugoslovanske države. Družbeno vsebino, ki jo je porajala v slovenskem prostoru, je razgrnil z vidika stanu, katerega življenje, delovanje in položaj v splošnem pogledu, razen kulturnobojnega vzgiba ali pa opozoril idejnopolitičnega značaja, niso bili predmet posebnega zanimanja oziroma skrbi. Večkrat – tako v tedanjem času kot kasneje – poprek uveljavljena predstava o dobro živečem duhovništvu, ki socialnih tegob ne pozna, kar ga ločuje od širše skupnosti, se v primeru številnega duhovniškega proletariata pokaže za nevzdržno. To zahteva upoštevanje novega dejstva v sestavnici pogleda na gmotne in socialne razmere v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, ki jim predstavljena monografija pridaja novo in tehtno osvetlitev. Avtor je vsekakor izpolnil tisto, kar je zapisal v predgovoru: »Naj tudi to delo prinese objektivnejši pogled na ta del zgodovine in zapolni vrzel, o kateri se je do zdaj samo domnevalo, sami dokumenti in korespondence pa določeno stanje zdaj neovrgljivo potrjujejo.« (Ibid.) Monografija je nujno potreben prispevek k nadaljnjemu poznavanju slovenske novejšje zgodovine, njene družbene razgibanosti in zgodovine Cerkve na Slovenskem.

Monografija Boštjana Gučka »Nosi le zakrpano obuvalo«: oris družbenega položaja duhovščine na Slovenskem (1918–1941) je dopolnjena in za tisk pripravljena doktorska disertacija, ki jo je avtor pripravil pod mentorstvom zasl. prof. dr. Bogdana Kolarja in leta 2019 ubranil na Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani. Opozoriti velja, da je Boštjan Guček avtor še več drugih opaznih del s področja cerkvene zgodovine, ki jih je pripravil ob svojem duhovniškem poklicu.

Jurij Perovšek

Jugoslavija: poslednje poglavje 1980–1991. Okrogla miza.

Središče za javno zgodovino in Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 29. november 2022.

Devetindvajsetega novembra 2022, na datum, ki (sicer naključno, a zanimivo) sovпада z zgodovino socialistične Jugoslavije, je v Ljubljani potekala okrogla miza z naslovom *Jugoslavija: poslednje poglavje 1980–1991*. Organizirala sta jo Središče za javno zgodovino in Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. K dobremu obisku okrogle mize so poleg njene strokovne organizacije zagotovo prispevali tudi ugledni zgodovinarji, ki so zasedli govorniške položaje. Gostje, ki so vsak s svojim prispevkom obogatili razpravo o sicer zapleteni tematiki – zadnjem desetletju obstoja Jugoslavije –, so bili: Sonja Biserko (predsednica Helsinškega odbora za človekove pravice v Srbiji), Dubravka Stojanović (redna profesorica na Univerzi v Beogradu), Tvrčko Jakovina (redni profesor na Univerzi v Zagrebu), Husnija Kamberović (redni profesor na Univerzi v Sarajevu), Marko Zajc (znanstveni sodelavec na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani) in Božo Repe (redni profesor na Univerzi v Ljubljani). Pogovor je povezoval izredni profesor Bojan Balkovec (Univerza v Ljubljani), ki je bil poleg prof. Boža Repeta in Kornelije Ajlec (izredne profesorice na Univerzi v Ljubljani) tudi član organizacijskega odbora.

Okrogla miza je predstavljala sklepni del obiska nekaterih izmed teh profesorjev v Ljubljani, kjer so v dnevih pred dogodkom že imeli posamezna predavanja za študente in zainteresirano strokovno javnost.¹ Osrednji namen okrogle mize je bila predstavitev istoimenske knjige *Jugoslavija: poglavje 1980–1991*, ki je izšla leta 2021² in je plod delovanja Helsinškega odbora za človekove pravice v Srbiji ter del projekta *Yu-historija*.³ Vsi govorniki, ki so nastopili na okrogli mizi, so bili tako ali drugače povezani z izidom knjige: Sonja Biserko kot predstavnica Helsinškega odbora, Dubravka Stojanović kot ena izmed recenzentk knjige ter ostali kot avtorji njenih besedil. Tako knjiga kot projekt izstopata po tem, da povezujeta in na enem mestu predstavljata delo zgodovinarjev, ki prihajajo z ozemlja nekdanje Jugoslavije, ter s tem bistveno prispevata h kritičnemu zgodovinopisnemu raziskovanju te zapletene tematike. Okrogla miza se je hkrati vsebinsko povezovala z razpravo, ki so jo organizatorji in gostje v podobni zasedbi že izvedli decembra 2021 in je (v dveh delih) dostopna na spletu.⁴

-
- 1 Predavanje Husnije Kamberovića | Oddelek za zgodovino | Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, pridobljeno 30. 11. 2022, <https://zgodovina.ff.uni-lj.si/novice/predavanje-husnije-kamberovica>. Predavanje Dubravke Stojanović | Oddelek za zgodovino | Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, pridobljeno 30. 11. 2022, <https://zgodovina.ff.uni-lj.si/novice/predavanje-dubravke-stojanovic>. Predavanje Tvrčka Jakovine | Oddelek za zgodovino | Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, pridobljeno 30. 11. 2022, <https://zgodovina.ff.uni-lj.si/novice/predavanje-tvrtka-jakovine>,
 - 2 Latinka Perović et al., ur., *Jugoslavija: poglavje 1980–1991* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021). Knjiga je od letošnjega leta na voljo tudi v angleškem jeziku: Latinka Perović et al., ed., *Yugoslavia: Chapter 1980–1991* (Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2022).
 - 3 *Yu-historija*, pridobljeno 30. 11. 2022, <https://www.yuhistorija.com/project.html>.
 - 4 Oddelek za zgodovino FF, Univerza v Ljubljani. *Youtube. Jugoslavija v osemdesetih, 1. del*, pridobljeno 30. 11. 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=kx9LFV3m5mc&t=35s>. Oddelek za zgodovino FF, Univerza v Ljubljani. *Youtube. Jugoslavija v osemdesetih, 2. del*, pridobljeno 30. 11. 2022, https://www.youtube.com/watch?v=3Z0_DAZp40U.

Okrogla miza je v vsebinskem in strokovnem pogledu odražala delo, opravljeno pri ustvarjanju knjige. Razprava je po uvodnem nagovoru predstojnice Oddelka za zgodovino FF UL, doc. Irene Selišnik, ob podajanju kritičnih in strokovno utemeljenih ugotovitev sodelujočih potekala v sproščenem, konstruktivnem vzdušju. Pogovor je poslušalce seznanil s ključnimi prednostmi sodelovanja, katerega plod sta bili knjiga ter okrogla miza, ter vzpostavljala dialog med zgodovinarji iz različnih delov nekdanje skupne države. Pri tem so govorci na videz brez truda v svoje ugotovitve vključevali poglede, ki si sicer v posameznih nacionalnih historiografijah lahko pogosto nasprotujejo. Teme, kot so kompleksni odnosi med jugoslovanskimi republikami in njenima avtonomnima pokrajinama v zadnjem desetletju njihovega obstoja, razmerja med političnimi elitami ter civilno družbo in trenja znotraj socialističnih elit, so sodelujoči obravnavali z obilico strokovne podkovanosti. Obogatene so bile z ugotovitvami, pridobljenimi z empiričnimi raziskavami, ki so bile opravljene v sklopu projekta ter nastajanja knjige.

Sonja Biserko je kot predsednica Helsinškega odbora za človekove pravice v Srbiji uvodoma predstavila zasnovo projekta. Poudarila je zahtevno pot iskanja primernega pokrovitelja projekta, ki je svojega podpornika naposled našel v Ministrstvu za zunanje zadeve Zvezne republike Nemčije. Prvi sklop vprašanj je nato pripadel prof. Dubravki Stojanović, eni izmed recenzentk knjige, pokrival pa je naslednje vsebine: kako je bilo mogoče, da je socialistična Jugoslavija razpadla na tako brutalen način; kako je mogoče, da je v Socialistični republiki Srbiji oblast prevzel Slobodan Milošević; in zakaj je smiselno, da se ta in podobna vprašanja podrobneje raziščejo. Njen odgovor je zajel analizo razhajanj med političnim in družbenim življenjem v zadnjih letih obstoja Jugoslavije ter priložnosti, ki jo je ta razkorak ustvarjal in ki je ob izteku desetletja bistveno pripomogel k Miloševićevemu uspehu. Poleg tega je naslovila še en ključen namen knjige: ustvarjena besedila naj bi nudila osnovo za študij in raziskovanje zgodovinarjem in zgodovinarjem mlajše generacije brez lastne izkušnje življenja v Jugoslaviji, ki jih tema zanima in želijo pridobiti več historičnega znanja o njej.

Podobno je svoj prispevek uokviril prof. Tvrtko Jakovina. Poleg pomena jugoslovanske zunanje politike na globalnem prizorišču in njenega vpliva na notranjo politiko države je govoril o aktualni percepciji obravnavanja tematike socialistične Jugoslavije v različnih akademskih okoljih, predvsem na Hrvaškem in v Sloveniji. S tem je posredno opozoril na pomen terminologije. Spregovoril je o tem, kakšno stališče odražata zgodovinar in hkrati širše akademsko okolje, če v kateri od držav naslednic nekdanje države Jugoslavijo imenujejo kot »našo skupno državo«, in morda še pomembneje, kako naj zgodovinarji, ki dejansko izhajajo iz teh okolij, v svojem delu poimenujejo območje, iz katerega izhajajo in ki je predmet njihovega proučevanja. Dileme, ali gre za eno od evropskih regij, Balkan ali nekdanje jugoslovansko ozemlje, imajo svoje strokovne, politične in družbene konotacije. Podobno kompleksno perspektivo je odprl naslednji komentar prof. Husnije Kamberovića. Osrednja tema njegovega prispevka k okrogli mizi so bile olimpijske igre v Sarajevu leta 1984, ki pa so z njegovo obravnavo postale okno za raziskovanje mnogih pomembnih političnih in družbenih vprašanj.

Med drugim se je osredotočil na odnose med bosanskimi in slovenskimi političnimi elitami na medrepubliški ravni, kakor tudi na interpretacije, ki so jih slednje bile deležne znotraj posameznih republik. Kot eno izmed osi analize je uporabil odnos med bogatimi in revnimi deli Jugoslavije. Opozoril je na simbolično moč tako pomembnega dogodka, kot so bile olimpijske igre, za katere je v času po Titovi smrti obstajalo upanje, da bodo prispevale k (re)integraciji jugoslovanskih narodov in etničnih skupin.

Zadnja dva komentarja sta pripadla prof. Božu Repetu in dr. Marku Zajcu. Prvi je govoril o zveznih organih, torej o problematiki, o kateri je za knjigo prispeval mnoga ključna besedila: o predsedstvu Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije kot mestu političnega odločanja in posledično konfliktov, o predsedstvu federacije ter federalnem izvršnem svetu. Nekaj manj pozornosti je posvetil Jugoslovanski ljudski armadi, katere ključni pomen pri delovanju in obstoju socialistične Jugoslavije pa je vseeno poudaril. Beseda je nanesa tudi na Beograd kot federalni center ter na njegovo usihajočo vlogo v osemdesetih letih. Način, kako so politiki tega časa dojemali Beograd, je neposredno odražal njihov odnos do federalne politike in vse šibkejšo vlogo federacije. Tudi v kriznih časih se ključni politiki, odgovorni za vodenje federacije, v Beogradu niso zadrževali več kot nekaj dni tedensko, kar je botrovalo temu, da je moč skupne jugoslovanske politike dodatno pešala. Posebno vlogo, ki jo je pri oblikovanju države in njenem kasnejšem razpadu imela javnost, je osvetlil dr. Marko Zajc. Opozoril je na mnoga ključna in zapletena vprašanja, povezana z možnostjo vpliva splošne javnosti na politično delovanje države. Bolj ali manj prosto delo medijev v posameznih republikah je nudilo povezavo med politiko in družbo ter vplivalo na različno razumevanje posameznih dogodkov v različnih delih države. Svojo pozornost je posvetil tudi vlogi intelektualcev v zadnjem jugoslovanskem desetletju, njihovemu medsebojnemu razumevanju ter njihovi aktivnosti v povezavi z obstojem in razpadom Jugoslavije.

Okrogla miza je svoj sklep doživela ob obsežnejših komentarjih iz občinstva, ki so pokazali, da je socialistična Jugoslavija tema, ki v ljudeh morda res vzbuja raznolike občutke, a hkrati ohranja javni ter strokovni interes za njeno nadaljnje raziskovanje, objavljanje kritičnih besedil in morebitne prihodnje okrogle mize ter predavanja o njej.

Tjaša Konovšek

VFOGLEDI
24

SOČUTJE IN STIGMA

Družbene razlike in revščina
v slovenski novejši zgodovini

Cena
.....
20 EUR

UDC/UDK 94(497.4)"18/19"

ISSN 0353-0329

DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.63.1>

Meta Remec

Epidemija samomorov? Odmevi na naraščanje stopnje samomorilnosti na Slovenskem v 19. in 20. stoletju

Ivan Smiljanić

»Konkurzi, samomor, žalosten je pogled na trgovsko polje.« Gospodarski polom kot vzrok za samomor na Slovenskem pod Avstro-Ogrsko in prvo Jugoslavijo

Jaroš Krivec

Oblike slovenskega oblastnega diskurza o Bosni in Hercegovini za časa habsburške monarhije

Marija Mojca Peternel

Kratka predstavitev planinskega društva *Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein*

Filip Čuček

»Že v naprej je natančno preračunana vsaka možnost, kjer bi se dal v zadnjem hipu ujeti še kak košček slovenske zemlje.« Delovanje mednarodne razmejitvene komisije na Štajerskem v letih 1920–23

Mojca Šorn in Dunja Dobaja

Reševanje prostorskega vprašanja Zavoda za slepe otroke in mladino v Kočevju

Danijel Vojak

Uoči genocida nad Romima na sisačko – banovinskem področju ili iz povijesti Roma na sisačko – banovinskem področju, 1918.–1941.

Ondřej Fišer

The Passing of Stalin Is Not the End, or the Unstoppable Integration of the Socialist Market

Marta Rendla

Urban Street Architecture, the K67 KIOSK: a Single Solution for All Problems

**INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO**